

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему:

**«Вивчення громадсько-політичної діяльності
українських дисидентів в еміграції (1970-ті –
початок 1990-х рр.) під час факультативних занять з
історії в ЗЗСО»**

Студентки 2 курсу, групи СОІ-2м
спеціальності 014 «Середня освіта»
(за предметними спеціальностями)
предметної спеціальності
014.03 «Середня освіта (Історія
та громадянська освіта)»
Басістої Лілії Юріївни

Керівник:
доцент кафедри історії України і
методики викладання історії,
кандидат історичних наук
Паска Богдан Валерійович

Рецензент:
доцент кафедри історії України і
методики викладання історії,
кандидат історичних наук, доцент
Кобута Степан Йосифович

м. Івано-Франківськ – 2025 р.

Анотація

Басіста Л. Ю. Вивчення громадсько-політичної діяльності українських дисидентів в еміграції (1970-ті – початок 1990-х рр.) під час факультативних занять з історії в ЗЗСО. Івано-Франківськ, 2025. 230 с.

Basista L. Yu. Studying the socio-political activities of Ukrainian dissidents in emigration (1970s – early 1990s) during optional history classes in secondary education institutions. Ivano-Frankivsk, 2025. 230 p.

Кваліфікаційна робота присвячена комплексному дослідженню громадсько-політичної діяльності українських дисидентів, які внаслідок переслідувань радянського режиму опинилися в еміграції у 1970–1990 х роках. У роботі розкрито актуальність теми в контексті сучасних викликів, пов'язаних із війною, інформаційною агресією та потребою збереження історичної пам'яті. Об'єктом дослідження є громадсько-політична активність представників українського дисидентського руху в еміграції, а предметом – її основні напрями, ідейні засади та можливості використання у навчальному процесі закладів загальної середньої освіти. Метою роботи визначено комплексне вивчення діяльності дисидентів-емігрантів та розробку методичних рекомендацій щодо інтеграції відповідного матеріалу у факультативні курси з історії України. Практичне значення роботи полягає у створенні факультативного курсу для учнів профільної середньої школи, спрямованого на формування історико-предметних та громадянських компетентностей. Розроблені матеріали відповідають концепції Нової української школи, інтегрують міждисциплінарний підхід та можуть бути використані вчителями історії під час уроків, факультативних занять і виховних заходів.

Ключові слова: українські дисиденти, еміграція, радянські переслідування, громадсько-політична діяльність, історична пам'ять, ідейні засади, організаційні форми, навчальний процес, заклади загальної середньої освіти, факультативні курси, правозахисна діяльність, дипломатична діяльність, публіцистика, громадянські компетентності, Нова українська школа, міждисциплінарний підхід.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ	13
1.1. Стан наукового опрацювання теми	13
1.2. Основні джерела та їхня характеристика	22
РОЗДІЛ 2. ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ ЕМІГРАЦІЇ УЧАСНИКІВ УКРАЇНСЬКОГО ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ	28
2.1. Політична ситуація в Українській РСР та фактори, що спонукали до еміграції.....	28
2.2. Головні осередки української політичної еміграції	41
2.3. Обставини, за яких відбувалася еміграція дисидентів	50
РОЗДІЛ 3. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ В ЕМІГРАЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1970-Х – СЕРЕДИНА 1980-Х РР.).....	60
3.1. Ідейні засади та цілі діяльності дисидентів за кордоном.....	60
3.2. Форми громадсько-політичної активності: акції протесту, заходи на підтримку України	66
3.3. Публіцистика та видавнича справа в середовищі дисидентської еміграції..	76
3.4. Функціонування Закордонного представництва Української Гельсінської групи	83
РОЗДІЛ 4. ВНЕСОК ДИСИДЕНТСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ У ПРОЦЕСИ ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ 1980-Х – ПОЧАТОК 1990-Х РР.).....	91
4.1 Діяльність емігрантів у контексті національно-визвольного руху	91

4.2 Подальша доля представників українського дисидентського руху після здобуття незалежності	100
РОЗДІЛ 5. МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОВЕДЕННЯ ФАКУЛЬТАТИВНИХ ЗАНЯТЬ З ІСТОРІЇ.....	107
5.1. Сутність факультативних занять як форми диференційованого навчання	107
5.2. Форми і методи факультативного навчання.....	113
5.3. Основні функції, класифікації та завдання факультативних занять. Роль учителя в реалізації методичних підходів.....	122
5.4. Аналіз факультативних програм з історії.....	128
РОЗДІЛ 6. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИКО-ПРЕДМЕТНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ НА ФАКУЛЬТАТИВНИХ ЗАНЯТТЯХ: ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ НА ЕМІГРАЦІЇ (1970–1980-ТІ РР.).....	138
6.1 Структура та зміст історико-предметних компетентностей у шкільному курсі історії.....	138
6.2. Формування історико-предметних компетентностей під час факультативних занять на прикладі вивчення українських дисидентів на еміграції в 1970-х - 1980-х рр.....	143
ВИСНОВКИ.....	164
Список використаних джерел.....	169
Додатки.....	196

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасній Україні, яка продовжує боротьбу за свою ідентичність, суверенітет і демократичні цінності, вивчення історії українського дисидентського руху в еміграції набуває особливої ваги. У контексті війни з росією, інформаційної агресії та спроб перекручування історичного наративу постає соціальна потреба у переосмисленні досвіду спротиву радянському режиму. Українські дисиденти, які вимушено опинилися на еміграції у 1970–1990-х роках, не лише не втратили зв'язок з Батьківщиною, а й стали голосом пригніченої України у світі, використовуючи всі можливі інструменти – від публіцистики до дипломатії.

Наукова актуальність теми полягає в недостатній розробці системного аналізу громадсько-політичної діяльності саме еміграційної частини дисидентського руху. Хоча окремі аспекти діяльності окремих постатей – як-от Петра Григоренка, Валентина Мороза, Миколи Руденка, Надії Світличної, Ніни Строкатої, Святослава Караванського – отримали відображення в працях дослідників, комплексного вивчення ідеологічних, організаційних і міжнародних вимірів їхньої діяльності за кордоном досі бракує. Саме ця «ніша» – осмислення значення політичної еміграції як частини національно-визвольного руху – визначає новизну і цінність запропонованого дослідження.

З методичного погляду актуальність теми зумовлена потребою у розробці сучасних навчальних матеріалів для середньої школи, що висвітлюють альтернативні форми спротиву тоталітаризму, зокрема під час факультативних і вибіркових курсів. В умовах Нової української школи (НУШ) та інтеграції компетентнісного підходу важливо формувати в учнів критичне мислення, історичну пам'ять, стійке відчуття громадянської відповідальності. Водночас існує протиріччя між наявністю джерельної бази і її слабким методичним опрацюванням у шкільній практиці. Це обумовлює доцільність звернення до теми в контексті формування нових освітніх підходів у викладанні історії України.

Об'єктом дослідження є громадсько-політична діяльність представників українського дисидентського руху, які внаслідок переслідувань з боку радянського режиму опинилися в еміграції у 1970-х – на початку 1990-х років в контексті вивчення актуальних проблем історії України в закладах загальної середньої освіти (ЗЗСО).

Предметом дослідження виступають основні форми, ідейні засади, напрями та наслідки громадсько-політичної активності українських дисидентів-емігрантів, а також можливості їх використання на факультативних заняттях під час навчального процесу в ЗЗСО для формування національної свідомості й історичної пам'яті учнів.

Метою роботи є комплексне дослідження можливостей вивчення на факультативних заняттях з історії в ЗЗСО громадсько-політичної діяльності українських дисидентів в еміграції у 1970-х – на початку 1990-х років, виявлення її впливу на процеси національного визволення України, а також розробка методичних рекомендацій щодо використання відповідного історичного матеріалу в курсі історії України.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати стан наукової розробки та джерельну базу дослідження, зокрема сучасні підходи до висвітлення дисидентського руху в еміграції.
2. З'ясувати внутрішньополітичні чинники, що зумовили еміграцію українських дисидентів, і розкрити масштаби репресій щодо інакомислячих у радянській Україні.
3. Охарактеризувати основні центри політичної еміграції, їхню організаційну структуру та інтелектуальний потенціал.
4. Висвітлити головні напрями громадсько-політичної активності українських дисидентів за кордоном, включаючи публіцистичну, правозахисну, дипломатичну та видавничу діяльність.
5. Оцінити внесок дисидентів на еміграції у процеси здобуття Україною незалежності, а також у формування новітнього українського історичного наративу.

6. Здійснити теоретичне обґрунтування поняття факультативу та формування на вибіркових курсах історико-предметних компетентностей.
7. Висвітлити практичне застосування тематики діяльності українських дисидентів на еміграції у межах факультативних курсів з історії України в ЗЗСО.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період другої половини 1970-х – початку 1990-х років – етап активізації українського дисидентського руху в еміграції, що збігся з глобальними трансформаціями у сфері прав людини, міжнародної солідарності та національного спротиву радянському режиму. В окремих випадках допускається вихід за вказані хронологічні рамки з метою глибшого розкриття важливих аспектів проблеми.

Географічні межі дослідження охоплюють територію України, а також країн Західної Європи та Північної Америки, зокрема Канаду, США, Велику Британію, Францію та ін., де впродовж 1970–1990-х років активно діяли представники українського дисидентського руху в еміграції.

Методи дослідження. У процесі дослідження застосовано комплекс методів, що забезпечили досягнення поставленої мети:

- Історико-порівняльний метод дозволив проаналізувати етапи розвитку дисидентської активності в еміграції, порівнюючи її з внутрішнім опором у самій Україні.
- Історико-генетичний метод використано для з'ясування причин та передумов еміграції представників опозиційного руху.
- Метод аналізу джерел і контент-аналіз документів дозволили вивчити самвидав, періодичні видання, архівні справи та програмні документи еміграційних організацій.
- Аналітико-синтетичної обробки інформації (використано при дослідженні особливостей українського дисидентського руху в еміграції, зокрема аналізу біографічних та публіцистичних джерел).

- Узагальнення (за допомогою цього методу окреслено ключові тенденції діяльності українських емігрантів у сфері культурного спротиву та формування національної ідентичності).
- Систематизація (даний метод дозволив структурувати зміст факультативного курсу, визначити його тематичні блоки, компетентнісні орієнтири та методичні засоби реалізації).

Наукова новизна досліджуваної теми полягає у комплексному аналізі діяльності українських дисидентів в еміграції як складової національного спротиву та формування громадянської ідентичності в другій половині XX століття. У роботі запропоновано нові підходи до осмислення ролі еміграційного середовища як простору збереження історичної пам'яті, культурної тяглості та політичної активності. Особливу увагу приділено інтелектуальній спадщині представників українського дисидентського руху за кордоном, зокрема їхній публіцистиці, видавничій діяльності та участі в міжнародних правозахисних ініціативах. На основі опрацьованого матеріалу розроблено факультативний курс для учнів профільної середньої освіти, спрямований на формування історико-предметних та громадянських компетентностей. У межах курсу запропоновано авторські методики, інтерактивні завдання та міжпредметні зв'язки, що сприяють глибшому розумінню теми української еміграції та її внеску в національну історію.

Практичне значення результатів дослідження полягає в можливості їх використання в навчальному процесі закладів загальної середньої освіти для формування історичної пам'яті, національної свідомості й активної громадянської позиції учнів. Матеріали кваліфікаційної роботи можуть слугувати основою для розробки навчальних програм, планів-конспектів та методичних рекомендацій, що сприятимуть формуванню історико-предметних і громадянських компетентностей учнів. Запропонований факультативний курс дозволяє інтегрувати міждисциплінарний підхід, поєднуючи історичний аналіз, елементи правознавства, літературознавства та етики. Крім того, результати дослідження можуть бути корисними для науковців, які вивчають проблематику

політичної еміграції, правозахисного руху та транснаціональних форм культурної пам'яті. Матеріали роботи сприяють розвитку критичного мислення учнів, заохочують до самостійного дослідження біографій дисидентів та осмислення їхнього внеску в українську історію.

Розроблені матеріали відповідають вимогам компетентнісного підходу, інтегруються в концепцію Нової української школи та сприяють реалізації наскрізних змістових ліній, зокрема «громадянської відповідальності» та «історичної свідомості». Запропоновані методичні рекомендації можуть бути використані вчителями історії під час проведення як основного уроку, так і факультативного заняття, а також у межах виховних заходів до Дня політв'язня, Дня пам'яті жертв політичних репресій тощо.

Апробація результатів дослідження.

- Окремі положення кваліфікаційної роботи були апробовані шляхом участі у III Міжнародній молодіжній конференції «Платон мені друг, але істина дорожча»: між вірністю пам'яті та пошуком істини (м. Чернівці, 3–4 березня 2025 року). У межах конференції було представлено доповідь на тему «Формування критичного мислення на прикладі вивчення українського дисидентства в 11 класі», яка висвітлює методичні підходи до розвитку аналітичних навичок учнів через осмислення біографій, джерел та контексту діяльності українських дисидентів. Матеріали доповіді опубліковано у збірнику конференції в рубриці «Методика викладання гуманітарних дисциплін» (Додаток А).

- Окремі положення кваліфікаційної роботи були представлені на Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми теорії і методики навчання історії, географії та громадянознавства» (м. Запоріжжя, 20 березня 2025 р.) на тему «Формування громадянської компетентності в учнів шляхом вивчення діяльності українських дисидентів на еміграції». Тези доповіді опубліковано у збірнику наукових праць: Актуальні проблеми теорії і методики навчання історії, географії та громадянознавства: матеріали

міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 20 березня 2025 р. Запоріжжя: ЗНУ, 2025. 369 с. (Додаток Б).

- Окремі положення кваліфікаційної роботи були представлені на звітній науковій конференції Карпатського національного університету, яка відбулася 24–28 березня 2025 року. У межах конференції було виголошено доповідь на тему «Застосування кейс-методу під час викладання тематики діяльності українських дисидентів на еміграції для учнів 11 класу».

- Окремі положення кваліфікаційної роботи були апробовані шляхом участі в науковій публікації, присвяченій методичним аспектам викладання теми українського дисидентського руху. У співавторстві з Наталією Шепітак підготовлено статтю на тему «Використання методу проєктів під час вивчення репресій проти українських дисидентів 1960–1970-х рр. у закладах загальної середньої освіти», яка висвітлює практичні підходи до формування історико-предметних та громадянських компетентностей учнів. Публікація здійснена у збірнику *Студентські історичні зошити*, виданому Карпатським національним університетом імені Василя Стефаника (Факультет історії, політології і міжнародних відносин, Центр медієвістичних студій) у 2025 році (Додаток В).

- Окремі положення кваліфікаційної роботи були апробовані шляхом участі у IX Науково-практичному форумі «Чорноволівські читання» (м. Київ, 12 квітня 2025 року). На тему «Петро Григоренко: голос спротиву на еміграції (1977–1987)». Матеріали доповіді опубліковано у збірнику: *Чорноволівські читання: Матеріали IX Науково-практичного форуму (Київ, 12 квітня 2025) / редкол.: В. Ф. Деревінський (гол.), Б. Паска, Я. Секо, О. Шипотілова та ін. Вид. доп. Київ: «Бескиди», 2025. 219 с.* (Додаток Г).

- Окремі положення кваліфікаційної роботи були апробовані шляхом участі у XV Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 150-річчю Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. 17 – 18 жовтня 2025 р. На тему «Спроби української діаспори привернути увагу світової громадськості до посилення репресій проти українських дисидентів на рубежі 1970-х – 1980-х рр.». XV Буковинська

міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 150-річчю Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Тези доповідей, Чернівці, 17–18 жовтня 2025 р. / наук. ред. проф. Олександр Добржанський. Чернівці: Технодрук, 2025. 388 с. (Додаток Д).

- Окремі положення кваліфікаційної роботи були апробовані шляхом участі у X Науково-практичний форумі «Чорноволивські читання» 2025 р. Київ. На тему: «Зовнішньополітичні ініціативи Української Гельсінської Групи та їхній вплив на формування міжнародного іміджу України (1976–1980-ті рр.)» (подано до друку)

Окрім того, підготовлено до друку наукові статті для журналів категорії «Б».

- Перша у співавторстві з доцентом кафедри історії України і методики викладання історії Богданом Паскою на тему «Дисидент Леонід Плющ у боротьбі проти радянського режиму», яка висвітлює ключові аспекти еміграційної діяльності українського правозахисника, його участь у міжнародних кампаніях та вплив на формування громадянської свідомості. Публікація здійснена у часописі *Літопис Волині* (Всеукраїнський науковий часопис. № 32. 2025) (Додаток Є).

- Друга у співавторстві із доцентом кафедри історії України і методики викладання історії Богданом Паскою та студенткою I курсу магістратури Наталією Шепітак опубліковано статтю «Генеральний погром Львівського дисидентського осередку (1972–1973 рр.)» у фаховому виданні *Актуальні питання гуманітарних наук* (2025. Вип. 85. Т. 2. С. 26–33) (Додаток Ж).

- Третя у співавторстві з доцентом кафедри історії України і методики викладання історії Богданом Паскою та студенткою I курсу магістратури Наталією Шепітак під назвою «Заходи української діаспори щодо підтримки політв'язнів під час репресивної хвилі 1972–1973 рр.» (подано до друку).

Структура наукової роботи. Робота складається зі вступу, шістьох розділів, висновків, списку використаної літератури, який нараховує

215 найменувань, а також додатків. Основний зміст бакалаврської роботи складає 168 сторінок, загальний зміст роботи складає 235 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового опрацювання теми

Упродовж радянського періоду проблема українського дисидентського руху, зокрема його еміграційного виміру, залишалася маргіналізованою в академічному дискурсі. Тематика свідомо вилучалася з наукового обігу, оскільки дисиденти офіційно трактувалися як «антирадянські елементи» або «психічно хворі» особи. Лише з кінця 1980-х років, у межах процесів гласності, а надто після здобуття Україною незалежності, з'явилася можливість для неупередженого аналізу цього явища. Формування історіографії теми відбувалося нерівномірно, охоплюючи кілька паралельних площин: мемуарну, публіцистичну, документальну та науково-аналітичну. Така багатовекторність створює складне, але продуктивне поле для міждисциплінарного осмислення феномену дисидентства в еміграції, особливо в контексті 1970–1990-х років.

Понятійна база дослідження дисидентського руху формується на перетині історії, політології, правознавства та соціології. У сучасній науковій літературі термін «дисидент» дедалі частіше розглядається не як самовизначення, а як статус, наданий репресивною владною системою. Зокрема, Є. Захаров пропонує функціональне визначення: дисидентом є особа, яка внаслідок своєї інакомислячої діяльності потрапила в поле зору органів державної безпеки. Такий підхід дозволяє трактувати дисидентство як форму активного спротиву, що включає публічні виступи, участь у несанкціонованих акціях, поширення самвидаву тощо – дії, які нерідко ставали підставою для кримінального переслідування або примусової еміграції [114].

У 1960–1970-х роках, коли радянська наука піддавалася жорсткому ідеологічному контролю, першим і на тривалий час єдиним простором критичного осмислення опозиційності став самвидав – форма неофіційного поширення рукописних та машинописних текстів. Саме в межах самвидаву формувалася первинна історіографія дисидентства як політичного, культурного

та морального спротиву. Символічне значення набула праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965), що стала найбільш розповсюдженим і перекладеним українським самвидавним текстом, визнаним поза межами СРСР [38]. Не менш вагомими були праці інших активних учасників руху: В'ячеслава Чорновола («Лихо з розуму») [11], Івана Геля («Грані культури») [35]. Ці тексти поєднували аналітику з особистим досвідом переслідувань, закладали морально-політичні засади пізнішої ідеології Української Гельсінської групи (УГГ). Усі вони фіксували факти репресій, механізми тиску, викривали офіційну риторику щодо прав людини та національного питання.

Важливою ланкою на цьому етапі стали видання української політичної еміграції, які системно документували порушення прав людини в УРСР. Наприклад, збірник «Українські політв'язні в СРСР» (1981) містив адресні списки в'язнів сумління та слугував джерелом для міжнародних правозахисних кампаній [205, с. 10–163]. Дисидентський рух розглядався не лише як моральна опозиція, а як цілісний вияв української національної ідеї в умовах колоніального гноблення. Перші спроби осмислення українського дисидентства в еміграції з'явилися ще в 1950–1960-х роках у публіцистиці та періодиці української діаспори. Зокрема, у статті Л. Польового «Спільним фронтом проти Москви» (1959) акцентовано ідею консолідації антикомуністичних сил на Заході, що відображає раннє уявлення про політичну місію еміграції у протистоянні радянському режиму [74]. Подібну позицію займає і В. Верига у публікації «Інформувати світ про Україну» (1967), де наголошується на важливості інформаційного спротиву як форми дисидентської діяльності за кордоном [50, с. 11].

У сучасній історіографії окреслюються кілька ключових напрямів дослідження, які дозволяють комплексно осмислити феномен дисидентства як політичного, культурного та морального явища. Узагальнюючі праці Юрія Курносова [126, с. 151–152], Бориса Захарова [112, с. 16–19; 114; 191, с. 984], Георгія Касьянова [117] та інших дослідників висвітлюють еволюцію

опозиційного руху в УРСР, його ідеологічні засади, механізми радянських репресій, а також трансформацію дисидентських практик в умовах еміграції.

Окрему увагу дослідники приділяють ролі часопису «Українські вісті», який надавав платформу для висловлювань дисидентів і фіксації фактів порушення прав людини [124]. Цей пласт, хоч і не був академічним у повному сенсі, виконував надзвичайно важливу функцію: фіксацію фактів у реальному часі, створення інформаційного банку опору, збереження тяглості національного протестного дискурсу. Він також сформував парадигму, з якої виростала наукова історіографія дисидентства після 1991 року.

Особливу увагу приділено Валентині Морозу [95; 143; 145; 148; 157; 198], Петру Григоренку [9; 36; 37; 54; 56; 59; 63; 80; 184], Євгену Сверстюку [44; 45; 88], Надії Світличній [55; 79; 87; 177; 181; 194; 210], Святославу Караванському [1], Леоніду Плющу [50; 145; 182]. Їхні спогади, листування, публіцистика та архівні матеріали стали джерелом для реконструкції особистісного виміру дисидентства, його моральних засад і стратегій спротиву.

Важливими дослідженнями будуть стосується самвидаву та видавничої діяльності в еміграції. У працях Олени Наумової [139, с. 65-67], Осипа Зінкевича [17, с. 184], Тетяни Цимбал [165, с. 272-275] аналізується роль українських видавництв за кордоном у поширенні дисидентських текстів, формуванні альтернативного культурного простору та збереженні національної ідентичності. Також виокремлюємо дослідження Руслана Сіромського [156; 157], В.Вериги [51], зосереджені на реакціях західної громадськості на порушення прав людини в УРСР, зокрема на кампаніях на захист українських дисидентів, дипломатичних зверненнях, публічних акціях та інформаційних стратегіях.

Після проголошення незалежності України 1991 року тематика дисидентського руху почала поступово переходити з публіцистичного та мемуарного рівня в академічний. Саме у 1990-х роках з'явилися перші спроби системного історичного аналізу українського інакомислення як соціального явища. Варто наголосити, що на цьому етапі домінувала національно-

державницька парадигма: дисидентство розглядалося переважно як складова національно-визвольної боротьби, а не як універсальний правозахисний чи гуманістичний рух.

Ключовими серед перших ґрунтовних студій стали праці О. Бажана [93], Козак С. [124] та Ю. Курносова [126]. Вони запропонували концептуальні рамки аналізу дисидентства, у яких поєднувалися елементи соціальної історії, політології, ідеологічної боротьби та культури спротиву. Наприклад, Г. Касьянов у книзі «Незгодні» (1995) класифікував дисидентів за типами – національні, релігійні, демократичні – і акцентував на феномені морального опору тоталітарному режиму [144]. Значну роль у введенні нових імен, фактів і документів у науковий обіг відіграли також праці Ю. Курносова [126], що систематизував форми інакомислення у 1960–1980-х роках.

Характерною ознакою історіографії 1990-х стало переважання описового підходу. Дослідження цієї доби мали на меті перш за все зібрати, зафіксувати й систематизувати інформацію про основні події, постаті й організації опору. Водночас аналітичне осмислення структур дисидентського руху залишалося на другому плані. Це частково зумовлено обмеженістю доступу до архівів КДБ, а також значною ідеологічною інерцією у сприйнятті радянського минулого. Слід зазначити, що саме в цей період була закладена академічна основа сучасної історіографії українського дисидентського руху: сформовано категоріальний апарат, здійснено перші спроби класифікації, описано ключові організації (зокрема Українську Гельсінкську групу) та напрацьовано типологію форм спротиву.

Українська політична еміграція, опинившись за межами радянського цензурного контролю, зберігала можливість відкрито обговорювати питання репресій, переслідувань та протестної активності в УРСР. Саме середовища української діаспори – особливо у США, Канаді та Західній Європі – стали платформою для раннього аналітичного й публіцистичного осмислення дисидентського руху. Хоча ці праці не завжди відповідали академічним стандартам у строгому сенсі, вони стали надзвичайно важливими джерелами

фактів, ідей, персоналій і форм протесту, що в СРСР або замовчувалися, або викривлювалися.

Особливу роль у цьому процесі відіграли еміграційні періодичні видання: «Сучасність» [19; 38; 40; 56; 81; 91; 206], «Нові дні» [55], «Визвольний шлях» [74], «Українські вісті» [37, 124], «Вісті Комбатанта» [51] та інші. У цих виданнях систематично з'являлися репортажі, аналітичні огляди, рецензії та інтерв'ю, що стосувалися діяльності українських дисидентів, особливо тих, хто після арештів, ув'язнень або політичного тиску опинявся в еміграції. Наприклад, В. Верига у статтях «Інформувати світу про Україну» та «Більше уваги подіям в Україні» підкреслював важливість міжнародної інформованості про ситуацію в УРСР та потребу в координації зусиль між діаспорою та внутрішнім спротивом [51].

Діяльність часопису «Українські вісті» у 1970–1990-х роках, за аналізом С. Козака, не лише інформувала читачів про репресії, а й утверджувала специфічний тип інтелектуальної рефлексії над долею національного руху [124]. Аналогічно, у дослідженні А. Кліщ про пресову спадщину представників третьої хвилі еміграції акцентовано на формуванні цілого дискурсивного простору, де українські політичні біженці творили альтернативний історичний наратив [122].

Дослідження Т. Карабович про публікації Нью-Йоркської групи у щомісячнику «Сучасність» показують, як інтелектуальна діаспора використовувала друковане слово для підтримки опору в Україні, рефлексуючи при цьому над феноменом відчуження, втрати батьківщини та відповідальності перед історією [116, с. 15]. Важливо зазначити, що ці тексти не обмежувалися викладом подій, а часто містили глибокі міркування про природу тоталітаризму, моральну відповідальність інтелігенції, а також концептуалізацію української свободи як цивілізаційної цінності.

Особливої ваги набули документальні публікації, здійснені видавництвом «Смолоскип» ім. В. Симоненка (Торонто–Балтимор): зокрема, «Українська Гельсінкська Група 1978–1982: Документи і матеріали» [16], «Український

правозахисний рух. Документи і матеріали» [17], «Документи Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод» [14]. Ці видання виконували функцію як архівного резерву, так і ідеологічної підтримки для західних кіл, інформуючи міжнародні правозахисні організації, політиків і журналістів.

У працях, присвячених дисидентському та правозахисному руху в Україні другої половини ХХ ст., дослідники аналізують світоглядні орієнтири його представників. Особливу увагу приділено ідеї вартісності особистості, яка визнається визначальною для формування демократичних інституцій та водночас співвідноситься з історично усталеними українськими громадськими практиками [168]. Зокрема, у статті А. Вахнянин про Третій світовий конгрес вільних українців показано, як форуми діаспори виступали не лише в ролі комунікативних платформ, а й як інструменти політичного тиску на радянський режим через західні уряди [208].

Упродовж останніх двох десятиліть відбулися суттєві зрушення в академічному вивченні українського дисидентського руху. Сучасна історіографія дедалі більше відходить від ідеологізованих чи виключно описових підходів, натомість використовує міждисциплінарні методи – зокрема, інструментарій соціальної історії, історії ідей, культурної антропології та комунікаційних студій. Такий зсув дозволив побачити дисидентський рух не лише як вияв політичного спротиву, а як складну мережу соціальних взаємодій, культурного виробництва та альтернативної інтелектуальної традиції.

Значущим є також внесок Б. Паски, який висвітлює питання життя та діяльності дисидентів, зокрема В. Мороза, Л. Плюща і т. д. [144, с. 100]. Ця праця має високу джерельну цінність, оскільки ґрунтується на розсекречених документах спецслужб. Також, Б. Паска доводить, що режим приділяв системну увагу блокуванню каналів зв'язку із Заходом, розуміючи транснаціональний характер українського опору [95, с. 282; 143, с. 128]. Також у контексті джерел особливу цінність становить дослідження Б. Паски та Л. Басісти «Дисидент Леонід Плющ у боротьбі проти радянського режиму». У ньому на основі

архівних матеріалів та особистих свідчень висвітлено репресивну практику каральної психіатрії, застосовану до Плюща, а також міжнародну кампанію на його захист. Праця поєднує біографічний, правозахисний і джерелознавчий підходи, що робить її важливим джерелом для аналізу транснаціонального виміру українського дисидентства [145]. Сучасні дослідження також активно інтегрують гендерну, культурну та інтелектуальну оптику. Наприклад, у публікаціях Т. Карабович, А. Кліщ аналізуються трансформації ідентичності та саморепрезентації у публіцистичних текстах дисидентів третьої хвилі еміграції [116, с. 15; 122, с. 60–61]. Вони звертають увагу на семантику протесту, мовні та символічні коди опору, а також на механізми легітимації правозахисної діяльності в західному дискурсі. Поступово формується й академічна традиція глибокого аналізу програмних документів дисидентських організацій. У цьому контексті варто згадати працю В. Трощинського у якій розглянуто концептуальні засади прав людини у програмних документах українського правозахисного руху 1960–1980-х рр. [204]. Автор акцентує, що навіть у межах репресивного режиму дисиденти зуміли виробити системний світогляд – гуманістичний, правовий, національний.

Варто підкреслити, що сучасна історіографія дедалі частіше виходить за межі вузько українського контексту, позиціонуючи український дисидентський рух як частину ширшого пострадянського та глобального правозахисного ландшафту. У цьому сенсі актуальним є порівняльний аналіз з опозиційними рухами в росії, країнах Балтії, Польщі та Чехословаччині, який ще потребує подальшої розробки.

Дослідження методичної літератури щодо викладання новітньої історії України в загальноосвітніх школах представляє важливий напрямок української педагогічної науки, особливо в контексті трансформації освітньої системи після 1991 року. Аналіз наукових праць демонструє поетапну еволюцію від радянських ідеологічних підходів до сучасних національно орієнтованих методик, що має принципове значення для розуміння способів представлення дисидентського руху в шкільних курсах історії. Питання методичного

забезпечення варіативної складової змісту історичної освіти, зокрема факультативних курсів, є предметом активного наукового осмислення в українській педагогіці. Упродовж останніх десятиліть сформувалися кілька ключових напрямів дослідження, що охоплюють як загальнотеоретичні засади, так і прикладні аспекти організації факультативного навчання.

Одним із провідних напрямів є вивчення диференціації та індивідуалізації освітнього процесу. У працях С. Шарова і Г. Гладких [167, с. 285], Л. Пироженко [146, с. 50–51], Н. Логвіненко [130, с. 43–44] розглядаються педагогічні умови, форми та методи реалізації диференційованого підходу в умовах загальноосвітньої школи. Особливу увагу приділено факультативам як засобу врахування індивідуальних освітніх потреб учнів.

У роботах О. Ляшенка [132, с. 10–15], О. Морін [138, с. 40–43], Т. Засекиної [110, с. 32–33], аналізуються концептуальні засади профілізації, роль варіативної складової в реалізації компетентнісного підходу, а також впровадження профорієнтаційних технологій у старшій школі. Праці О. Пометун як автора особистих праць так і у співавторстві з О. Фрейман, [173, с. 31, 46; 174, с. 5], а також колективні монографії Інституту педагогіки НАПН України висвітлюють сучасні підходи до формування предметних і ключових компетентностей, зокрема історичної, аксіологічної, інформаційної.

А також у працях П. Черника і С. Пасечника [166], О. Приходька [149], В. Кизенка [118–120], В. Дубовика [110], Н. Грицай [101, с. 107] розглядаються моделі, функції та методика проведення факультативів у різних освітніх контекстах – від загальноосвітньої школи до технічних ЗВО.

Щодо науково-методичних праць, то до цієї категорії належать монографії, статті, підручники та методичні посібники, що висвітлюють теоретичні засади та практичні аспекти організації факультативного навчання. Зокрема, використано праці О. Пометун і О. Фрейман («Методика навчання історії в школі») [174], О. Пометун, Н. Гупан, В. Власова («Компетентнісно орієнтована методика навчання історії») [173], С. Ніколаєвої та колективу авторів («Методика навчання іноземних мов і культур») [135]. Важливими

джерелами є також публікації у фахових наукових виданнях: «Педагогічні науки», «Актуальні питання гуманітарних наук», «Історія в школах України», «Наукові записки ТНПУ», «Вісник ЖДУ» тощо. Ці праці містять обґрунтування диференційованого підходу, моделі формування ключових і предметних компетентностей, а також методичні рекомендації щодо реалізації факультативних курсів.

Дослідження демонструють, що українська методична наука створила потужну теоретичну базу для об'єктивного та педагогічно виваженого представлення дисидентського руху в шкільних курсах історії, поєднуючи патріотичне виховання з критичним мисленням та європейськими освітніми стандартами.

Отже, сучасний стан методичної літератури з викладання новітньої історії України є багатошаровим, різнотипним за методологією та джерельною базою. Від перших пострадянських підручників, що фіксували методичний досвід в умовах трансформації, через академічні дослідження 2000-х років, до сучасних міждисциплінарних студій – тема поступово еволюціонувала від описово-методичної до теоретико-концептуальної проблематики. Якщо у 1990-х роках домінувала адаптація радянських методик до нових національних завдань, то в XXI столітті вона доповнилася компетентнісними, інтерактивними й цифровими підходами.

Щодо сучасної історіографії громадсько-політичної діяльності українських дисидентів в еміграції, то вона є багатошаровою, різнотипною за методологією та джерельною базою. Від перших самвидавних текстів, що фіксували опозиційний досвід в умовах репресій, через еміграційний публіцистичний корпус 1970–1980-х років, до академічних досліджень 1990–2020-х рр. – тема поступово еволюціонувала від морально-ідеологічної до міждисциплінарної проблематики. Якщо в 1990-х роках домінувала національно-політична інтерпретація, то в XXI столітті вона доповнилася соціокультурними, правовими й комунікативними вимірами. Значний внесок зроблено як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками, зокрема

представниками української діаспори, які не лише інформували західний світ про репресії в УРСР, а й творили аналітичну рамку для осмислення спротиву.

Методична література, присвячена вивченню громадсько-політичної діяльності українських дисидентів в еміграції (1970-ті – початок 1990-х рр.), є ключовим ресурсом для реалізації факультативних занять з історії в ЗЗСО. Вона містить структуровані біографічні матеріали, джерельні фрагменти, тематичні добірки звернень, заяв, публікацій дисидентів, а також розробки інтерактивних завдань, що дозволяють учням аналізувати контексти репресій, міжнародної солідарності та правозахисного спротиву. Використання таких матеріалів сприяє формуванню історико-предметних компетентностей: уміння працювати з джерелами, критично осмислювати політичні процеси, аргументовано висловлювати позицію щодо морального вибору в умовах тоталітаризму, порівнювати внутрішні та зовнішні чинники впливу на український дисидентський рух. Залучення методичних напрацювань також дозволяє інтегрувати міжпредметні зв'язки з громадянською освітою, правознавством та етикою, забезпечуючи глибше розуміння історичних подій через призму прав людини та міжнародного права.

1.2. Основні джерела та їхня характеристика

До найважливіших джерел, які були використані під час написання роботи, належать архівні документи. Зокрема, це матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), а саме Ф. 16, що містять аналітичні матеріали слідчих справ, протоколи допитів, внутрішні меморандуми Української Гельсінської групи. Зокрема, дослідження Б. Паски, який опирається на аналіз документів, дозволяють реконструювати механізми стеження, вербування, дезінформації та репресій. Архівні джерела дають змогу бачити не лише логіку спротиву, а й логіку репресивної машини [2; 3; 4; 5; 6; 7].

Окрім того, згадаємо видання «Українська Гельсінкська Група. 1978–1982: Документи і матеріали» під редакцією О. Зінкевича, «Український

правозахисний рух». Ці документи дозволяють реконструювати механізми радянських репресій, а також стратегії опору, застосовані дисидентами. Окрему групу становлять архіви еміграційних організацій – Світового конгресу вільних українців (СКВУ) [73], Закордонного представництва УГГ, фонди видавництва «Смолоскип» (Торонто–Балтимор) [16; 17], які містять протоколи нарад, звернення, листування та публіцистичні матеріали. Вони є першорядним джерелом для реконструкції позицій дисидентів щодо прав людини, політичної автономії України, стану репресій та взаємодії із Заходом. Документи мають високу історичну цінність, адже більшість з них були створені в умовах реального переслідування і часто передавалися за кордон через закриті канали.

Важливими джерелами є також публіцистика та самвидав. До цієї категорії належать твори самих дисидентів: «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби [38], «Блудні сини України» Євгена Сверстюка [45]. Ці тексти не лише фіксують ідеологічні засади руху, а й репрезентують моральну позицію авторів. Самвидавні видання, зокрема, публікації в часописах «Сучасність» [19, 38, 40, 56, 81, 91, 206], «Нові дні» [55], «Визвольний шлях» [74], «Свобода» [1; 54; 85–87], є джерелом для реконструкції дисидентського дискурсу, його еволюції та трансформації в умовах еміграції.

Цінним джерелом є електронні ресурси. Зокрема, Віртуальний музей дисидентського руху Museum [13; 15; 114; 183, 186; 187; 192–194; 196–202] містить цифрові копії документів, інтерв'ю, фотоархіви. Платформи Diasporiana [12; 14–17; 37; 48; 51; 52; 55; 76], Chytyvo [20; 40; 44; 81; 116; 139; 175; 186; 204; 208], NBUV [8; 39; 47; 90; 124; 144; 155; 179] забезпечують доступ до рідкісних еміграційних видань, архівних матеріалів, наукових публікацій.

У процесі дослідження варіативної складової історичної освіти, зокрема факультативних курсів, використано комплекс джерел, які умовно поділяються на чотири основні групи: нормативно-правові документи, науково-методичні праці, освітні програми та електронні ресурси, а також енциклопедичні й довідкові видання. До цієї групи належать, зокрема, Закон України «Про освіту» [23], Державний стандарт профільної середньої освіти (2024) [22] і (2011) [31],

а також листи Міністерства освіти і науки України щодо переліку рекомендованих програм варіативної складової [27; 26]. Ці документи визначають правові засади організації факультативного навчання, його мету, зміст, очікувані результати та місце в загальній структурі освітнього процесу. Вони є основою для розроблення навчальних програм, методичних рекомендацій і формування компетентнісного підходу в шкільній історичній освіті.

Важливими джерелами є авторські програми факультативних курсів, розміщені на освітніх платформах («На Урок», «Освіта.ua») та в електронних архівах (lib.iitta.gov.ua, dspace, Diasporiana). Зокрема, використано програми «Видатні постаті України» [21], «Досліджуємо історію України від XX до XXI ст.» [33], «Український спротив другої половини XX століття» [20]. Ці програми містять структуровані навчальні цілі, очікувані результати, тематичні блоки та методичні рекомендації, що дозволяють адаптувати зміст історичної освіти до потреб учнів різних профілів.

Також виділяємо енциклопедичні та довідкові видання і до цієї групи належать фундаментальні джерела, які забезпечують термінологічну точність і концептуальну визначеність дослідження. Зокрема, використано «Український педагогічний енциклопедичний словник» (С. Гончаренко) [180] та «Історична наука: термінологічний і понятійний довідник» (В. Литвин, В. Гусев, А. Слюсаренко) [189]. Ці видання дозволяють коректно інтерпретувати ключові поняття, що використовуються в контексті варіативної історичної освіти.

Залучення різнотипних джерел забезпечує комплексний аналіз методичних засад факультативного навчання, дозволяє поєднати нормативну базу з практичним досвідом, а також інтегрувати сучасні освітні технології в контексті компетентнісного підходу. У свою чергу використання методичних розробках особлива увага приділяється використанню первинних джерел, зокрема збірника «Український правозахисний рух: Документи й матеріали київської Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінкських Угод», упорядкованого Осипом Зінкевичем (Торонто-Балтимор: Українське

Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1978. 477 с.) [17] або ж Меморандуми УГГ [3;13] (Додаток І). Ці матеріали дозволяють учням працювати безпосередньо з документами епохи, формуючи критичне мислення та навички джерелознавчого аналізу.

Комплекс джерел, залучених до вивчення українського дисидентського руху в еміграції, формує потужне підґрунтя для багатопланового аналізу його громадсько-політичної активності. Завдяки поєднанню документальних матеріалів, самвидаву, мемуаристики, еміграційної періодики та архівних свідчень, дослідник отримує можливість не лише фіксувати факти, а й реконструювати смисли, ідеологічні настанови, етичні дилеми та внутрішні суперечності руху. Офіційні документи та відкриті звернення дають змогу простежити еволюцію програмних цілей дисидентів, динаміку їхніх політичних вимог і міжнародної адвокації. Самвидав забезпечує доступ до інтелектуального змісту руху, включно з його філософською, культурною та правозахисною рефлексією. Мемуари, в свою чергу, дозволяють побачити еміграційний етап як продовження боротьби, а не втечу – тут фіксується адаптація до нового середовища, трансформація форм протесту, а також складні процеси самоідентифікації.

Особливої ваги набувають матеріали еміграційної преси, які дають змогу вивчити інформаційний фронт руху опору. Саме через публікації у «Сучасності», «Нових днях», «Визвольному шляху» чи «Українських вістях» дисиденти доносили свої меседжі до світової громадськості, впливали на позиції західних урядів, мобілізували підтримку з боку діаспори. Водночас архіви КДБ/СБУ надають безцінну можливість відтворити реакцію держави – виявити рівень загрози, яку режим вбачав у діяльності емігрантських структур, вивчити методи протидії, зокрема інформаційного та оперативного характеру.

Отже, джерельна база дослідження громадсько-політичної діяльності українських дисидентів в еміграції охоплює два ключові типи джерел – історичні та методичні, кожен із яких виконує специфічну функцію в науковому та освітньому контексті.

Історичні джерела у свою чергу включають офіційно-документальні матеріали дисидентських організацій (меморандуми, звернення, листи), тексти самвидаву, еміграційну публіцистику, мемуари, періодику та архівні документи спецслужб. Вони дозволяють реконструювати події, виявити мотивації учасників руху, простежити транснаціональні зв'язки, а також проаналізувати механізми радянських репресій. Ці джерела є основою для формування наукової картини дисидентського спротиву, його ідеологічного наповнення та міжнародного резонансу. Щодо методичних джерел, то варто виокремити навчальні програми, підручники, авторські розробки та дидактичні матеріали, які адаптують складну історичну тематику для використання в ЗЗСО. Вони забезпечують інтеграцію теми дисидентського руху в освітній процес, сприяють формуванню історико-предметних компетентностей: уміння працювати з джерелами, критично осмислювати політичні процеси, аргументовано висловлювати позицію, застосовувати знання про права людини в історичному контексті. Особливо цінними є методичні розробки, що передбачають роботу з автентичними документами, зокрема матеріалами УГГ, що формують навички джерелознавчого аналізу та історичної емпатії.

Таким чином, історіографічна та джерельна база дослідження громадсько-політичної діяльності українських дисидентів в еміграції демонструє багатоаспектність і складність цієї проблематики. Сучасна історіографія еволюціонувала від ідеологічно заангажованих оцінок радянського періоду до комплексних наукових досліджень, що спираються на широке коло архівних матеріалів і методологічні підходи транснаціональної історії. Різноманітність джерельної бази – від офіційних документів дисидентських організацій до особистих спогадів, від самвидаву до матеріалів спецслужб – створює можливості для всебічної реконструкції діяльності українських дисидентів за кордоном. Водночас залучення навчально-методичних матеріалів засвідчує інтеграцію цієї тематики в освітній простір незалежної України. Поєднання історіографічних напрацювань із комплексним джерелознавчим аналізом формує міцне підґрунтя для подальшого наукового осмислення феномену

української дисидентської еміграції як важливої складової національно-визвольного руху другої половини XX століття.

РОЗДІЛ 2. ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ ЕМІГРАЦІЇ УЧАСНИКІВ УКРАЇНСЬКОГО ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ

2.1. Політична ситуація в Українській РСР та фактори, що спонукали до еміграції

У другій половині XX століття політична ситуація в Українській РСР формувалася під впливом жорсткої централізації, тотального ідеологічного контролю та репресивної політики з боку радянської влади. Формально задекларовані свободи – совісті, слова, зібрань – залишалися недосяжними для практичного застосування, особливо у випадках, коли йшлося про спроби захистити національну ідентичність або права людини. У таких умовах виник феномен українського дисидентства – неорганізованого, але морально згуртованого спротиву, що існував у формі інтелектуального, культурного та правозахисного опору [114].

Радянська система розглядала будь-який вияв самостійної думки як загрозу, і тому дисиденти піддавалися кримінальному переслідуванню, цькуванню, ув'язненню, а нерідко – насильницькій психіатричній ізоляції. За таких обставин еміграція ставала вимушеною відповіддю – не втечею, а радше способом зберегти життя, гідність і можливість продовжити боротьбу в умовах відносної свободи. Як зазначає Б. Захаров, еміграція не була свободою вибору, а тиском системи, що виштовхувала інакомислячих [113, с. 11].

У структурі радянської держави політичний контроль над суспільством здійснювався як через апарат компартійної пропаганди, так і через репресивні органи – передусім Комітет державної безпеки (КДБ). Від середини 1950-х років і до початку перебудови він став головним інструментом придушення будь-яких форм інакомислення в УРСР [126, с. 151–152].

Дисиденти – це люди, які не приймають, не поділяють або частково розходяться з догмами панівної ідеології, режиму чи його практикою, виступаючи проти офіційних доктрин у філософській, політичній, економічній,

релігійній та культурній сферах – системно фіксувалися як «антирадянські елементи», «націоналісти», «ідеологічно ворожі особи» [113, с. 16–19]. Дисидентство передбачає не лише незгоду з панівною ідеологією, а насамперед чітко сформульовану світоглядну позицію, концептуальне бачення суспільства та моральну готовність до відкритого спротиву. Це не приховане невдоволення, висловлене пошепки в приватному просторі, а публічне проголошення переконань, навіть якщо така відвертість загрожує свободі чи життю. Справжній дисидент – це той, хто не лише мислить критично, а й діє відповідально, приймаючи ризики, пов’язані з захистом власних принципів [46].

Репресії проти дисидентів часто починалися з негласного стеження, прослуховування, перехоплення листування. Потім застосовувалася тактика превентивних арештів, тиску на родичів, звільнень з роботи, відрахувань з університетів. Якщо це не зупиняло активність, слідував відкритий кримінальний процес – зазвичай за статтями 62 або 70 Кримінального кодексу УРСР («антирадянська агітація та пропаганда», «наклеп на радянський лад»). Судові процеси були суто формальними – вироки виносились заздалегідь, а адвокати грали роль статистів [15; 112, с. 311; 117, с. 32, 53, 129]. За такими статтями судили, зокрема Л. Плюща, В. Мороза та інших [2]. У радянській репресивній системі каральна психіатрія стала одним із найцинічніших інструментів боротьби з інакодумством. Примусове направлення дисидентів до психіатричних лікарень дозволяло владі ізолювати їх без суду, дискредитуючи як психічно хворих [117, с. 129; 112, с. 311–312].

Для глибшого розуміння умов, у яких формувався дисидентський рух, варто уявити себе в СРСР на початку 1970-х років. Країна була закритою, виїзд за кордон – привілей, контрольований КГБ, що виконувало функції ідеологічної поліції. У кожному навчальному чи виробничому колективі існувала система стеження, де «стукачі» – негласні співробітники – доносили на своїх колег. Така модель контролю створювала атмосферу страху, ізоляції та репресій. Ці дії мали не лише покаральний, а й превентивний характер – радянська влада демонструвала, що система не залишає жодного простору для альтернативної

думки. Зі слів правозахисника Б. Захаров, можна ствердити, що держава будувала навколо інакодумця «інформаційний вакуум і психологічну клітку», що унеможливлювало вільне самовираження та сприяло маргіналізації будь-яких форм спротиву [114].

Особливо показовою була справа В. Мороза – одного з символів українського дисидентського руху. Його другий арешт у 1970 році та подальша поведінка на слідстві й суді стали знаковими для формування образу безкомпромісного борця за національну ідею. Мороз розглядав націю як унікальну форму існування людства, подібну до того, як індивід є основою суспільства. У його концепції «нація – це особистість людства», а отже, кожна нація має непересічну духовну цінність і право на самобутнє існування [144, с. 100]. В.Мороз відкрито протестував проти закритого характеру судового процесу, заявив про його незаконність і відмовився давати будь-які свідчення. За публіцистичні тексти, що критикували радянську систему, він отримав надзвичайно суворий вирок – 14 років позбавлення волі, включно з ув'язненням, таборами особливо суворого режиму та засланням. Його було визнано «особливо небезпечним рецидивістом», що свідчить про політичний характер переслідування. Його справа привернула увагу світової громадськості, стала об'єктом міжнародної кампанії солідарності що лише підкреслює масштаб протистояння між дисидентом і репресивною машиною [143, с. 121].

Одним із ключових ідеологічних завдань радянського режиму в Україні було викорінення національної свідомості, яка асоціювалася з небезпекою українського сепаратизму. Починаючи з кінця 1950-х років, у республіці активно проводилася політика русифікації, замаскована під «інтернаціоналізм». Фактично йшлося про етнокультурне знеособлення, у межах якого українська мова, історія, традиції та культурна пам'ять маргіналізувалися або трактувалися в дусі «молодшого брата» у великій «радянській родині». Одним із ранніх діагнозів цього процесу стала праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яка аргументовано доводила, що під гаслом боротьби з «буржуазним націоналізмом» відбувається цілеспрямована ліквідація

української ідентичності. І. Дзюба показав, що система пригнічує навіть лояльну культурну ініціативу, якщо вона не вкладалася у формат московського центрризму [38, с. 105].

У 1960–1980-х роках в Україні, на тлі згортання деєталінізації, посилення ідеологічного контролю та наступу на права людини, сформувався багатогранний дисидентський рух. Його учасники – представники української інтелігенції, національних меншин і релігійних громад – вдавалися до самвидаву, культурного спротиву, петиційних кампаній і відкритих протестів, відстоюючи свободу совісті, національну ідентичність та громадянські права. Репресивна політика радянської влади, що криміналізувала опозицію та переслідувала активістів, створила атмосферу безвиході, в якій еміграція дедалі частіше ставала єдиним засобом порятунку, продовження правозахисної діяльності та збереження особистої свободи [176].

Окрема лінія – переслідування діячів культури. Видавці, письменники, митці, що обстоювали право на україномовний продукт чи зверталися до заборонених тем (репресії, колективізація, геноцид, церква), ставали мішенню КДБ. Поет І. Калинець, письменники І. Світличний і Є. Сверстюк, художник А. Горська, філософ Є. Пронюк – усі вони зазнали репресій або загинули за свою громадянську позицію [49]. Політв'язень І. Гель написав книгу «Грані культури» в ув'язненні в 1970-х рр., вона поширювалася в самвидаві, нелегально потрапила за кордон і вперше під псевдонімом Степан Говерля була видана у Лондоні 1984 року [35, с. 5–8].

Важливим чинником, що сприяв еміграції релігійних дисидентів з УРСР, були системні переслідування протестантських громад, особливо євангельських християн-баптистів і п'ятидесятників. Як показує Ірина Яворська, радянська влада застосовувала до них широкий спектр репресивних заходів: арешти, заслання, конфіскацію майна, заборону недільних шкіл, обмеження доступу до освіти та працевлаштування. Віруючих позбавляли виборчих прав, а участь у релігійних заходах трактувалась як «антирадянська діяльність». У 1961–1970 рр. було заарештовано понад 500 осіб, а до 1982 року кількість ув'язнених

за віру сягнула 158. У відповідь на репресії громади формували ініціативні ради еміграції, зверталися до міжнародних організацій, правозахисних структур, а також поширювали документи, що засвідчували порушення прав людини. Еміграція дедалі більше сприймалась як єдиний шлях збереження релігійної ідентичності, свободи совісті та фізичної безпеки [170, с. 669].

Подібні тенденції простежуються і в ширшому контексті третьої хвилі української еміграції, яка охоплює період від завершення Другої світової війни до кінця 1980-х років. Як зазначає Тетяна Антонюк, серед причин еміграції були не лише наслідки війни, але й глибокі антирадянські настрої, зумовлені голодоморами, колективізацією, політичними репресіями та релігійними утисками. Значну частину емігрантів становили учасники визвольного руху, які, рятуючись від репресій і фізичного знищення, змушені були залишити Україну [90, с. 88].

Водночас, на думку І. Телегуза та А. Телегуз, історична пам'ять і культурний код українців були настільки глибокими, що навіть у переслідуваному вигляді зберігали здатність продукувати спротив. Це спричиняло не тільки моральне виключення дисидентів із соціального простору, але й реальну загрозу для збереження національної ідентичності. Саме тому багато хто з них, втративши можливість вільно творити й говорити в Україні, обирали еміграцію не як капітуляцію, а як майданчик для продовження національно-культурного опору [160, с. 81].

Політичний терор проти українських дисидентів мав системний і персоніфікований характер. Особлива увага КДБ зосереджувалася на діячах, які поєднували публічність, інтелектуальну вагу та послідовну позицію – саме вони ставали «мішенями №1». Їхня публічна позиція, публіцистика або організаційна активність тлумачились як «злочини проти держави», незалежно від того, чи йшлося про відкриті виступи, листи протесту чи навіть особисті щоденники.

Показовим є приклад Валентина Мороза, історика і викладача з Івано-Франківська. За ст. 62-1 КК УРСР за заяву про те, що Україна повинна мати такий же статус, як Польща чи Чехословаччина, а не бути частиною СРСР

(вирок Волинського обласного суду від 20.01.1966). Другий арешт: за ст. 62–2 КК УРСР, як докази використовувалися твори «Серед снігів», «Хроніка опору», «Мойсей і Датан», «Репортаж із заповідника імені Берії» (вирок Івано-Франківського обласного суду 17–18.11.1970) [157, с. 107]. Звільнення Валентина Мороза у квітні 1979 року внаслідок обміну між США та СРСР стало знаковою подією для української еміграції. Мороз, як один із п'яти звільнених тоді політв'язнів, був символом незламного спротиву радянському режиму. Його прибуття до США викликало хвилю підтримки з боку українських громад, церковних і політичних лідерів, які бачили в ньому морального авторитета та майбутнього лідера еміграційного руху. Вітальні телеграми, запрошення до міст Європи й Америки, а також публічні виступи засвідчили глибоку солідарність діаспори з боротьбою за незалежність України.

Цей випадок яскраво ілюструє одну з ключових причин еміграції українських дисидентів – прагнення вирватися з-під репресивного контролю СРСР і продовжити національно-визвольну боротьбу в умовах свободи. Для багатьох еміграція була не втечею, а стратегічним кроком: можливістю говорити правду, мобілізувати міжнародну підтримку та зберегти ідентичність. Мороз став уособленням цієї місії – голосом нескореної України за кордоном [143, с. 126].

Окрім, В. Мороза, одним із показових прикладів застосування радянського кримінального законодавства проти інакодумців є справа Івана Плюща, якому 24 січня 1972 року було офіційно пред'явлено звинувачення у «виготовленні, зберіганні та розповсюдженні документів антирадянського, наклепницького змісту» протягом 1968–1971 років. Йому інкримінували злочин, передбачений частиною I статті 62 Кримінального кодексу УРСР – «Антирадянська агітація і пропаганда». Варто зазначити, що Л. Плющ не визнав себе винним, заявивши, що не вважає свої дії антирадянськими. Проте слідство посилалося на вилучені під час обшуку документи, а також на свідчення Боднарчука В.Г. і Шевченко Є.Т., які підтверджували «антирадянський характер» його діяльності [2] (Додаток І).

Ці персональні трагедії були не винятками, а системою. За даними адресного покажчика «Українські політв'язні в СРСР», лише станом на грудень 1981 року за політичними статтями в неволі перебувало понад 200 українців – інтелігенти, вчителі, священики, письменники [205, с. 10–163].

У 1970–1980-х роках еміграція радянських дисидентів була зумовлена не економічними чи побутовими причинами, а системним політичним переслідуванням, що унеможливлювало реалізацію базових прав людини. Як свідчить відкритий лист В.Чорновола до президента до Президента США Дж. Форда, «існуючий суспільний устрій виключає, під загрозою кримінального переслідування, можливість будь-якого внутрішнього діалогу й дозволяє громадянам тільки мовчати або «одностайно схвалювати» дії самопризначуваних партійних лідерів». Репресії набули особливо масового характеру в Україні у 1972–1973 роках, коли десятки осіб були засуджені за культурну діяльність, приватне листування або участь у правозахисному русі [19, с. 63].

У цьому контексті еміграція постає як форма політичного спротиву та морального вибору. Дисиденти, позбавлені можливості впливати на суспільні процеси всередині країни, зверталися із заявами про зречення радянського громадянства та проханням дозволити виїзд за кордон. Такий крок розглядався не лише як особисте спасіння, а й як засіб донесення правди про репресивну природу радянської системи до міжнародної спільноти. Еміграція дисидентів стала одним із найвідчутніших наслідків політики «розрядки», яка, всупереч очікуванням, супроводжувалася посиленням ідеологічного контролю та репресій [19, с. 61–65].

Діяльність української еміграції була спрямована не лише на використання свободи слова та незалежності думки, а й на те, щоб прагнення народу до державності та самостійності отримали міжнародне визнання як легітимні. У цьому контексті Л. Польовий на сторінках журналу «Визвольний Шлях» закликав редакторів і авторів української преси поширювати правду про Україну, виступати захисниками її прав та інтересів, представляти її позиції на

міжнародних форумах і знайомити світову спільноту з визвольними змаганнями українців. Однією з характерних форм опозиційної активності в Україні у 1960–1980-х роках був єврейський національний рух, представлений, зокрема, течією так званих «еміграційників», які домагалися реалізації права на виїзд за межі СРСР. У контексті системного обмеження громадянських свобод, репресивної політики радянської влади та неможливості відкритого політичного діалогу, еміграція для багатьох дисидентів ставала єдиним реальним шляхом уникнення переслідувань і збереження національної та культурної ідентичності [74].

Офіційно СРСР декларував дотримання прав людини, підписавши Гельсінкські угоди 1975 року. Але на практиці будь-які спроби реалізувати ці норми на теренах УРСР перетворювались на злочин у розумінні радянського законодавства. Утворення правозахисних груп, публічні звернення до міжнародних інституцій, поширення інформації про репресії – усе це негайно класифікувалось як антирадянська діяльність або наклеп на соціалістичний лад [142, с. 34–35].

У другій половині 1970-х років радянська влада активізувала репресивну політику щодо українських правозахисників, зокрема членів Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. Уже з перших днів її існування учасники перебували під контролем КДБ, а до 1982 року 27 із 41 члена були ув'язнені, заслані або примусово ізольовані в психіатричних установах. Серед них – М. Руденко, Ю. Литвин, О. Тихий, І. Кандиба, М. Матусевич, М. Маринович, Л. Лук'яненко. Правозахисна діяльність дисидентів охоплювала не лише публічні протести, а й збирання та передачу на Захід інформації про арешти, тортури, цензуру, переслідування релігійних громад. Через канали діаспори та дипломатичні місії ця інформація ставала доступною міжнародній спільноті, формуючи альтернативний дискурс про стан прав людини в СРСР [17, с. 127, 261–261].

Проти учасників УГГ влада використовувала фізичне насильство, тортури, психологічний тиск і випадки доведення до самогубства (як у випадку Михайла Мельника), створювали атмосферу страху та безвиході. Влада

цілеспрямовано знищувала інтелектуальний простір: конфісковувала рукописи, самвидав, позацензурну літературу, забороняла професійну діяльність. Дисиденти перебували під адміністративним наглядом, зазнавали принизливих обшуків, обмежень у пересуванні та спілкуванні. Паралельно тривала кампанія дискредитації через державну пресу, яка поширювала наклепи, звинувачення у спекуляції, валютних операціях, аморальній поведінці. Відсутність правового захисту, фабрикація справ, використання кримінальних статей замість політичних свідчили про повну деградацію судової системи. Усе це відбувалося на тлі міжнародного тиску, зокрема напередодні Мадридської наради щодо виконання Гельсінкських угод, що змушувало владу діяти ще жорсткіше. В таких умовах еміграція ставала єдиною можливістю зберегти життя, свободу та продовжити правозахисну діяльність у міжнародному просторі [16, с. 47–51].

Правозахисна активність включала не лише протестні заяви, а й збирання інформації про арешти, тортури, цензуру, переслідування релігійних громад, яка передавалася на Захід через канали діаспори або іноземних дипломатичних місій. Як зазначає В. Стус у своїх спогадах, вступ до УГГ не був легким рішенням: «Я вступив до неї, бо просто не міг інакше. Коли життя забрано – крихт я не потребую... Психологічно я розумів, що тюремна брама уже відкрилася для мене, що днями вона зачиниться за мною – і зачиниться надовго» [78].

Фактично в СРСР не існувало законних механізмів захисту прав людини. Судова система повністю залежала від партійних органів, адвокатура – формальна, а звернення до міжнародних інституцій розцінювались як зрада. Процеси проходили у закритому режимі, часто без допуску родичів чи преси. У 1960–1980-х роках еміграція українських дисидентів була зумовлена глибоким конфліктом цінностей між тоталітарною радянською системою та демократичними орієнтирами правозахисників. Для багатьох із них опір режиму був не політичною діяльністю, а прагненням реалізувати себе як особистість, зберегти духовну автономію. Як зазначав Іван Сокульський, дисиденти прагнули бути індивідуальностями, а не частинами

«єдиноправильної» соціальної програми. Ярослав Білоцеркович виокремлює ключові суперечності: прагнення національного самовизначення, свободи релігії, демократичних прав, верховенства закону, соціальної рівності. Умови репресій, цензури, ідеологічного контролю та відсутності правового захисту штовхали багатьох до еміграції як єдиної можливості зберегти свободу та продовжити боротьбу за права людини [168, с. 21–22].

Цей глухий кут правозахисту штовхав багатьох дисидентів до думки про необхідність еміграції. За умов, коли будь-який текст, лист або інтерв'ю могли стати підставою для арешту, лише за кордоном з'являлась можливість продовжувати активність. Саме тому починаючи з кінця 1970-х років активна фаза правозахисного руху переноситься за межі СРСР, що докладно розглядається в наступних розділах дослідження.

Еміграція українських дисидентів у другій половині XX століття була зумовлена системним порушенням прав людини в СРСР, репресіями проти релігійних, національних та політичних груп, а також неможливістю реалізації базових свобод у межах тоталітарного режиму. Однією з ключових причин стала політична активність, спрямована на захист прав людини, що викликала переслідування з боку радянської влади. Відтак, еміграція постала не лише як форма порятунку, а й як продовження правозахисної боротьби за межами СРСР. Це не було прагненням «нового життя» за кордоном – це був останній шанс уникнути фізичного та морального знищення. Після низки арештів і морального виснаження деяким діячам опору пропонували «евакуацію» за кордон під тиском. Випуск з країни був завжди контрольованим актом, який мав політичну мету – нейтралізувати активіста, ізолювати його від впливу на внутрішню аудиторію, знизити резонанс навколо справи [113, с. 11].

Зокрема, арешти та репресії проти представників інтелігенції, які згуртувалися навколо ідеї захисту прав людини (Н. Строката, В. Стус, В. Чорновіл, І. Стасів-Калинець та ін.), спричинили створення правозахисних об'єднань, що діяли на основі міжнародних правових актів, таких як Загальна декларація прав людини ООН та Пакт про громадянські і політичні права.

Проте діяльність таких організацій, як «Громадський комітет захисту Н. Строкатої» (1971), викликала жорстку реакцію з боку держави, що унеможливлювало подальше перебування активістів у межах СРСР [113, с. 105].

Особливу роль у формуванні мотивації до еміграції відіграли релігійні переслідування. Репресії проти віруючих різних конфесій – євангельських християн-баптистів, греко-католиків, п'ятидесятників – спричинили створення низки правозахисних організацій, зокрема «Ради родичів в'язнів ЄХБ» (1964), «Ініціативної групи захисту прав віруючих і церкви в Україні» (1982), «Комітету “Право на еміграцію”» (1981). Їхні лідери, як-от Георгій Вінс, Йосип Тереля після арештів та тиску змушені були продовжувати діяльність у вимушеній еміграції, зокрема у США [168, с. 23–24].

Репресії проти віруючих, етнічних меншин і представників незалежного профспілкового руху спричинили формування правозахисних організацій, які, зазнаючи переслідувань, змушені були продовжувати свою діяльність в еміграції. Зокрема, у 1982 р. було створено «Ініціативну групу захисту прав віруючих і церкви в Україні», яка виступала за легалізацію Української греко-католицької церкви та засуджувала наслідки Львівського псевдособору 1946 р. Арешт її голови Йосипа Терелі та подальші репресії проти членів групи стали поштовхом до еміграції, зокрема самого Терелі, який у 1984 р. відмовився від радянського громадянства [113, с. 44]. Таким чином, еміграція дисидентів була зумовлена не лише особистими обставинами, а й системною боротьбою за права людини, свободу совісті, національну гідність і соціальну справедливість, що в умовах радянського тоталітаризму ставала небезпечною та неможливою без виходу за межі держави.

Олег Бажан у статті «Дисидентство в УРСР: спроба дефініції» не формулює прямо тезу про еміграцію як нав'язаний вирок, однак змістовно вона підтверджується в контексті аналізу тоталітарної природи радянської системи, що не визнавала права дисидентів на існування. Як зазначає Юрій Литвин, у тоталітарних країнах дисидентство «існує поза законом, тобто не має ні фактичного, ні юридичного права на існування та суспільне самовизнання». У

цьому контексті репресивна політика щодо інакодумців – включно з тюрмами, таборами, а також вимушеною еміграцією – постає як логічне продовження системного тиску. Еміграція українських дисидентів у 1970–1980-х роках мала не добровільний, а вимушено-політичний характер. Це не було прагненням «нового життя» за кордоном – це був останній шанс уникнути фізичного та морального знищення. Після низки арештів і морального виснаження деяким діячам опору пропонували «евакуацію» за кордон під тиском. Випуск з країни був завжди контрольованим актом, який мав політичну мету – нейтралізувати активіста, ізолювати його від впливу на внутрішню аудиторію, знизити резонанс навколо справи [92, с. 29].

У 1976 р. Валентин Мороз, перебуваючи серед ув'язнених дисидентів, офіційно заявив про відмову від радянського громадянства та висловив бажання емігрувати до США або Канади. Його виїзд за кордон відбувся внаслідок політичної домовленості між СРСР і США, досягнутої під час переговорів щодо договору ОСО-2. У квітні 1979 року Мороз був включений до групи радянських дисидентів, яких обміняли на засуджених у США агентів КГБ. Радянська влада трактувала цей обмін як позбавлення Мороза громадянства за «ворожу діяльність» із подальшим видворенням з країни [157, с. 113].

У випадку Петра Григоренка (котрий виїхав на лікування в США 30.11.1977 р., позбавлений громадянства 13.02.1978 р.) Причиною еміграції Петра Григоренка стало його активне протистояння радянській тоталітарній системі, що призвело до політичного переслідування, ув'язнення та позбавлення громадянства СРСР. Як генерал-майор у відставці, він відкрито критикував порушення прав людини, захищав кримських татар, українських дисидентів, виступав за демократизацію суспільства. У 1977 році, після виїзду на лікування до США, радянська влада позбавила його громадянства, фактично заборонивши повернення. Цей крок став формою політичного вигнання, що змусило Григоренка залишитися на Заході, де він продовжив правозахисну діяльність, ставши символом морального спротиву радянському режиму [37, с. 743].

У свою чергу ситуація з Надією Світличною (котра з 1978 р. в еміграції в США, редагувала «Вісник репресій в Україні»), вона яка виїхала на Захід після того, як зреклася радянського громадянства. Причиною стала неможливість жити гідно в СРСР: після ув'язнення її не приписували в Києві, де народився син, не давали роботи, навіть двірником, і постійно переслідували. Вона втратила віру в можливість добитися справедливості в системі, яку назвала «наймогутнішим у світі концтабором». Єдиним шляхом залишалося емігрувати, щоб захистити себе і виховати дітей у свободі та інших [55, с. 6].

У другій половині 1980-х років радянська влада почала пропонувати політичним в'язням виїзд за кордон як альтернативу подальшим репресіям. Проте для більшості це означало втрату громадянства і неможливість повернення – повернення в СРСР загрожувало арештом або заборонаю в'їзду. 23 квітня 1988 року таку пропозицію отримав один із дисидентів, але відмовився, оскільки бачив ознаки змін у країні та перспективу створення незалежної політичної сили [186].

Активно використовували й адміністративні переслідування: звільнення з роботи, виключення з партії, комсомолу, творчих спілок, навчальних закладів, заборона публікацій тощо. Репресії поширювалися також на батьків дисидентів, дітей, близьких родичів і друзів. Водночас навіть виїзд за кордон не гарантував безпеки – спецслужби продовжували стеження, влаштовували провокації, а в окремих випадках – фізичне усунення або спроби компрометації. Про це свідчать архівні документи з відкритого доступу, зокрема матеріали щодо діяльності КДБ у діаспорному середовищі [154, с. 52].

Отже, радянська еміграційна політика не була проявом гуманізму чи «відпущення ворогів», а навпаки – ретельно керованою операцією з нейтралізації внутрішньої опозиції, виведенням її за межі впливу на радянське суспільство. Для самих дисидентів це означало драматичний розрив із Батьківщиною, втратою звичного середовища, близьких, статусу. Але це також відкривало новий фронт боротьби – міжнародний, інформаційний, стратегічно важливий для справи свободи України.

Політична ситуація в Українській РСР у 1960–1980-х роках створила умови, за яких активна громадянська позиція, національна свідомість і спроби правозахисної діяльності були приречені на криміналізацію. Радянська система не допускала навіть мінімальної критики: вона діяла через злагоджену репресивну тріаду – КДБ, судову систему та каральну психіатрію, які формували інструменти придушення інакомислення. Культурна уніфікація, системна русифікація, знецінення української мови, історії та традицій підривали підвалини національної ідентичності, провокуючи опір серед інтелігенції. У таких умовах українські дисиденти не мали реальних інструментів для захисту себе або продовження діяльності в межах радянського правового поля. Рух спротиву – чи то культурний, чи правозахисний – автоматично кваліфікувався як антидержавна діяльність. Справа В. Мороза, вироки Л. Лук'яненку, трагедія В. Чорновола – яскраві приклади політичного терору, який знищував не лише свободу слова, а й саму можливість її осмислення.

Еміграція у цьому контексті поставала не як втеча, а як примусова форма виживання та продовження боротьби в інших умовах. Радянська влада контролювала цей процес, використовуючи його як засіб усунення опозиції з внутрішнього поля. Таким чином, еміграція стала прямим наслідком репресивного характеру політичного режиму, що створював несумісне з гідністю і свободою середовище для мислячих громадян.

2.2. Головні осередки української політичної еміграції

Українська політична еміграція як явище, що виникло внаслідок суспільно-політичних катаклізмів ХХ століття, відіграла важливу роль у збереженні та розвитку української національної ідеї в умовах її заборони чи обмеження на території самої України. За межами Батьківщини сформувалися своєрідні культурні й політичні центри української діяльності, які уособлювали собою духовний та ідейний спротив радянському тоталітаризму. У різні

історичні періоди, починаючи від міжвоєнної доби й закінчуючи періодом «холодної війни», ці осередки стали своєрідними «інтелектуальними лабораторіями», де відбувалась активна політична діяльність, що мала виразний антирадянський та проукраїнський характер.

Феномен української політичної еміграції розглядався істориками з різних перспектив: від аналізу передумов та етапів її формування до детального дослідження її організаційних форм, інформаційних стратегій та культурного життя Б. Лисянський [66, с. 4–9], М. Палієнко [72, с. 255–268], Т. Цимбал [165, с. 272–275]. Попри існуючу історіографічну базу, питання особливостей діяльності окремих осередків, їхньої структури, внутрішніх взаємин і зв'язків з міжнародним середовищем потребує подальшого детального аналізу. У цьому контексті особливо актуальним є розгляд головних осередків української політичної еміграції, визначення їхньої ролі в національно-визвольному русі, впливу на міжнародну підтримку українських дисидентів, а також з'ясування механізмів їхнього функціонування як ефективних інструментів протистояння радянській пропаганді та політиці денаціоналізації [151, с. 113–121; 158, с. 50–55].

Українська політична еміграція, сформована внаслідок драматичних суспільно-політичних трансформацій першої половини ХХ століття, мала кілька потужних хвиль, кожна з яких вирізнялася своїм характером, організаційними формами і суспільними завданнями. Відтак, осередки політичної еміграції, створені у різних країнах, мали власні особливості, що були зумовлені умовами їх формування та специфікою взаємодії з країнами поселення.

Перша значна хвиля української еміграції, що сформувалась після революційних подій 1917–1921 рр., складалася переважно з представників політичної, військової та культурної еліти УНР, що не змогла примиритися з більшовицьким режимом та його політикою національного і соціального терору. Дослідниця Я. Таравська зазначає, що саме політичні репресії, втрата

незалежності та національне приниження стали основними факторами цієї еміграції [158, с. 54].

Наступна велика хвиля, міжвоєнна еміграція, була зумовлена не лише внутрішніми українськими подіями, а й складною міжнародною ситуацією в Європі. Ця еміграція значною мірою формувалася в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (Польща, Чехословаччина, Югославія, Румунія, Болгарія), де перебували численні українські громади, сформовані після завершення Першої світової війни та громадянської війни в Росії [96, с. 13, 132, с. 97].

У першій половині XX століття Західна Європа стала одним з основних центрів української політичної еміграції, що пояснювалося її вигідним геополітичним положенням, ліберальними політичними умовами та інтелектуальним середовищем. Ключові осередки української діаспори були сконцентровані у Франції, Німеччині, Австрії та Чехословаччині. Вони здійснювали масштабну політичну, культурну, інформаційну та наукову діяльність, зберігаючи українську національну ідентичність та формуючи альтернативний радянському бачення розвитку України. Особливо вагомим і помітним був осередок української політичної еміграції у Франції з центром у Парижі. Ще з міжвоєнних часів Париж став інтелектуальною столицею українців Західної Європи, притягуючи провідних українських політичних і культурних діячів. У статті зазначено, що 1935 року українська громада у Парижі активно включалась у політичне життя Європи, намагаючись привернути увагу європейських політиків до «українського питання», розкриваючи сутність національних прагнень українців. Саме у Парижі діяв знаний часопис «Тризуб», який у міжвоєнний період був головним інформаційно-політичним рупором українських емігрантів, сприяючи консолідації українських політичних сил на еміграції та збереженню української національної ідеї [76, с. 12].

Важливим центром української політичної еміграції була також Німеччина, особливо після Другої світової війни. Мюнхен, зокрема, став одним

із ключових пунктів концентрації української діаспори у повоєнний період. Відомий Український Вільний Університет (УВУ), заснований ще у 1921 році, після 1945 року саме у Мюнхені став науково-освітнім та ідеологічним центром, що об'єднав інтелектуальні сили української еміграції. УВУ забезпечував не тільки освітню та культурну, а й політичну підготовку кадрів, які згодом відіграли важливу роль у діяльності діаспори в інших країнах світу [204, с. 167–168].

У 1970–1980-х роках ключові осередки української еміграції, зокрема у Празі, США та Канаді, відігравали важливу роль у підтримці дисидентського руху в УРСР. Через видавничу діяльність, зокрема друк творів українських шестидесятників і правозахисників, ці центри стали інформаційними та ідеологічними платформами, що забезпечували зв'язок між діаспорою та внутрішнім опором. Особливо активно реагувала еміграція на ознаки посилення дисидентської активності на початку 1980-х років, сприймаючи їх з оптимізмом і надією. Водночас у самих еміграційних громадах почали проявлятися ознаки втоми та занепаду: у звітній доповіді X Всесвітнього з'їзду українських націоналістів у Гамільтоні (1983) констатувалося старіння покоління, асиміляція молоді та відсутність нових прибулих з України. Попри ці виклики, еміграційні осередки залишалися важливими центрами духовної підтримки, збереження національної пам'яті та солідарності з українським визвольним рухом [100, с. 340].

Особливо активними були українські громади у повоєнній Німеччині, що створили потужні видавничі осередки («Сучасність», «Український самостійник», «Українські вісті»), забезпечуючи інформаційний супровід політичної та культурної діяльності українських емігрантів у всьому світі. Володимир Трощинський детально проаналізував цю ситуацію, зазначаючи, що після Другої світової війни українська еміграція у Німеччині мала організовану структуру, що дозволяло їй проводити системну інформаційну та пропагандистську роботу [204, с. 167].

Австрія, і особливо Відень, також стали важливим політичним та культурним центром для українських емігрантів. Українська громада у Відні в 1920-х роках активно працювала у сфері культури, освіти та політичної пропаганди. Як зазначає Т. Плазова, українці у Відні видавали часописи, проводили конференції, організовували просвітницькі та політичні акції, намагаючись підтримувати зв'язок із європейськими політичними колами та популяризувати українську національну ідею. У період активної еміграційної діяльності Відень став одним із центрів української пресової продукції, де виходили численні періодичні видання, зокрема тижневики «Нова доба», «Вперед», «Воля», а також збірники на кшталт «Хліборобська Україна» [147, с. 30].

Не менш активним центром української політичної та культурної еміграції була і Чехословаччина (Прага), яка з міжвоєнного часу стала одним із головних європейських центрів української інтелігенції. Саме тут виникли потужні наукові осередки, як Український Вільний Університет у Празі (до перенесення в Мюнхен), Українська Господарська Академія в Подєбрадах, що були важливими центрами української наукової та політичної думки. За словами О. Даниленко, Прага надавала українським емігрантам унікальні можливості для культурного і політичного розвитку, завдяки сприятливій політиці міжвоєнної Чехословаччини, що бачила в українцях політичних союзників у протистоянні більшовицькій росії. Західноєвропейські осередки української еміграції були потужними центрами національної консолідації та політичної діяльності. Вони забезпечували збереження української культури, формували потужні інформаційні ресурси, проводили дипломатичну і просвітницьку роботу, підтримуючи українське питання в міжнародному порядку денному та створюючи підґрунтя для подальшої боротьби за незалежність України [104, с. 38].

Одним із найбільших центрів української політичної еміграції була Польща. Р. Давидюк, досліджуючи чисельність та соціально-політичний статус українців у Польщі в міжвоєнний період, зазначає, що ця громада була досить

численною і складалася переважно з політичних діячів УНР, військових та інтелігенції, що втекли від радянського режиму. Польські українці створили потужну інфраструктуру, що включала політичні партії, громадські організації, а також видавничі та культурні центри. Проте, ця громада часто була об'єктом політичних спекуляцій польської влади, що періодично створювало перешкоди для її нормального розвитку [102, с. 262].

Північноамериканський регіон, а саме США та Канада, став одним із ключових центрів української політичної еміграції у другій половині XX століття. Внаслідок численних міграційних хвиль, зокрема після Першої та Другої світових воєн, українські громади в Північній Америці зросли чисельно й суттєво зміцніли організаційно. Вони поступово перетворилися на впливові політичні, культурні та інформаційні осередки з розвиненою інфраструктурою, яка охоплювала політичні партії, видавництва, правозахисні групи та наукові інституції.

У США видавництво «Смолоскип» функціонувало не лише як літературний осередок, а й як активна правозахисна структура української еміграції. У його межах діяли інформаційні служби – українська, англійська та іспаномовна – що поширювали дані про репресії в УРСР, зокрема арешти дисидентів. Видавництво ініціювало створення Комітету гельсінських гарантій для України у Вашингтоні, який представляв Українську Гельсінську групу на міжнародному рівні. Завдяки діяльності «Смолоскипа» документи українських правозахисників були перекладені, передані західним урядовим і правозахисним інституціям, а також оприлюднені у світовій пресі. Від 1968 до 1978 року служба опублікувала понад 400 повідомлень, серед яких особливий резонанс викликала інформація про переслідування Йосипа Терелі. Таким чином, «Смолоскип» став важливим еміграційним осередком, що забезпечував міжнародну підтримку українському дисидентському руху [67].

Особливу увагу українська діаспора Канади приділяла консолідації національних сил і створенню єдиного політичного фронту на міжнародній території. Сполучені Штати Америки, зокрема Нью-Йорк, стали важливим політичним та

інформаційним осередком української еміграції у Північній Америці, де діяли такі інституції, як Український Конгресовий Комітет Америки, Український інститут Америки та Український музей, що поєднували культурно-просвітницьку та політичну діяльність, спрямовану на захист національних інтересів України [203].

У період третьої хвилі української еміграції (1947–1953), що охопила понад 180 тисяч осіб у США та близько 37 тисяч у Канаді, сформувалося потужне інтелектуальне середовище, представлене науковцями, митцями та публіцистами, серед яких особливе місце посідає Роман Рахманний; його пресова спадщина, зокрема памфлет «На Вавилонських ріках України», стала інструментом інтелектуальної революції, що сприяла переосмисленню української ідентичності, формуванню модерного націєтворчого дискурсу та критиці радянських ідеологем, водночас закладаючи філософсько-історичний фундамент майбутнього державного відродження України [122, с. 59–60].

Третя хвиля еміграції стала найбільш ідеологічною та прогресивною щодо втілення державницьких стратегій материкової України. Емігрантів об'єднувала повна відданість ідеї незалежності материкової України й відновлення української суверенної держави. Вони постійно виступали проти насильної русифікації української мови, маніфестували проти ув'язнення чи фізичного нищення еліти нації – українських дисидентів [122, с. 60–61].

У Нью-Йорку в другій половині 50-х років XX століття виникла Нью-Йоркська група українських поетів-емігрантів, до якої входили Емма Андієвська, Богдан Бойчук, Богдан Рубчак, Юрій Тарнавський, Віра Вовк, Женья Васильківська. Група існувала в три періоди: 1959–1971, 1972–1990, 1991–1999. Перший період характеризувався заснуванням групи у 1959 р. та випуском власного літературного щомісячника «Нові поезії» (1959–1971), що став періодом містецького та артистично-літературного життя [116, с. 15].

У 1972–1990 роках члени Нью-Йоркської групи публікували найбільше поетичних творів у щомісячнику «Сучасність». Вони перекладали на українську мову твори з американської, англійської, португальської, бразилійської та

іспанської літератур. «Сучасність» стала платформою, де Нью-Йоркська група асоціювалася з літературною незалежністю та відмінністю в межах дискурсу української еміграційної літератури [116, с. 18].

Активна пресова та видавнича діяльність емігрантів утілилася в етап інтелектуальної революції, що врешті-решт привело до незалежності України. Інтелектуальна революція як соціокультурний феномен характеризувалася проблемно-тематичною свободою, позацензурним вибором тем, правдивим осмисленням історії нації, акцентуванням уваги на питаннях національної свідомості [122, с. 61].

С. Козак звертає увагу на важливість періодики діаспори, зокрема видання «Українські вісті», яке систематично друкувало матеріали про порушення прав людини в СРСР та українське дисидентство, активно залучаючи до цієї роботи видатних діячів української еміграції. Понад півстоліття існування часопису «Українські вісті» (1945–2000) стало унікальним явищем в історії української еміграції. Видання, започатковане в таборі переміщених осіб у Новому Ульмі, перетворилося на справжній культурний центр, що об'єднав навколо себе письменників, публіцистів, редакторів і читачів з усього світу. На його сторінках відбито літературне життя українців у Нью-Йорку, Торонто, Мюнхені, Мельбурні, Лондоні, Детройті та інших містах, де діяли активні громади. Саме тут фіксувалися авторські вечори, презентації книжок, конференції, ювілеї, а також діяльність таких організацій, як МУР, «Слово», Нью-Йоркська група. Часопис не лише інформував, а й творив – публікував нові твори, рецензії, інтерв'ю, спогади, формуючи простір, у якому зберігалася й розвивалася українська літературна традиція в умовах вигнання. Завдяки цьому «УВ» стали не просто свідком, а літописцем і співтворцем інтелектуального життя еміграції [124, с. 1–3].

Видавничо-публіцистична діяльність цих осередків стала не лише джерелом інформації, але й потужним інструментом впливу на західні політичні кола, сприяючи міжнародному визнанню українського питання та легітимації боротьби дисидентів у СРСР. Північноамериканський осередок української

політичної еміграції відіграв ключову роль у міжнародному визнанні українського визвольного руху, активно підтримуючи дисидентський рух у радянській Україні. Його діяльність була багатогранною, охоплюючи політичну, правозахисну, видавничу та культурну сфери, й саме завдяки цьому він перетворився на стратегічний центр української політичної активності за кордоном.

Організаційні форми діяльності української політичної еміграції вирізнялися значною різноманітністю, зумовленою різними періодами еміграції, умовами країн поселення та специфікою політичних, культурних і соціальних потреб самих емігрантів. Головними формами самоорганізації українців за кордоном були політичні партії та рухи, громадські об'єднання, видавничі й інформаційні центри, науково-освітні заклади та культурно-просвітницькі товариства.

Українські політичні партії та рухи стали основною організаційною формою, що забезпечувала політичну єдність та активність еміграції. За словами М. Палієнко, саме партійні структури були здатні не лише підтримувати внутрішню згуртованість громади, а й ефективно представляти українські національні інтереси на міжнародному рівні [72, с. 265–268].

Важливе місце в організаційній діяльності займали громадські об'єднання та товариства, які активно залучали емігрантів до суспільно-культурного життя. На думку Т. Цимбал, такі товариства стали центрами національної консолідації української громади, підтримували національні традиції, проводили просвітницькі заходи, допомагаючи українцям зберігати культурну ідентичність в умовах чужини [165, с. 274].

Отже, українська політична еміграція створила ефективну систему організаційних форм діяльності, яка дозволяла їй протистояти радянському режиму, зберігати національну ідентичність і проводити послідовну роботу на міжнародній арені задля підтримки боротьби за незалежність України. Натомість, Північна Америка (Канада та США) виявилася найбільш сприятливим регіоном для розвитку масштабної політичної діяльності

української еміграції. Потужна організаційна інфраструктура, наявність фінансових ресурсів та політичні свободи дозволили українській громаді створити ефективну систему протистояння радянському режиму на міжнародному рівні. Видавничі центри, такі як «Смолоскип», «Сучасність», «Українські вісті», стали головними інструментами поширення інформації про ситуацію в Україні та підтримки дисидентського руху. Водночас, організаційні форми діяльності української політичної еміграції були різноманітними, охоплюючи політичні партії, громадські організації, культурно-просвітницькі товариства та науково-освітні інституції. Ця різноманітність забезпечувала стійкість та гнучкість української діаспори в умовах радянської протидії. Проте внутрішні суперечності, а також активна діяльність радянських спецслужб, що намагалися розколоти громаду, часто негативно впливали на єдність та ефективність цих осередків.

Окрім, формування і розвиток української політичної еміграції у ХХ столітті зумовлені драматичними історичними обставинами: війнами, політичними репресіями та національною дискримінацією українців у радянській державі. Саме ці причини визначили не лише характер еміграції, але й основні осередки її активності. Західноєвропейські центри (Париж, Мюнхен, Відень, Прага) стали потужними інтелектуальними та культурними осередками української діаспори, забезпечуючи збереження національної ідентичності й створюючи основу для політичної та культурної активності українців за кордоном.

2.3. Обставини, за яких відбувалася еміграція дисидентів

Еміграція українських дисидентів у 1976–1988 роках мала примусовий характер і здійснювалася під тиском радянських спецслужб. Кожен випадок виїзду за кордон супроводжувався драматичними обставинами, позбавленням громадянства та тривалою розлукою з Батьківщиною. Аналіз персональних

траєкторій дисидентів дозволяє простежити системний характер радянської політики вигнання інакомислячих за межі країни.

Леонід Плющ став першим українським дисидентом третьої хвилі еміграції, якого радянська влада змушена була випустити за кордон. Математик і кібернетик, член Ініціативної групи захисту прав людини, у січні 1972 року був заарештований за звинуваченням у «антирадянській агітації і пропаганді». 5 липня 1973 суд визнав Плюща неосудним і направив його на примусове лікування до Дніпропетровської спецпсихлікарні з діагнозом «млявотічна шизофренія» [44, с. 564; 145, с. 103] (Додаток К).

Упродовж майже трьох років дисидент піддавався примусовому «лікуванню» галоперидолом, що призвело до серйозного погіршення його фізичного та психічного стану. Міжнародна кампанія на його захист, організована дружиною Тетяною Житниковою та підтримана західними математиками, комуністичними партіями Франції, Італії та Англії, змусила радянську владу піти на поступки. 10 січня 1976 року Леонід Плющ був звільнений, а вже наприкінці січня 1976 року разом із сім'єю виїхав до Франції, де оселився у місті Нантер, згодом у Бессежі. Західні психіатри визнали його психічно здоровим, спростувавши всі радянські діагнози [49]. У січні 1977 року Плющ став закордонним представником Української Гельсінкської групи на Заході, активно займався правозахисною діяльністю та допомогою політв'язням [183].

Після еміграції до Сполучених Штатів Петро Григоренко дотримався обіцянки не робити публічних політичних заяв. Однак 10 березня 1978 року він дізнався, що указом Президії Верховної Ради СРСР його було позбавлено радянського громадянства, що фактично унеможливлювало його повернення в Україну. Офіційне пояснення влади зводилося до звинувачення у діях, які нібито шкодили престижу СРСР і не відповідали вимогам радянського громадянства. Однією з причин, чому Григоренку дозволили виїхати, дослідники вважають міжнародний тиск, зокрема засудження психіатричних репресій на 6-му Конгресі Всесвітньої асоціації психіатрів у Гонолулу (1977), де

порушувалося питання про перевірку випадків політичного зловживання психіатрією. За свідченням дисидента Олексія Смирнова, радянські спецслужби мали на меті повністю очистити країну від дисидентів до 1983 року, що також могло вплинути на рішення щодо еміграції Григоренка [169, с. 39].

13 лютого 1978 року Петро Григоренко був офіційно позбавлений радянського громадянства. Указ Президії Верховної Ради СРСР пояснював це тим, що його дії нібито суперечили вимогам, які висуваються до громадянина СРСР, та завдавали шкоди престижу держави. Цей акт мав не лише юридичне, а й глибоке символічне значення: він остаточно унеможлилював повернення Григоренка на Батьківщину. Через кілька днів на пресконференції в Нью-Йорку дисидент назвав це рішення найсумнішим днем свого життя, заявивши з гіркотою: «Мене позбавили права померти на Батьківщині». Його слова стали трагічним свідченням глибокого розриву між особистою ідентичністю та репресивною політикою радянської влади [75].

У контексті дослідження української політичної еміграції особлива увага має бути приділена постаті генерала Петра Григоренка – правозахисника, військового теоретика та одного з найяскравіших представників дисидентського руху. Петро Григоренко, генерал-майор радянської армії, правозахисник і член-засновник Московської та Української Гельсінських груп, став жертвою підступної тактики радянської влади. У листопаді 1977 року Григоренко отримав дозвіл на піврічну поїздку до США для медичного лікування та зустрічі з сином Андрієм, який раніше емігрував. 30 листопада 1977 року Петро Григоренко разом із дружиною виїхав з СРСР. Перед виїздом він отримав гарантії від КДБ про можливість повернення, однак ці обіцянки виявилися черговою брехнею спецслужб. Вже 13 лютого 1978 року Указом Президії Верховної Ради СРСР Григоренка було позбавлено радянського громадянства «за дії, що ганьблять звання громадянина СРСР». Дізнавшись про це рішення, генерал дав у Нью-Йорку прес-конференцію, на якій заявив, що це найсумніший день у його житті: «Мене позбавили права померти на Батьківщині». У 1978 році на прохання Григоренка його було піддано

психіатричній експертизі у США, яка не виявила жодних ознак психічного захворювання, засвідчивши злочинний характер радянської каральної психіатрії. Петро Григоренко помер 21 лютого 1987 року в Нью-Йорку, так і не повернувшись на Батьківщину [201] (Додаток Л).

Надія Світлична, правозахисниця, молодша сестра Івана Світличного, після звільнення з табору у 1976 році продовжувала зазнавати систематичних переслідувань з боку КДБ. Не маючи київської прописки, вона змушена була влаштуватися прибиральницею – єдиною роботою, доступною без прописки (Додаток Н).

У жовтні 1978 року вона емігрувала, спершу оселившись у Римі, а згодом переїхала до США, де працювала перекладачкою в Гарвардському університеті. Від 1980 року активно долучилася до діяльності Закордонного представництва Української Гельсінської групи, ставши редакторкою-укладачкою періодичного видання «Вісник репресій в Україні», що документував факти політичних переслідувань у радянській Україні. У 1983–1994 роках працювала в українській редакції Радіо «Свобода», висвітлюючи проблеми цензури, порушення прав людини та політичних репресій. Після смерті брата Івана Світличного (Додаток М) разом із його вдовою Леонідою Світличною підготувала до друку збірку його поезій «У мене – тільки слово» та книгу спогадів «Доброокий». Крім того, на основі матеріалів, переданих із радянських таборів, упорядковувала низку видань українських дисидентів: «Мить» Ярослава Лесіва, «За ґратами» Миколи Руденка, «Коломийка для Андрійка» Михайла Горбала та «Твори» Геннадія Снегірьова, чим зробила вагомий внесок у збереження пам'яті про український опір тоталітарному режиму. 8 листопада 1978 року Надія Світлична прибула до США, де на летовищі імені Кеннеді її зустріли представники української громади. У Сполучених Штатах вона стала членкинею Закордонного представництва Української Гельсінської групи, редакторкою-укладачкою «Вісника репресій в Україні», працювала в Українському музеї в Нью-Йорку. Через вісім років, у 1986 році, її було позбавлено радянського громадянства [177].

Валентин Мороз, історик та один із найрадикальніших представників українського дисидентського руху, провів у радянських таборах загалом 14 років. Його справа набула міжнародного резонансу завдяки активним кампаніям на його захист у США, Канаді, Австралії та європейських країнах. У 1979 році, після п'ятимісячного голодування, під тиском світової громадськості радянська влада погодилася на обмін п'яти політв'язнів на двох радянських агентів КДБ – Рудольфа Черняєва та Валдіка Енгера, колишніх службовців ООН, засуджених у США на 50 років кожен за шпигунство. Уночі з 27 на 28 квітня 1979 року в Нью-Йоркському аеропорту імені Кеннеді відбувся обмін, у якому, крім Валентина Мороза, брали участь Олександр Гінзбург, Георгій Вінс, Марк Димшиць та Едуард Кузнєцов. Жоден із п'яти дисидентів не знав про майбутній обмін, згоди в них не питали – акцію було оформлено як позбавлення радянського громадянства з подальшим видворенням з країни. Ключову роль у включенні Мороза до списку обміну відіграв радник президента США Джиммі Картера з питань національної безпеки Збігнєв Бжезинський, який наполягав на присутності українця серед обмінюваних політв'язнів. У США Валентин Мороз викладав у Гарвардському університеті (1979–1980), видавав журнал «Анабазис» (1980–1991), згодом переїхав до Канади, де вів щотижневу радіопрограму в Торонто (1986–1991) [198].

Постать Валентина Мороза у свідомості української діаспори набула виразного символічного виміру – його сприймали як продовжувача боротьби українського народу за незалежність, потенційного лідера еміграційної спільноти, а факт його звільнення з ув'язнення розглядався як початок нового етапу національно-визвольних змагань. Зокрема, у привітальному листі від ради і президії Союзу українців у Великій Британії наголошувалося, що «вістка про Ваш вихід на волю зворушила дуже глибоко всіх українців без огляду на вік, соціальне походження чи місце праці. Ваша особа стала для нас символом Української Нескорености». Цей образ незламності та національної гідності посилювався й у зверненні Ярослава Стецька, який висловив сподівання на спільну боротьбу «в рядах українських націоналістів-революціонерів» задля

здобуття Самостійної Соборної Української Держави та повалення Російської імперії [127, с. 126].

Одним із яскравих прикладів міжнародного резонансу радянських репресій проти релігійних дисидентів став випадок Георгія Вінса, проповідника та генерального секретаря Ради церков євангельських християн-баптистів, який у ніч з 27 на 28 квітня 1979 року був обміняний на радянських агентів. Вінс провів у радянських таборах понад 8 років за звинуваченням у порушенні законів про відокремлення церкви від держави. Його звільнення стало результатом міжнародного тиску та особистої зацікавленості президента США Джиммі Картера, який сам був баптистом. Як і інші учасники обміну, Георгій Вінс дізнався про своє звільнення лише після зачитання йому відповідного указу у Лефортовській в'язниці в Москві. 13 червня 1979 року родина Вінса в повному складі (8 осіб) вилетіла до США для возз'єднання з батьком. У Сполучених Штатах Георгій Вінс продовжив релігійну та правозахисну діяльність, став офіційним представником Ради церков ЄХБ за кордоном [187].

Раїса Мороз (Додаток II), дружина українського політв'язня Валентина Мороза, є показовою постаттю в історії правозахисного руху, чия діяльність охоплює як період радянських переслідувань, так і етап еміграції. У своїх спогадах вона описує, що її вимушений виїзд за кордон у 1979 році був наслідком політичного рішення радянської влади, що передбачало обмін п'ятьох українських дисидентів на радянських шпигунів, засуджених у США. Цей дипломатичний акт, який самі учасники називали «політичною работоргівлею», не передбачав добровільної згоди, але включав умову возз'єднання родин, що фактично позбавило Раїсу Мороз і її сина вибору. До моменту еміграції вона вже мала значний досвід правозахисної активності: давала інтерв'ю західним журналістам, виступала на міжнародних форумах, організувала прес-конференцію для іноземних кореспондентів у Москві, яка отримала світовий розголос. Її активна позиція зробила її мішенню для КДБ – вона зазнавала шантажу, погроз, а її син – фізичного та психологічного тиску, що унеможливлювало його освітній розвиток у СРСР [43, с. 171–174].

Після прибуття до США 4 липня 1979 року, у День незалежності, Раїса Мороз продовжила правозахисну та публіцистичну діяльність. Вона передала до журналу «Сучасність» вірші Василя Стуса, зашиті в її одязі, свідчила на Міжнародних Сахаровських слуханнях про політичні переслідування в Україні, зокрема у справах Січків та щодо обставин загибелі Володимира Івасюка. Як членкиня Закордонного представництва Української Гельсінської групи, вона активно порушувала питання фабрикації кримінальних справ проти дисидентів, публікуючи листи у «Нью-Йорк Таймс». Її журналістська кар'єра охоплювала роботу в журналі «Сучасність», на «Голосі Америки» (1980–1990) та Міжнародному Радіо Канади (1990–2009), де вона висвітлювала колоніальне становище України, дисидентську літературу та проблеми цензури. У 2005 році вона видала мемуарну книжку «Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня», яка стала важливим джерелом для дослідження жіночого досвіду в дисидентському русі. Здобуття ступеня магістра з бібліотекарства у Чикаго засвідчує її прагнення до професійного розвитку та інтеграції в інтелектуальне середовище еміграції [65, с. 14–15; 192].

Святослав Караванський та Ніна Строката-Караванська – подружжя, яке разом пройшло через десятиліття репресій і разом виїхало на еміграцію. Святослав Караванський, мовознавець, поет і член ОУН, провів у радянських таборах загалом 31 рік. Його дружина Ніна Строката, лікар-мікробіолог і член-засновник Української Гельсінської групи, після звільнення наприкінці 1975 року з заборonoю повертатися в Україну мешкала в місті Таруса Калузької області під адміністративним наглядом. Лише 1976 року, через 10 років після попереднього, їй дозволили однодобове побачення з чоловіком. У лютому 1979 року Святослава Караванського було оголошено членом Української Гельсінської групи. Після звільнення 15 вересня 1979 року подружжя намагалося отримати дозвіл на повернення в Україну, однак це виявилось неможливим. Влада дозволила Караванським скористатися лише одним з викликів до США. Остерігаючись ще одного ув'язнення Святослава, який на той час провів у концтаборах 31 рік, подружжя 30 листопада 1979 року виїхало до

Відня [77; 200] (Додаток Р). 11 грудня 1979 року вони прибули до США, де оселилися у місті Дентон, штату Техас. Радянська влада позбавила їх обох громадянства (Додаток З). В еміграції Святослав Караванський продовжив мовознавчу та правозахисну діяльність, опублікував низку словників української мови [69, с. 27]. Варто не забути, що репресивна політика радянської влади щодо інакодумців, зокрема переслідування Святослава Караванського за інтелектуальний спротив і спроби звернення до міжнародної спільноти, засвідчує, що еміграція для багатьох українських дисидентів ставала не лише вимушеним кроком, а й формою морального протесту та збереження національної ідентичності [1, с. 4–11].

У випадку Володимира Малинковича, лікар-ендокринолог, кандидат медичних наук, у жовтні 1978 року вступив до Української Гельсінкської групи. З 1970 року він передавав інформацію для «Хроніки поточних подій», підтримував контакти з Андрієм Сахаровим, Оксаною Мешко та іншими правозахисниками. Упродовж 1975–1979 років Малинкович постійно переслідувався владою: проти нього влаштовувалися провокації, виносилися попередження, проводилися негласні обшуки. У вересні 1979 року проти дисидента була організована провокація – надійшла заява про зґвалтування. Представник КДБ В. Радченко поставив ультиматум: або еміграція, або арешт; він також погрожував дружині Малинковича відправити їхню дочку до дитячого будинку, а саму заарештувати. У ніч на 1 січня 1980 року Володимир Малинкович з сім'єю виїхав до ФРН. У Мюнхені він працював старшим редактором російської служби радіо «Свобода», очолював європейське представництво Української Гельсінкської групи, був головним редактором журналу «Форум». У 1992 році повернувся в незалежну Україну [197].

Микола Руденко та Раїса Руденко – подружжя, яке пройшло через арешти, табори та заслання. Микола Руденко, письменник, поет і засновник Української Гельсінкської групи, після семи років таборів (1977–1984) був відправлений на заслання до села Майма Горно-Алтайської автономної області. У 1986 році до нього привезли дружину Раїсу, яка також мала відбувати покарання. У грудні

1987 року під тиском світової громадськості Миколі та Раїсі Руденко скоротили термін заслання та звільнили, однак виявилося, що повертатися нікуди – київську квартиру після арешту дружини влада конфіскувала. Руденки добилися дозволу виїхати спочатку до Німеччини, а звідти до США. 27 січня 1988 року вони прилетіли до Нью-Йорку, де на летовищі імені Кеннеді їх зустрічали багато журналістів та представників української діаспори. Українська громада міста Джерсі-Сіті надала подружжю житло в будинку, що належав організації «Український народний союз». У 1988 році їх обох позбавили радянського громадянства. Микола Руденко працював на радіостанціях «Свобода» і «Голос Америки», очолював Закордонне Представництво Української Гельсінкської Спілки. У 1988 році Філадельфійський освітньо-науковий центр визнав Руденка «Українцем року». У вересні 1990 року Руденка реабілітували, і він повернувся в Україну [199; 201] (Додаток Т).

Еміграція українських дисидентів у період 1976–1988 років постала як наслідок цілеспрямованої репресивної політики радянської влади, що прагнула нейтралізувати активних учасників правозахисного руху, водночас мінімізуючи міжнародний розголос щодо порушень прав людини в СРСР. У більшості випадків еміграція мала примусовий характер і здійснювалася під тиском органів державної безпеки, які вдавалися до фабрикації кримінальних справ, психологічного шантажу, погроз щодо членів родини та ультимативних вимог залишити територію Союзу.

Зокрема, 12 українських дисидентів емігрували у цей проміжок часу такі постаті, а саме Леонід Плющ (1976), Петро Григоренко (1977), Надія Світлична (1978), Валентин Мороз (1979), Георгій Вінс (1979), Раїса Мороз (1979), Святослав Караванський та Ніна Строката (1979), Павло Стокотельний (1980), Володимир Малинкович (1980), Микола та Раїса Руденко (1988), були змушені покинути СРСР не з власної волі, а внаслідок системного тиску, що включав арешти, заслання, дискредитацію через кримінальні звинувачення та загрозу фізичного знищення. Радянська влада використовувала еміграцію як інструмент «експорту» інакодумства, прагнучи зберегти зовнішню видимість стабільності

та уникнути політичних процесів, які могли б стати предметом міжнародної критики.

РОЗДІЛ 3. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ В ЕМІГРАЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1970-Х – СЕРЕДИНА 1980-Х РР.)

3.1. Ідейні засади та цілі діяльності дисидентів за кордоном

Друга половина 1970-х – середина 1980-х рр. стала новим етапом у розвитку українського дисидентського руху, який зазнав трансформації в умовах вимушеної еміграції. Під тиском радянських репресивних структур, зокрема КДБ, значна частина провідних правозахисників, культурних діячів та інтелектуалів була змушена покинути територію СРСР. Виїзд за кордон означав не лише втечу від арештів і переслідувань, а й продовження боротьби за права людини, національну гідність та історичну правду – вже в умовах свободи слова, доступу до міжнародних медіа та правозахисних організацій. Важливою рисою цього періоду стало формування цілісної ідеологічної платформи, яка поєднувала національно-визвольні та правозахисні ідеї з орієнтацією на західні демократичні цінності та міжнародно-правові стандарти.

Нова конституція Союзу мала б гарантувати основні права і свободи громадян без дискримінаційних застережень, спираючись на ратифіковані СРСР міжнародні правозахисні пакти ООН та положення Заключного акта Гельсінської наради 1975 року, а також визначати лише загальні принципи федеративних взаємин союзних республік, не втручаючись у їхнє економічне, політичне чи культурне життя, як це робила чинна радянська конституція. Саме в цьому новому правовому й моральному контексті, створеному Гельсінськими угодами, формувалися ідейні засади українського дисидентського руху в еміграції другої половини 1970-х рр., що надавали міжнародну легітимність правозахисним вимогам та критиці радянської системи. Історіографія національно-визвольного руху цього періоду постала багатошаровою: радянська наука заперечувала його існування, діаспорні дослідження активно підтримували, хоча й містили внутрішні суперечності, зарубіжні автори

прагнули до об'єктивності, але були обмежені браком джерел. Особливу вагу мають праці самих дисидентів, які, попри нелегальний статус, пропонували глибокий аналіз суспільно-політичних процесів і відображали прагнення до утвердження правових та демократичних засад у майбутньому державному устрої [14, с. 11].

Як зазначає Т. Лутчин, цей рух поєднував традиційні форми національного спротиву з новітніми правозахисними концепціями, що апелювали до міжнародних норм. Така еволюція – від культурного протесту до організованої правозахисної діяльності – засвідчує трансформацію української політичної культури та становлення нової етики громадянської відповідальності, що стала основою демократичних змін у пострадянський період [131, с. 232–233].

Важливим фактором стало також посилення міжнародної уваги до порушень прав людини в СРСР, що створило сприятливі умови для активізації діяльності українських дисидентських організацій за кордоном. У контексті вимушеної еміграції українські дисиденти розраховували на активну участь і сприяння з боку закордонних українських спільнот. Діяльність української еміграційної громади, за оцінкою історика та громадського діяча Богдана Боцюрківа, слугувала для дисидентів джерелом моральної підтримки, заохочення та віри в сенс їхнього спротиву [156, с. 376].

В основі ідейних засад діяльності українських дисидентів лежали концепти, що поєднували антикомуністичну позицію, прагнення утвердження прав людини, захист національної ідентичності та культурної самобутності. Антикомуністична платформа розглядалася не лише як заперечення радянської системи, а як протидія будь-якій формі тоталітарної влади.

У тексті І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» ця позиція постає як критика насильницької асиміляції та знищення національної культури [38, с. 198–199]. Подібні ідеї розвивав В. Чорновіл у праці «Лихо з розуму», наголошуючи на тотальному контролі держави над особистістю [11]. Важливо, що критика тоталітаризму базувалася не лише на політичних, а й на культурних

та етичних аргументах, що надавало їй більшої переконливості в очах західної аудиторії.

Правозахисна доктрина набула системного характеру з часу створення Української Гельсінської групи та стала однією з найважливіших складових ідеологічного арсеналу дисидентів. Її програмні документи містили вимоги беззастережного дотримання прав людини, свободи переконань та принципу недоторканності особистості [154, с. 51–52; 17, с. 19–21]. «Меморандум № 1» [13] чітко зазначав, що радянська влада грубо порушує міжнародні зобов'язання щодо дотримання прав людини, узяті в Гельсінкі [82]. Правозахисна риторика дозволяла українським дисидентам апелювати до універсальних цінностей, що робило їхні вимоги зрозумілими для міжнародної спільноти.

Національно-демократична складова поєднувалася з загальнолюдською та спиралася на концепцію права народів на самовизначення як невід'ємної частини міжнародного права. Левко Лук'яненко обґрунтовував відновлення незалежності України універсальними засадами права народів на самовизначення. У спогадах Левка Лук'яненка «Не дам загинуть Україні!» відзначено, що боротьба за свободу власної країни органічно поєднується з боротьбою за гідність людини як такої [39, с. 143–144]. Така постановка питання дозволяла уникнути звинувачень у вузькому націоналізмі та представляти українську справу як частину загальнодемократичного руху.

Протягом досліджуваного періоду ідейні засади українського дисидентського руху зазнали значної еволюції. Якщо на початку 1970-х років переважали традиційні антикомуністичні мотиви, то до середини 1980-х років сформувалася більш складна ідеологічна конструкція, що поєднувала елементи лібералізму, соціал-демократії.

У 1970–1980-х роках на Заході було опубліковано низку фундаментальних видань, що документують діяльність Української Гельсінської групи (УГГ). Серед них – збірка «Український правозахисний рух» (упоряд. О. Зінкевич, «Смолоскип», 1978), серія інформаційних бюлетенів (1978–1980), а також англomовні та франкомовні переклади ключових документів. Особливу роль

відіграли аналітичні огляди, зокрема «Ukraine and the Helsinki Accords» (1980), що містить статті провідних дисидентів [16, с. 12–13].

Програмні документи утвореного дисидентами-емігрантами Закордонного представництва Української гельсінської групи (ЗП УГГ) базувалися на Гельсінській парадигмі, що передбачала безумовне дотримання Заключного акту НБСЄ підписаний 1 серпня 1975 року, особливо третьої кошика щодо прав людини та основних свобод. Важливим принципом було право на самовизначення, адже програмні заяви ЗП УГГ послідовно наголошували на праві українського народу на національно-державне самовизначення як невід'ємній складовій універсальних прав людини [185, с. 154].

Закордонне Представництво Української Гельсінської Групи (ЗП УГГ), створене після виїзду Надія Світличної (Додаток С) за кордон, послідовно дотримувалося принципів ненасильницького опору, спираючись на правові та моральні засоби впливу. У жовтні 1978 року письмове доручення представляти Групу за кордоном отримав її співзасновник генерал Петро Григоренко, який емігрував до США у листопаді 1977 року. Методологія діяльності ЗП УГГ базувалася на практиках міжнародних правозахисних організацій, зокрема Міжнародної Амністії, і включала систематичну документацію порушень прав людини в УРСР, звернення до урядів демократичних країн та міжнародних інституцій, а також публікацію бюлетенів про становище політв'язнів [195].

На початку грудня 1976 р. було оприлюднено Меморандум № 1, у якому подано типові приклади порушення прав людини в Україні, випадки переслідування інакодумців, жорстоких репресій та застосування каральної психіатрії проти в'язнів сумління. Документ містив також перелік осіб, які зазнали утисків з політичних мотивів. Діяльність ЗП УГГ, її декларативні документи та викривальні матеріали поширювалися не лише в Україні, а й серед української політичної еміграції на Заході, де ставали важливим джерелом інформації для правозахисних організацій, засобів масової інформації та урядових структур демократичних країн. Таким чином, ідейно-програмні засади ЗП УГГ стали спільною платформою для українських дисидентів у самій

Україні та в еміграції, об'єднуючи їх довкола боротьби за національні права, демократичні свободи та міжнародне визнання України як незалежного суб'єкта міжнародних відносин [13].

Особливе значення мала публікація творів самвидаву в українських видавництвах за межами СРСР. Як зазначає дослідниця О. Наумова, діяльність таких видавництв, як «Смолоскип», «Сучасність» і «Пролог», щодо публікації і популяризації самвидавної літератури мала принципове значення для збереження духовного зв'язку між Україною та еміграцією [139, с. 65–67].

Моральний аспект діяльності мав принципове значення і проявлявся в усвідомленні особистої відповідальності за долю народу та майбутні покоління. Українські дисиденти розглядали свою боротьбу як спробу зберегти історичну правду й гідність. Левко Лук'яненко у книзі «Не дам загинуть Україні!» підкреслював, що збереження моральних принципів стає вищим за будь-які міркування політичної доцільності [39].

Моральна складова ідеології дисидентів включала також усвідомлення солідарності з іншими поневоленими народами СРСР та всього світу. Ця універсалістська орієнтація дозволяла уникнути звинувачень у етноцентризмі та створювала основу для співпраці з іншими опозиційними рухами. Особливо тісними були контакти з прибалтійськими, польськими та чехословацькими дисидентами, що сприяло формуванню загальноєвропейської мережі опору комуністичним режимам. Цілі українських дисидентів у еміграції були багатовекторними та включали як короткострокові тактичні завдання, так і довгострокові стратегічні орієнтири. Першочерговими завданнями була інформаційна діяльність, що полягала у висвітленні порушень прав людини в УРСР та створенні негативного іміджу радянської влади на Заході. Як зазначав В. Верига, українські еміграційні центри прагнули перетворити інформацію про переслідування інакомислячих на важіль міжнародного тиску на радянське керівництво [51].

У контексті еміграційної діяльності важливим завданням українських правозахисників і публіцистів стало не лише використання свободи слова та

незалежності думки, але й утвердження на міжнародному рівні легітимності прагнень українського народу до державної незалежності. Як зазначав Левко Польовий на сторінках журналу «Визвольний Шлях», представники української еміграції – видавці, автори, дописувачі – мали виступати посланцями правди про Україну, захисниками її національних інтересів, активними учасниками міждержавного дискурсу, що репрезентує визвольно-революційну боротьбу українського народу перед світовою спільнотою [74].

Отже, підсумовуючи розгляд ідейних засад та цілей діяльності українських дисидентів за кордоном у другій половині 1970-х – середині 1980-х років, слід наголосити на кількох принципових висновках. Насамперед еміграційні середовища українських правозахисників і національно-визвольних активістів сформували комплексне бачення власної місії, яке включало водночас політичні, моральні, культурні й правові орієнтири. У їхній основі лежало переконання, що Україна не є природною частиною радянської імперії, а поневоленим народом, що має невід'ємне право на відновлення державної незалежності. Це право дисиденти вважали таким, що ґрунтується на нормах міжнародного права та загальнолюдських цінностях свободи, гідності й демократії.

Важливо зазначити, що формування ідейних засад руху відбувалося не ізольовано від досвіду попередніх поколінь політичної еміграції та західних правозахисних ініціатив. Програмні документи Української Гельсінської групи, публіцистика В'ячеслава Чорновола, Левка Лук'яненка, Валентина Мороза та ін. стали підґрунтям концептуальної моделі, у якій визвольна ідея тісно поєднувалася з вимогами дотримання основних прав людини. Ця цілісна платформа забезпечувала руху легітимність і підтримку з боку західних урядів, міжнародних організацій, структур української діаспори. Не менш вагомим здобутком дисидентів була послідовна орієнтація на мирні форми спротиву. Вони принципово уникали закликів до насильства, наголошуючи на правових, інформаційних та моральних методах боротьби. Саме завдяки такій тактиці

українське питання зберігало міжнародну актуальність і перетворювалося на вагомий аргумент проти радянської системи.

3.2. Форми громадсько-політичної активності: акції протесту, заходи на підтримку України

Громадсько-політична активність українських дисидентів-емігрантів у другій половині 1970-х – середині 1980-х років становила особливу форму міжнародної солідарності з тими борцями за права людини, які залишилися в Україні або перебували в місцях позбавлення волі. Якщо попередні хвилі еміграції здебільшого концентрувалися на науково-освітній та культурницькій роботі, то невелика група дисидентів-емігрантів (трохи більше 10 осіб) виразно актуалізувала пріоритетність правозахисної та інформаційної діяльності через особисту участь у масових акціях протесту.

Від початку 1970-х років ці акції набули чітко скоординованого характеру, спиралися на усталені організаційні мережі та досвід попередніх хвиль еміграції, але водночас приносили в них новий елемент – живі свідчення очевидців та жертв радянського терору. Інформаційна кампанія серед громадськості Заходу мала системний характер і включала регулярне інформування західних ЗМІ про нові арешти й судові процеси, видання спеціальних бюлетенів і звітів, організацію прес-конференцій і брифінгів. Особливу увагу приділялося персоналізації інформації – розповідям про конкретних людей, їхні долі та страждання, що мало більший емоційний вплив на аудиторію, ніж абстрактні статистичні дані.

Одним із ключових завдань українського правозахисного руху стало залучення міжнародної підтримки шляхом формування широкої коаліції на захист українських політичних в'язнів. У цьому контексті активізувалися ініціативи низки правозахисних організацій, зокрема Комітету захисту прав людини в Україні. Показовим прикладом є справа Валентина Мороза, який станом на 2 грудня 1976 року належав до кола українських дисидентів,

ув'язнених за політичними мотивами. За даними Московської Гельсінської групи, Мороз та інші політв'язні заявили про відмову від радянського громадянства й повідомили Групу сприяння виконанню Гельсінських угод у СРСР про своє бажання виїхати до Сполучених Штатів Америки або Канади. [157, с. 112–113].

Міжнародні кампанії на захист українських дисидентів мали комплексний характер і включали різноманітні форми діяльності. Як показує дослідження О. Сімківа, ці кампанії охоплювали зусилля української громадськості у демократичних країнах для привернення уваги держав-учасниць Гельсінської наради з питань безпеки і співробітництва в Європі на порушення прав людини в СРСР [155].

Політичне лобіювання передбачало пошук підтримки серед західних урядів і громадських організацій через Всесвітній конгрес вільних українців. Як дослідила А. Вахнянин, цей Конгрес став важливою платформою, де дисиденти та представники діаспори узгоджували стратегії міжнародного впливу і консолідували зусилля на користь українського питання. Лобістська діяльність включала регулярні контакти з парламентарями, урядовцями та дипломатами, організацію слухань у парламентах, подання петицій та резолюцій [208, с. 131].

Діяльність українських дисидентів характеризувалася різноманітністю форм та методів, що відповідали специфіці західного демократичного середовища. Публічні акції протесту біля посольств і консульств СРСР у США, Канаді, Великій Британії, ФРН стали однією з найбільш видимих форм активності [208, с. 194].

Демонстрації українських дисидентів часто мали символічний характер і приурочувалися до значущих дат – роковин арештів відомих діячів, державних свят СРСР чи міжнародних конференцій, а особливо ефективними були акції, організовані одночасно в кількох країнах, що створювало враження масштабного міжнародного руху солідарності. Науково-експертна діяльність включала проведення досліджень, підготовку аналітичних матеріалів і прогнозів, а співпраця з науковими центрами, університетами та аналітичними

інститутами надавала цій діяльності більшої ваги; особливо важливими були дослідження у галузях права, політології та міжнародних відносин, що обґрунтовували правомірність українських вимог. Значну роль відігравали мемуари та автобіографічні твори колишніх політв'язнів, які документували злочини радянського режиму й формували героїчний наратив українського опору. Важливою складовою була й медійна кампанія – співпраця з західними ЗМІ та українськими радіостанціями. За даними американських досліджень, серед усіх зарубіжних радіостанцій у СРСР найбільшу аудиторію мав «Голос Америки» – близько 30 млн слухачів у 1980-х роках. Хоча точні дані про Українську службу відсутні, радянські документи засвідчують її популярність: у доповідній П. Шелесту 1970 року зазначалося, що передачі «Голосу Америки», «Свободи», «Вільної Європи» та інших станцій чітко прослуховуються по всій території УРСР, що підтверджує значний вплив інформаційного чинника на дисидентський рух [18, с. 28].

Юридична діяльність українських юристів в еміграції охоплювала підготовку документів, петицій та звернень до міжнародних інстанцій, зокрема Європейського суду з прав людини, з метою захисту політв'язнів і просування української справи. Паралельно дисиденти поєднували традиційні форми політичної боротьби з новими засобами впливу на громадську думку, формуючи міжнародний фронт підтримки. Така багатогранна активність не лише сприяла майбутньому визнанню незалежності України, а й заклала основу для демократичної моделі громадянської участі, ставши прикладом ефективної адвокації для інших визвольних рухів. Однією із найбільш помітних постатей серед дисидентів-емігрантів став уже згадуваний Валентин Мороз, який після звільнення в 1979 році та прибуття до США розгорнув безпрецедентну за масштабами кампанію солідарності з українськими політв'язнями. У червні 1979 р. В. Мороз здійснив візит до Великої Британії, який тривав з 15 по 20 червня та ознаменувався розширенням контактів із еміграційними організаціями та західними політичними колами. Відразу після прибуття до Лондона його зустріли лідери СУБ І. Дмитрів та І. Равлюк, а також

представники СУМ і Пласту. 16 червня Мороз узяв участь у мітингу біля радянського консульства на підтримку українських політв'язнів (понад 700 учасників), а також у зустрічі з представниками провідних українських організацій у Вестмінстері. Того ж дня він разом із Я. Стецьком долучився до святкування 50-річчя ОУН у Манчестері, що засвідчило його зближення з бандерівським крилом еміграції. 18 червня відбулася пресконференція Мороза в британському парламенті, організована за сприяння голови англо-української групи Вільяма Вітлока. У виступі дисидент закликав уряди західних країн підтримувати визвольні рухи народів СРСР. Того ж дня він зустрівся з членами парламенту, висловивши підтримку зовнішньополітичному курсу уряду Маргарет Тетчер. 19 червня Мороз провів бесіди з представниками Міністерства закордонних справ Великої Британії [95, с. 227].

У другій половині 1979 року український дисидентський рух дедалі активніше набував міжнародного звучання, що проявлялося не лише в участі його представників у публічних заходах, але й у налагодженні контактів із західними політичними елітами. Показовим у цьому контексті став візит В. Мороза до США, кульмінацією якого стала його зустріч 18 липня з радником президента США з питань національної безпеки Збігневом Бжезінським. У ході переговорів було порушено питання стратегічної підтримки національно-визвольного руху в Україні [4] (Додаток О).

У 1981 році В. Мороз ініціював публічну кампанію на захист В'ячеслава Чорновола – одного з провідних діячів українського дисидентського руху. Питання його політичного переслідування порушувалося під час виступів Мороза у травні того року в низці міст Канади (Гамільтон, Ошава) та США (Клівленд), де він апелював до української діаспори із закликом до активної підтримки [95, с. 250] (Додаток О).

Особливо активно В. Мороз виступав на підтримку Юрія Шухевича, який на той час вже понад двадцять років перебував у радянських таборах. Під час своїх численних пресконференцій та публічних виступів Мороз детально розповідав про умови утримання Шухевича, підкреслюючи його незламність і

відданість українській справі. У березні–квітні 1980 р. Валентин Мороз ініціював низку публічних акцій на підтримку українського політв'язня Юрія Шухевича. Напередодні першої конференції організації «Лицарі Святослава» він узяв участь у молодіжній демонстрації біля штаб-квартири ООН, організованій Товариством української молоді (ТУ СМ), метою якої було привернення уваги міжнародної спільноти до справи Шухевича. Упродовж 30 березня – 4 квітня 1980 р. Мороз провів символічне тижневе голодування на знак протесту проти репресій щодо українських дисидентів і на підтримку Шухевича. Ці дії стали прикладом поєднання публічної активності, морального протесту та інформаційного впливу, спрямованого на мобілізацію української діаспори та західної громадськості до солідарності з політичними в'язнями в СРСР [6].

На початку 1981 року Валентин Мороз ініціював публічну кампанію на підтримку Івана Дем'янюка – українця, обвинуваченого американським судом у співпраці з нацистським режимом та участі в охороні табору смерті Собібор. Цей судовий процес був використаний радянською пропагандою як інструмент дискредитації української еміграції в очах західної громадськості. У відповідь на це, 10 лютого 1981 р. у Клівленді, з ініціативи Мороза та організації «Лицарі Святослава», було проведено маніфестацію на захист Дем'янюка. У межах акції було створено «Громадський Комітет проти вживання радянських матеріалів у американському суді», який виступив із критикою використання радянських документів як доказів у справі [95, с. 249].

Одним із прикладів транснаціональної активності українських дисидентів є участь Леоніда Плюща в організації політичного зібрання українських націоналістів у Парижі 30 березня 1980 року. За даними закордонного відділу КДБ, захід відбувся за його ініціативи та зібрав понад 40 осіб, серед яких – провідні діячі мельниківського крила ОУН, зокрема Я. Мусянович і Д. Штуль. У своєму виступі Плющ закликав: «...бойкотувати Олімпійські ігри в Москві і підтримати пропозицію антирадянськи налаштованих діячів західних країн про перенесення Ігор в іншу країну та проведення в Західному Берліні так званих

«Олімпіади прав людини». Крім того, він звернувся до керівників західних держав із вимогою: припинити економічні, культурні, спортивні та інші зв'язки з СРСР, вимагаючи звільнення «радянських політв'язні». У відповідь на цю діяльність КДБ УРСР розпочав оперативні заходи, спрямовані на дискредитацію Л.Плюща: «...здійснює заходи, спрямовані на посилення ворожого ставлення ватажків ЗЧ ОУН до зазначеного відщепенця, а також його компрометацію перед громадськістю Заходу та українською еміграцією» [5; 144, с. 105].

У квітні 1980 року Леонід Плющ, перебуваючи в еміграції, здійснив візит до Канади, де активно долучився до правозахисної діяльності. 4 квітня він прибув до Торонто, де дав інтерв'ю для телестудії CBC та поспілкувався з представником часопису Toronto Star. Того ж дня Плющ виступив перед багатотисячною аудиторією у виставковому центрі Queen Elizabeth, подякувавши українській громаді за зусилля, які сприяли його звільненню з радянської психіатричної лікарні. Основний акцент його промови був спрямований на заклик до подальших дій задля визволення українських дисидентів, які залишалися в ув'язненні. Публічний виступ Плюща, підтриманий іншими учасниками заходу, зокрема професором Володимиром Тарнопольським, став прикладом ефективної мобілізації еміграційної спільноти навколо правозахисних ініціатив. Така форма протестної активності поєднувала інформаційний вплив, моральну підтримку та політичну солідарність, спрямовану на захист основоположних прав людини в умовах радянського репресивного режиму [52, с. 370–371].

24 липня 1980 року українська діаспора в Оттаві організувала публічну акцію протесту біля радянського посольства, висловлюючи незгоду з вироком, винесеним Левкові Лук'яненку за його правозахисну та політичну діяльність. Учасники заходу засуджували репресивну політику радянської влади щодо дисидентів та наголошували на порушенні основоположних прав людини. Цей протест став прикладом солідарності еміграційної спільноти з українськими

політв'язнями та демонстрував здатність діаспори до мобілізації навколо ключових правозахисних питань [52, с. 485–486].

Початком активної правозахисної діяльності Петра Григоренка в еміграції стала його зустріч 11 травня 1978 року з майбутнім президентом США Рональдом Рейганом у Білому домі. Центральною темою переговорів стали системні порушення прав людини в СРСР, політичні репресії, судові переслідування дисидентів та ігнорування радянською владою положень Гельсінських угод. Зустріч відбулася в умовах загострення радянсько-американських відносин, а свідчення Григоренка стали вагомим аргументом у міжнародному дискурсі про тоталітарний характер радянського режиму [80].

18 травня 1978 року Петро Григоренко провів зустріч з українською громадою Торонто, присвячену проблематиці захисту прав людини. Захід став одним із перших публічних виступів дисидента в еміграції, у межах якого він порушив питання політичних репресій та зловживань радянської влади щодо інакодумців [184, с. 170–177].

10 вересня 1978 року Петро Григоренко взяв участь у засіданні Комітету оборони Валентина Мороза, що відбулося в Монреалі. У межах заходу він виступив із доповіддю, присвяченою власному досвіду боротьби за права людини в Радянському Союзі. У своїй промові П. Григоренко акцентував увагу на системних порушеннях прав і свобод, зокрема на практиці політичних репресій та застосуванні каральної психіатрії. Цей виступ став важливим елементом міжнародної правозахисної кампанії, спрямованої на привернення уваги до становища дисидентів у СРСР та мобілізацію української еміграції до солідарних дій [9].

29 вересня 1979 року Петро Григоренко виступив на мітингу у Вашингтоні, присвяченому становищу неросійських народів у складі Радянського Союзу. У своїй промові він рішуче засудив політику радянського режиму, охарактеризувавши його як «тюрму народів», що систематично придушує національні права та свободи. Захід мав форму імprovізованого трибуналу, в межах якого були оприлюднені свідчення українських політичних

в'язнів, що надало події особливої ваги в міжнародному правозахисному контексті. Виступ Григоренка став важливим елементом транснаціональної кампанії солідарності з поневоленими народами СРСР і сприяв посиленню уваги західної громадськості до проблеми політичних репресій в Україні [36, с. 117–118, 390–394; 55, с. 43–48].

А вже у 1980 р. Григоренко активно готувався до участі в Мадридській конференції НБСЄ, де разом із представниками Закордонного представництва УГГ доносив до міжнародної спільноти інформацію про переслідування правозахисників в Україні [63].

У березні 1980 року, за повідомленням націоналістичного видання «Свобода» (США), у Нью-Йорку відбулася зустріч представників Організації українських націоналістів із членами очолюваного Петром Григоренком «Закордонного представництва Української Гельсінської групи». Цей захід став важливим епізодом координації дисидентських та еміграційних структур, спрямованої на міжнародну делегітимацію радянської політики.

У своєму виступі П. Григоренко закликав: «...направити основні зусилля на використання майбутньої зустрічі в Мадриді з метою компрометації зовнішньої та внутрішньої політики СРСР перед міжнародною громадськістю». Особливу увагу він приділив підтримці з боку урядів США, Канади та країн Західної Європи, наголошуючи на необхідності ухвалення «договору» про застосування амністії до засуджених членів т. зв. «Гельсінкської групи», а також документа із закликом до країн-учасниць Другої світової війни підписати «реальний договір», що передбачає «звільнення від радянської окупації» соціалістичних країн.» Крім того, П. Григоренко закликав націоналістичні центри активізувати антирадянську кампанію у зв'язку з подіями в Афганістані, що, на його думку, дозволить розраховувати на солідарність і підтримку з боку афганських постраждалих [5].

У квітні 1980 року Петро Григоренко здійснив візит до Парижа на запрошення видавництва, що опублікувало його спогади про ув'язнення. Під час перебування у Франції він активно виступав у медіа-просторі, даючи

інтерв'ю, з'являючись на телебаченні та зустрічаючись із політичними діячами, серед яких – Бернар Стазі та Мішель Рокар. У своїх публічних заявах Григоренко акцентував увагу на репресивній політиці СРСР щодо поневолених народів і їхньому праві на самовизначення. Його діяльність отримала позитивний резонанс у французькій пресі «Le Quotidien de Paris», де його образ поставав як приклад послідовного і стратегічного спротиву радянському тоталітаризму [209, с. 42].

У травні 1980 року Петро Григоренко здійснив візит до Великої Британії, де його позиція щодо радянської військової політики та національного питання викликала значний інтерес у місцевих медіа. Петро Григоренко він провів зустріч із прем'єр-міністром Маргарет Тетчер, виступив у британському парламенті та дав інтерв'ю на радіо ВВС. Ці заходи стали важливою частиною його правозахисної діяльності, спрямованої на міжнародне висвітлення проблем тоталітаризму в СРСР [136, с. 139–140].

21 серпня 1980 року Петро Григоренко взяв участь у маніфестаціях в Осло, де публічно засудив політику СРСР у сфері прав людини. У своїх виступах він закликав норвезький уряд підтримати гельсінський правозахисний рух та звернути увагу на проблему порушення мовних прав у Радянському Союзі. Цей захід став частиною міжнародної кампанії, спрямованої на привернення уваги до тоталітарних практик радянської влади [54].

Дев'ятого лютого 1983 року Петро Григоренко публічно засудив практику використання радянської психіатрії як засобу боротьби з політичними опонентами, про що заявив у інтерв'ю. У межах правозахисної конференції у Франції він передав свій час для виступу представнику кримськотатарської діаспори Фікрету Юртеру, демонструючи підтримку національному руху кримських татар та свою солідарність із поневоленими народами СРСР [55].

У листопаді 1979 року Ніна Строката емігрувала до США, оселившись у місті Дентон. В еміграції вона приєдналася до Зарубіжного представництва Української Гельсінської групи, продовжуючи правозахисну діяльність. Видавництво «Смолоскип» опублікувало її працю «Документоване

переслідування 1975–1980 рр.», присвячену темі репресій проти жінок-політв'язнів у СРСР [200]. У контексті зустрічі представників українських еміграційних та дисидентських середовищ, що відбулася у березні 1980 року, характер виступів окремих учасників – зокрема Н. Строкатової – засвідчив наявність глибоких внутрішніх суперечностей між представниками ОУН та видвореними з СРСР правозахисниками. За свідченням націоналістичної преси, учасники зібрання: «...не завжди і не в усьому розділяли позиції “ораторів”». Ніна Строката, закликала до: «колегіального вирішення питань діяльності ОУН, незважаючи на авторитет і минулі заслуги деяких активістів» [5].

У 1980-х роках Надія Світлична опублікувала англomовну працю «Repressions in Documents 1975–1980», яка стала важливим джерелом для західної аудиторії про масштаби політичних репресій у радянській Україні. Ця публікація не лише документувала факти утисків, але й виконувала функцію міжнародного інформування та мобілізації підтримки для українських дисидентів. Окрім правозахисної діяльності, Н. Світлична брала участь у роботі низки наукових і професійних організацій. У 1977 році її було заочно обрано членом Українського наукового товариства лікарів Північної Америки, що об'єднувало українських медиків у США та Канаді. Її участь у цьому товаристві свідчить про міждисциплінарний характер її зацікавлень і прагнення підтримувати українську наукову спільноту за кордоном [60].

Отже, дослідження акцій протесту за участю українських дисидентів-емігрантів у другій половині 1970-х – середині 1980-х рр. засвідчує виняткову різноманітність інструментів і засобів, що застосовувалися цією невеликою, але впливовою групою активістів для відстоювання національних і правозахисних інтересів українського народу. Завдяки системним акціям пікетування, публікації відкритих листів, петицій і звернень до урядів західних держав дисиденти-емігранти зуміли не лише привернути увагу міжнародної спільноти до проблеми порушення прав людини в УРСР, а й створити реальний тиск на радянський режим. Системна солідарність дисидентів-емігрантів з тими, хто залишався в Україні чи в місцях позбавлення волі, забезпечувала стабільну

підтримку протестних ініціатив і утримувала тему українських правозахисних зусиль у центрі уваги міжнародної громадськості.

3.3. Публіцистика та видавнича справа в середовищі дисидентської еміграції

Публіцистика і видавнича діяльність українських дисидентів у другій половині XX століття набула особливого значення як одна з ключових форм опору тоталітарному режиму. У ситуації, коли всередині СРСР будь-які незалежні інформаційні ресурси перебували під суворим контролем органів цензури і КДБ, саме емігрантські часописи, книжкові серії, збірники і брошури створювали можливість зберігати автентичну українську суспільно-політичну думку та доносити правдиву інформацію про становище правозахисників, політичних в'язнів і ширші кола інтелігенції. У видавничому сегменті формувалася специфічна культура дисидентського слова, у якій поєднувалися аналітична публіцистика, мемуаристика, документи самвидаву і маніфести правозахисного руху [88].

Твори, що потрапляли за межі Радянського Союзу та публікувалися в українських еміграційних видавництвах, отримали назву «тамвидав». Вони продовжували поширювати опозиційні ідеї серед ширшої аудиторії – передусім української діаспори, а завдяки перекладам – і серед міжнародної спільноти. Ці публікації містили достовірні свідчення про політичну, культурну, соціальну та національну ситуацію в УРСР, що суттєво відрізнялася від офіційної радянської пропаганди [139, с. 63]. У контексті дисидентської еміграції особливу роль відіграло незалежне українське видавництво «Смолоскип», яке було офіційно зареєстровано у США 1977 році завдяки ініціативі Юрія Пазуняка з міста Вілмінгтон, штат Делавер [67].

Видавництво «Смолоскип» функціонувало на базі приватного житла його засновника Осипа Зінкевича. Його діяльність стала важливим чинником у трансформації самвидавної літератури на «тамвидав» – тобто на тексти, що

потрапляли за кордон і публікувалися для української діаспори та міжнародної аудиторії. Через переклади іноземними мовами ці видання поширювали достовірну інформацію про політичну, соціальну та національну ситуацію в УРСР, яка суттєво відрізнялася від офіційної радянської пропаганди.

Осип Зінкевич у своїх інтерв'ю згадував про високий резонанс, який викликала публікація книги В'ячеслава Чорновола «Лихо з розуму». У другій половині 1960-х років західна преса майже не висвітлювала українське питання, оскільки уряди країн Заходу уникали конфронтації з СРСР. Однак після публікації книги у «Смолоскипі» мільйони слухачів радіо «Свобода» дізналися про її зміст, а Збігнєв Бжезінський, на той час Державний секретар США, сприяв її перевиданню в престижному американському видавництві McGraw-Hill. Це стало інформаційним проривом, що привернув увагу західної преси до українського дисидентського руху [139, с. 63].

Значну роль у цьому процесі відігравали випуски позацензурного журналу «Український вісник», що виходили у «Смолоскипі» під редакцією В'ячеслава Чорновола. Ці публікації доносили до світової громадськості інформацію про системні порушення свободи слова, політичні репресії та становище українських політв'язнів у СРСР. Журнал виконував функцію документального свідчення, яке протистояло радянському офіційному дискурсу. Реакція міжнародної спільноти на публіцистику Чорновола була надзвичайно активною. Як зазначає еміграційний дослідник Денис Квітковський, «мужні й мудрі протести» українського дисидента «прорвали залізну завісу й показали світові правдиве обличчя Москви». Цей вислів влучно окреслює вплив української дисидентської публіцистики на формування глобального уявлення про радянську політичну систему та її репресивні механізми [64, с. 52].

Серед видань, що здобули значний резонанс у діяльності видавництва «Смолоскип», варто виокремити праці українських авторів: Євгена Сверстюка «Собор у риштованні» (1970), Михайла Осадчого «Більмо» (1971) та Валентина Мороза «Бумеранг» (1974). Ці тексти, репрезентуючи критичну думку щодо

радянської дійсності, стали важливими маркерами інтелектуального спротиву [45, с. 25].

У рамках кампаній на захист українських політв'язнів «Смолоскип» видавав буклети та листівки багатотисячними тиражами (від 10 до 50 тисяч примірників), зокрема: «Суди на Україні – 1972», «Суди на Україні – 1973», «Валентин Мороз», «Юрій Шухевич», «Ніна Строката», «Святослав Караванський», «Л. Плющ», «О. В. Романюк», «С. Параджанов». Було зібрано понад 20 тисяч підписів проти тортур і на підтримку репресованих діячів культури. Ці матеріали друкувалися англійською (у США та Канаді) та іспанською (в Аргентині), і передавалися до ООН, Amnesty International, іноземної преси та політичних діячів [67].

Водночас публікація книги В'ячеслава Чорновола «Лихо з розуму» (Париж, 1967) стала найрезонанснішою українською справою у західному інформаційному просторі – її англomовне видання привернуло увагу преси США, Канади, Франції, Іспанії та Німеччини, що активно писала про автора і його твір. Водночас у видавничій діяльності еміграції важливе місце посідала підготовка автобіографічних текстів, мемуарів та есеїстики діячів опору, які репрезентували особистий досвід спротиву радянському режим [61].

«Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби (Мюнхен, 1968) [38], книга Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965) стала ключовим ідеологічним текстом українського дисидентського руху. Спираючись на офіційні радянські джерела та марксистсько-ленінську методологію, автор звинуватив владу СРСР у порушенні принципів національної рівноправності та закликав до відкритого обговорення національного питання. Рукопис був надісланий керівництву УРСР як протест проти арештів інакодумців. У самвидаві книга набула широкого поширення, а з 1968 року – міжнародного резонансу завдяки перекладам англійською, французькою, італійською, китайською, в'єтнамською та російською мовами.

Окрім, вище зазначених можна виділити публікації «Серед снігів» Валентина Мороза (Сідней, 1971) [40], «Мойсей і Датан» Валентина Мороза

(Торонто, 1978) [12], виконувала функцію не лише фіксації особистих свідчень, а й конструювання символічного наративу про український опір радянському тоталітаризму. Ці праці формували уявлення про моральну та інтелектуальну вагу руху, про жертовність і послідовність його учасників, водночас стаючи моральним аргументом на користь українського національного питання у світовій громадській думці. Незважаючи на суперечливе ставлення до його постаті в канадському суспільстві, з 1981 року В. Мороз оселився в Канаді, де активно долучався до культурно-інформаційного життя української діаспори. Він редагував журнал «Анабазис», який спочатку виходив у Клівленді (США), а згодом – у Торонто, здійснював регулярні коментарі в межах радіопрограми «Пісня України» та був автором щотижневої передачі «Бумеранг-Контакт» (1986–1991) [157, с. 115].

У видавничому портфелі «Смолоскипа» – понад сто найменувань творів українського самвидаву та літератури, забороненої в радянській Україні. Серед них – художні тексти, публіцистика, мемуари політичних в'язнів, п'ятитомне зібрання творів Миколи Хвильового, праці Ліни Костенко, Олеся Бердника, Миколи Руденка, Михайла Осадчого, Ігоря Калинця, Миколи Холодного, Василя Стуса та інших. Видавництво також здійснило перевидання самвидавних періодичних видань, зокрема «Українського вісника» (1971–1972, 1975, 1988) і «Кафедри» (1988). Окрему увагу «Смолоскип» приділив документуванню правозахисного руху в Україні, опублікувавши низку збірників, серед яких: «Український правозахисний рух. Документи й матеріали Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінкських Угод» (1978), «Інформаційні бюлетені Української громадської групи сприяння виконанню гельсінкських угод» (1981), «Українська Гельсінкська Група. 1978–1982. Документи і матеріали» (1983), а також англomовне видання “The Human Rights Movement in Ukraine: Documents of the Ukrainian Helsinki Group, 1976–1980” [178].

Серед важливих джерел, що репрезентують досвід радянського дисидентства, особливе місце займають спогади генерал-майора Петра

Григоренка – одного з засновників Української Гельсінкської групи. Його автобіографічна розповідь уперше була опублікована за межами СРСР у французькому перекладі, яке охоплює ширший спектр особистих і політичних переживань автора.

У бібліотечному фонді університету зберігається українське видання мемуарів під назвою «Спогади», що становить важливе джерело для дослідників. Його зміст дає змогу простежити еволюцію світоглядних позицій автора, риторику спротиву та особисту інтерпретацію подій, пов'язаних із правозахисним рухом. Ці тексти є цінним матеріалом для аналізу дисидентської ідентичності, механізмів репресивної політики та форм саморефлексії в умовах тоталітарного тиску [139, с. 74].

У період еміграції на Заході були опубліковані праці М. Руденка, які не могли вийти друком у радянській Україні. Серед них – роман «Орлова балка» (Балтимор, 1982; Торонто, 1992), публіцистична праця «Шлях до хаосу. З приводу економічної реформи М. С. Горбачова» (Детройт, 1988), філософсько-фантастичний роман «Ковчег Всесвіту» (Нью-Йорк, 1991), а також написані в еміграції твори «Син сонця – Фаетон», «Формула Сонця», «У череві дракона». У США також побачили світ його драматичний твір «На дні морському», поетичні збірки «За ґратами», «Прозріння», поеми «Хрест» і «Я – вільний», а також книга публіцистичних роздумів «Економічні монологи». Варто наголосити, що окремі з цих текстів – зокрема «Економічні монологи» (1978), «Прозріння» (1978) і «За ґратами» (1980) – були опубліковані без попереднього погодження з автором у видавництвах «Сучасність» (Німеччина) та «Смолоскип» (США), що свідчить про складну комунікацію між еміграційними видавцями та авторами, які перебували під постійним контролем радянської влади. Його літературна та публіцистична діяльність у цей період стала важливим інструментом трансляції правозахисних ідей та культурного опору радянській репресивній системі [190, с. 32–33].

Союз українських студентів Канади (СУСК), заснований 1953 року у Вінніпезі, є загальнонаціональною організацією, що об'єднує близько тридцяти

студентських громад при університетах і коледжах Канади, а також низку тематичних об'єднань, зокрема «АльфаОмега», Товариство української студіюючої молоді ім. Міхновського, «Обнова», «Зарево» та Товариство Іларіона. Основними завданнями СУСК є захист інтересів українського студентства, сприяння академічному розвитку та популяризація українознавства в освітніх установах Канади. У 1970–1980-х роках організація активно підтримувала репресованих дисидентів в УРСР і виступала за утвердження принципів багатокультурності. Інформаційна діяльність СУСК охоплювала низку видань, серед яких «Бюлетень СУСК», «Інформаційна служба СУСК», студентські сторінки в українських тижневиках, а також двомовний щомісячник «Студент», що виходить з 1968 року [175, с. 66].

У контексті публіцистичної та видавничої активності української еміграції особливу цінність становлять архівні матеріали, що репрезентують багатовимірну діяльність діячів культурного спротиву. Зокрема, документи, пов'язані з Об'єднанням українських письменників «Слово», охоплюють організаційно-розпорядчу документацію (1972–1977), матеріали з'їзду 1973 року та шостої конференції в Торонто (1982), видавничі контракти, чернетки, рукописи, а також неопубліковані тексти, що готувалися до видання в межах «Антології української поезії Канади». У фондах також зберігаються особисті документи, біографічні записи, нотатки, листування з численними інституціями – від Альбертського університету до Українського аналітично-видавничого центру «Пролог – які засвідчують широку мережу контактів та інтелектуальних обмінів [175, с. 221–222].

У публіцистичній діяльності української дисидентської еміграції важливе місце посідає видавничий доробок Валентина Мороза, реалізований через створене ним видавництво «Анабазис». У березні 1980 року тут була опублікована брошура «Крапка над І», що включала «Відкритий лист до Української Гельсінкської Групи» з критичними оцінками роботи «Закордонного Представництва» Петра Григоренка. Ця публікація стала свідченням як внутрішніх дискусій у середовищі правозахисної еміграції, так і прагнення

Мороза відкрито формулювати позиції, які виходили за межі усталеного консенсусу. Наприкінці того ж року у «Анабазисі» побачила світ збірка «Тверді мелодії», що об'єднала памфлети, виступи та тексти, написані Морозом у перші місяці після його звільнення з радянського ув'язнення [95, с. 243].

Зокрема, у 1983 році за сприяння Валентина Мороза у видавництві «Анабазис» була започаткована серія книг «Літопис льодового походу», метою якої стало документальне відтворення історії України XX століття на основі спогадів безпосередніх учасників подій [95, с. 258].

На тлі інтенсивного розвитку еміграційної публіцистики у другій половині XX століття часопис «Сучасність» вирізняється як одне з найвпливовіших видань, що поєднувало літературну, культурну та політичну рефлексію української діаспори. Адже часопис посідає провідне місце в історії української еміграційної публіцистики, літератури та видавничої справи. Заснований 1961 року в Мюнхені як результат об'єднання «Української літературної газети» і «Сучасної України», він функціонував у Німеччині до 1990 року, далі – у Ньюарку (США), а з 1992 року – в Києві. До авторського кола «Сучасності» входили визначні діячі української діаспори – Емма Андіївська, Василь Барка, Юрій Шевельов, Іван Кошелівець, Тарас Гунчак, Іван Лисяк-Рудницький, Омелян Пріцак, Валентин Мороз, Євген Сверстюк, Василь Стус та інші. На основі редакторського ядра часопису було створено однойменне видавництво, яке впродовж 1960–1980-х років здійснило публікацію низки самвидавних, дисидентських і заборонених у СРСР текстів – праць Петра Григоренка, Івана Дзюби, Ігоря Калинця, Левка Лук'яненка, Івана Світличного, Василя Симоненка, В'ячеслава Чорновола та інших [207].

Отже, видавнича діяльність української дисидентської еміграції другої половини 1970-х – середини 1980-х років базувалася на конкретних публікаціях та заходах, які документували політичні переслідування та легітимізували українське питання на міжнародній арені. Основними видавничими центрами були «Смолоскип», «Сучасність» і «Пролог», які випустили сотні назв книжок дисидентських авторів та документів правозахисних організацій.

3.4. Функціонування Закордонного представництва Української Гельсінської групи

17 листопада 1976 року у Вашингтоні було засновано Комітет гельсінських гарантій для України – структуру, що мала на меті збір та поширення інформації про порушення прав людини в СРСР. Комітет діяв у межах міжнародного контексту Гельсінського процесу, передаючи зібрані матеріали країнам-учасникам Наради з безпеки і співробітництва в Європі. Уже на початку 1977 року, завдяки діяльності цієї організації, західна громадськість дізналася про перші обшуки у членів Української Гельсінської групи. 10 січня 1977 року Вашингтонська група, очолювана Андрієм Савицьким (голова) та Богданом Ясеном (секретар), звернулася до Президента США Джеральда Форда з телеграмою, в якій повідомляла про репресивні дії КГБ щодо осіб, причетних до Гельсінського руху [155, с. 3].

У відповідь на хвилю репресій, що охопила Україну в 1972–1977 роках, представники дисидентського руху в еміграції 1978 року заснували Закордонне представництво Української Гельсінської групи (ЗП УГГ) [192, с. 984]. Варто звернути увагу, що з січня 1977 року голова Української Гельсінської групи Микола Руденко уповноважив Леоніда Плюща представляти організацію за кордоном. Згодом, у жовтні 1978 року, аналогічне письмове доручення на представлення УГГ за межами України отримав один із її засновників — генерал Петро Григоренко [204, с. 117].

У 1977 році Леонід Плющ став першим закордонним членом Української Гельсінської групи, започаткувавши інституційну присутність організації поза межами СРСР. Того ж року до складу УГГ приєднався генерал Петро Григоренко, а в 1978 році – Надія Світлична. Ці троє визначних громадсько-політичних і культурних діячів, які були змушені залишити Радянський Союз через переслідування, стали засновниками Закордонного представництва УГГ. Керівництво представництвом у США, з осідком у Нью-Йорку, здійснював

П. Григоренко, тоді як Л. Плющ виконував аналогічні функції у Франції, базуючись у Парижі [73, с. 3]. Згодом, у січні 1980 року до складу Закордонного представництва Української Гельсінкської групи приєднався Володимир Малинкович, який долучився до діяльності організації вже після її заснування [183].

Група функціонувала двома мовами – українською та англійською, що відповідало її комунікативним цілям. Українська мова використовувалась переважно для поширення інформаційних матеріалів серед діаспори та українців у СРСР, тоді як англійські тексти адресувалися міжнародним інституціям – зокрема, представництвам ООН, урядам провідних держав світу та канцеляріям політичних лідерів. Такий мовний поділ засвідчував прагнення ЗП поєднати внутрішню мобілізацію з зовнішньою адвокацією, забезпечуючи водночас культурну автентичність і глобальну видимість українського правозахисного дискурсу [183].

У відповідь на потребу в міжнародному представництві українського правозахисного руху, у жовтні 1978 році було створено Закордонне представництво Української Гельсінкської групи (ЗП УГГ) з осідком у Нью-Йорку. Його формування стало результатом ініціативи голови УГГ Миколи Руденка, який ще у січні 1977 року звернувся до Леоніда Плюща з пропозицією представляти Групу за кордоном. Згодом до представництва долучилися генерал Петро Григоренко, Надія Світлична, Ніна Строката, Володимир Малинкович та інші відомі правозахисники [183; 194].

Діяльність ЗП УГГ розвивалася у двох основних напрямках:

- Інформаційно-видавничий напрям. З 1980 року під редакцією Надії Світличної Закордонне представництво Української Гельсінкської групи (ЗП УГГ) розгорнуло активну видавничу діяльність. Щомісячно публікувався *«Вісник репресій в Україні»* — двомовне (українською та англійською) видання, що виходило до кінця 1985 року в Нью-Йорку. У ньому систематизовано хроніку переслідувань, архів самвидаву, новини про засуджених, а також додатки з документами українського патріотичного руху [16, с. 9].

- Міжнародно-дипломатичний і міжнародно-правозахисний напрям. Члени ЗП УГГ активно виступали перед українською діаспорою, дипломатами, іноземною пресою, брали участь у слуханнях Конгресу США. Особливо важливою стала участь у Гельсінкській конференції в Мадриді (листопад 1980), де представники УГГ (П. Григоренко, Н. Строката, Л. Плющ, В. Малинкович) у співпраці з Комітетом Гельсінкських гарантій для України та Інформаційною службою «Смолоскип» провели низку зустрічей, прес-конференцій та публічних заходів, що привернули увагу західної преси до українського питання. Ця діяльність прямо вказує на прагнення дисидентів використати міжнародні правові механізми для тиску на СРСР [81, с. 68].

У 1981 році ЗП УГГ взяло участь у відзначенні п'ятої річниці створення Групи у Вашингтоні, де її представники давали свідчення перед Гельсінкською комісією Конгресу США. Після смерті П. Григоренка (1987) головування у представництві перебрав М. Руденко, який прибув до США у 1988 році. У цей період до ЗП УГГ долучилися нові члени – Раїса Мороз, Петро Рубан, Людмила Литовченко, о. Василь Романюк, Тарас Романюк та інші. Після трансформації УГГ в Українську Гельсінкську Спілку (07.07.1988), представництво продовжило свою діяльність як закордонний орган нової структури. З проголошенням незалежності України ЗП УГГ завершило свою місію, а його голова М. Руденко повернувся на Батьківщину [183].

З метою поширення інформації про порушення прав людини в СРСР та діяльність Української Гельсінської групи, Західна група підтримки активно співпрацювала із західними медіа – радіо, друкованою пресою та телебаченням. Особливу роль у цьому відігравала членкиня ЗП Надія Світлична, яка впродовж 1983–1994 років працювала кореспонденткою «Радіо Свобода» у Нью-Йорку. Її журналістська діяльність сприяла міжнародній поінформованості про становище українських дисидентів і посилювала адвокаційний потенціал еміграційного правозахисного руху [87].

Місцем розташування Закордонного представництва Української Гельсінкської групи (ЗП УГГ) став Нью-Йорк, що забезпечувало стратегічну

близькість до центрів міжнародної політики, медіа та української діаспори. Діяльність представництва розвивалася у двох ключових напрямках: по-перше, це регулярне інформування світової спільноти про факти репресій в Україні шляхом публікації пресових повідомлень українською та англійською мовами; по-друге – активна участь у публічних заходах, включно з виступами перед українськими громадами в країнах Заходу, зустрічами з дипломатами, представниками іноземної преси, а також наданням свідчень у Конгресі США. Зокрема, у жовтні 1981 року Сенат Канади ухвалив спеціальну резолюцію, яка засвідчила підтримку правозахисної ініціативи українських дисидентів. Подібні резолюції згодом були прийняті законодавчими органами Сполучених Штатів Америки та Австралії, що свідчить про зростання міжнародної солідарності з українським правозахисним рухом [127, с. 177].

З метою посилення інформаційного впливу та розширення каналів поширення матеріалів, Західна група підтримки Української Гельсінської групи налагодила взаємовигідну співпрацю з діаспорними та іншими закордонними видавництвами. Особливо важливою була кооперація з американським видавництвом «Смолоскип», що діяло в місті Балтимор. Це партнерство сприяло систематичному виданню та розповсюдженню правозахисних, аналітичних і меморіальних текстів, які висвітлювали діяльність УГГ, репресії в СРСР та українське дисидентство, забезпечуючи водночас збереження національної пам'яті й формування міжнародної солідарності [16, с. 480].

Одним із найрезонансніших міжнародних виступів членів Закордонного представництва Української Гельсінської Групи (ЗП УГГ) стала участь у Гельсінській конференції з безпеки та співробітництва в Європі, що відбулася у листопаді 1980 року в Мадриді. Цей захід, у межах якого обговорювалися питання дотримання прав людини в країнах-учасниках Гельсінського акту, став важливою платформою для артикулювання української проблематики на міжнародному рівні [204, с. 118].

До Мадрида прибули ключові фігури українського дисидентського середовища: генерал П. Григоренко, Н. Строката, Л. Плющ – члени УГГ;

Христина Ісаїв – представниця Комісії прав людини Світового конгресу вільних українців (СКВУ), яка була обрана координаторкою всіх українських акцій у межах конференції; сенатор Петро Юзик – голова Комісії прав людини СКВУ та член Канадської делегації; а також представники Комітету українських гарантій для України – А. Фещенко, А. Карюкін, О. Веремчук. До делегації також долучилися активісти з США, зокрема Мирослав Смородський [155, с. 20].

11 листопада 1980 року генерал Петро Григоренко виступив на прес-конференції «Ad hoc комітету» США в рамках Мадридської конференції, присвяченої перегляду виконання Гельсінського акту. Захід відбувався на тлі радянської інтервенції в Афганістан, що тривала вже два роки, і супроводжувався закликами Заходу до санкцій та міжнародного тиску. У промові Григоренко засудив ухилення радянської дипломатії від обговорення порушень прав людини, зокрема репресій проти членів УГГ. Він наголосив на окремішності української ідентичності та висловив сподівання, що українці зможуть самотійно визначати свою долю у незалежній державі [209, с. 42].

Після конференції в Мадриді ЗП УГГ активізувало свою видавничу діяльність. З 1980 року секретар Представництва, Надія Світлична, почала випускати щомісячний бюлетень «Вісник репресій в Україні» українською та англійською мовами, який виходив до кінця 1985 року. Під її керівництвом також з'явилися деякі випуски інформаційних бюлетенів УГГ, а під час перебудови – передруки неформальних журналів «Кафедра» та «Український вісник», а також інформаційні листки Львівської філії УГС. ЗП УГГ взяло також активну участь у святкуванні п'ятиріччя УГГ у Вашингтоні 16 листопада 1981 року [183].

Як член ЗП УГГ, вона здійснювала корегування текстів та іншу редакційну роботу, спрямовану на підвищення якісного рівня видання. Паралельно Світлична редагувала власний авторський журнал «Надія», який мав формат радіопередач. Ці випуски були присвячені поетичним збіркам В. Стуса, М. Руденка, М. Горбаля та Я. Лесіва, упорядкованим нею особисто,

що засвідчує її глибоку залученість у процес збереження та популяризації творчості українських дисидентів [183].

Після смерті засновника Української Гельсінкської групи Петра Григоренка у 1987 році в діяльності Закордонного представництва УГГ відбулися суттєві трансформації. 7 липня того ж року у Львові було ухвалено рішення про зміну назви організації: УГГ стала Українською Гельсінкською Спілкою (УГС), що засвідчувало її новий статус як спілки. Еміграція Миколи та Світлани Руденків у 1987 році відкрила можливість для Миколи Руденка очолити ЗП УГС. До оновленого представництва долучилися відомі дисиденти – Михайло Мовчан, Ростислав Мороз, Василь Романюк, Леонід Литовченко та Тетяна Романюк. У подальшому емігрантське крило ЗП УГС опублікувало декларацію із закликом до української діаспори активізувати боротьбу за незалежність України. Місія представництва завершилася у 1991 році, коли з проголошенням незалежності УГС трансформувалася в одну з платформ національного відродження [195].

Отже, узагальнюючи діяльність Закордонного представництва Української Гельсінкської групи, варто наголосити, що ця структура стала унікальним феноменом в історії українського правозахисного руху та визвольних змагань другої половини ХХ століття. Її значення виходить далеко за межі суто інформаційної чи пропагандистської функції, адже вона стала платформою мобілізації української політичної еміграції, інструментом прямого впливу на західні уряди, міжнародні організації й суспільну думку. Однією з головних заслуг представництва було формування глобального бачення проблеми системних порушень прав людини в УРСР, що дозволило переводити конкретні факти репресій із площини внутрішніх справ СРСР у площину міжнародного права. Постійні звернення до ООН, Європейського парламенту, численні меморандуми й доповіді створювали юридичні й політичні підстави для тиску на радянську владу. Водночас діяльність Закордонного представництва стала важливим каналом моральної підтримки українських політв'язнів. Їхні імена не зникали в інформаційній порожнечі – вони звучали зі сторінок впливових газет і

у заявах урядів. Це підривало наратив радянської пропаганди про «зрадників» і «порушників порядку», натомість утверджувало образ борців за універсальні права людини. Загалом, у другій половині 1970-х – середині 1980-х років український дисидентський рух зазнав суттєвих трансформацій, пов'язаних із вимушеною еміграцією низки його провідних представників. Перебування за кордоном стало не лише формою порятунку від репресій, а й новим етапом боротьби за права людини, національну гідність та міжнародне визнання України. В умовах свободи слова, доступу до правозахисних інституцій і західних медіа, дисиденти-емігранти сформували цілісну ідеологічну платформу, що поєднувала антикомуністичні, правозахисні та національно-визвольні засади. Їхня діяльність спиралася на Гельсінські угоди, міжнародне право та універсальні цінності, що дозволяло ефективно апелювати до західної аудиторії.

Форми громадсько-політичної активності українських дисидентів в еміграції були надзвичайно різноманітними: публічні акції протесту, мітинги біля радянських дипломатичних установ, участь у міжнародних конференціях, правозахисних форумах, зустрічах із політичними лідерами демократичних країн. Особливу роль відігравала персоналізована інформаційна кампанія, що включала свідчення очевидців репресій, публікацію бюлетенів, пресконференції, інтерв'ю та виступи в парламентах. Такі дії сприяли формуванню міжнародної коаліції на захист українських політв'язнів і посиленню тиску на радянське керівництво.

Важливою складовою дисидентської еміграції стала публіцистика та видавнича справа. Українські видавництва за кордоном – «Смолоскип» [12; 16; 17; 36; 67; 178; 205], «Сучасність» [19; 38; 40; 56; 81; 207] – активно публікували самвидавні матеріали, мемуари, аналітичні огляди, переклади правозахисних документів. Ці тексти не лише документували злочини радянського режиму, а й формували героїчний наратив українського спротиву, зберігаючи духовний зв'язок між Україною та діаспорою.

Центральним органом координації правозахисної діяльності в еміграції стало Закордонне представництво Української Гельсінської групи (ЗП УГГ), засноване у 1978 році. Його учасники – Петро Григоренко, Ніна Світлична, Леонід Плющ, Надія Світлична, Ніна Строката та інші – здійснювали системну роботу з документування порушень прав людини, поширення інформації серед західної громадськості, участі в міжнародних форумах. Програмні документи ЗП УГГ базувалися на принципах Гельсінського заключного акту, зокрема на праві народів на самовизначення, що дозволяло представляти українське питання як частину загальнодемократичного руху.

Таким чином, громадсько-політична діяльність українських дисидентів в еміграції стала важливим чинником міжнародної адвокації, формування позитивного іміджу України та закладення основ демократичного розвитку в пострадянський період. Їхній досвід є прикладом ефективної транснаціональної солідарності, що поєднує моральну відповідальність, стратегічне мислення та глибоку відданість ідеалам свободи.

РОЗДІЛ 4. ВНЕСОК ДИСИДЕНТСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ У ПРОЦЕСИ ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ 1980-Х – ПОЧАТОК 1990-Х РР.)

4.1 Діяльність емігрантів у контексті національно-визвольного руху

Наприкінці 1980-х років українська еміграція дедалі активніше реагувала на внутрішні трансформації в СРСР, зумовлені приходом до влади Михайла Горбачова (1985) та започаткованою ним політикою «перебудови» і «гласності» (від 1987 р.). Особливо значущим каталізатором змін стала Чорнобильська катастрофа 1986 року, яка спричинила глибокий суспільний шок і пробудила інтерес до «білих плям» радянської історії. Вперше за тривалий час громадяни УРСР отримали доступ до правдивої інформації про масштаби трагедії, що спричинило масові громадські акції протесту та зростання національної самосвідомості.

У відповідь на нову політичну ситуацію українська діаспора адаптувала свою тактику боротьби за незалежність. Через створені організації та благодійні фонди (зокрема Комітет допомоги Україні, Український конгресовий комітет Америки, Світовий конгрес вільних українців) емігранти налагодили прямі контакти з постраждалими на Батьківщині, що сприяло посиленню інформаційного та гуманітарного обміну [208, с. 164].

У контексті політики «перебудови», ініційованої Генеральним секретарем ЦК КПРС Михайлом Горбачовим, відбулося звільнення значної частини українських політичних в'язнів, серед яких – В'ячеслав Чорновіл, Левко Лук'яненко, Михайло Горинь, Іван Гель, Зеновій Красівський та інші. Після повернення в Україну вони активно долучилися до суспільно-політичного життя, відіграючи ключову роль у формуванні нових громадських об'єднань та демократичних ініціатив [95, с. 272].

Український культурологічний клуб (УКК), заснований у 1987 році, став першою незалежною громадською організацією в радянській Україні періоду

перебудови, що засвідчувало початок формування альтернативного до офіційного середовища громадянської активності та національно-культурного відродження [188, с. 97]. Зокрема, у 1988 році Український конгресовий комітет (УКК) організував урочисте вшанування тисячоліття Хрещення Русі, що викликало реакцію з боку радянських спецслужб, які розцінювали подібні акції як загрозу ідеологічній стабільності [89].

Спільне світове понадконфесійне відзначення Тисячолітнього ювілею християнства в Україні проходить в листопаді 1988 р. на V Конгресі СКВУ в Торонто. Кампанія поширюється на країни Східної та Центральної Європи, зокрема, Польщу і Югославію та УРСР, де в Києві, Харкові, Одесі, Львові, Івано-Франківську, Зарваниці, Грушеві відбуваються неофіційні відзначення Тисячоліття хрещення Русі-України [140, с. 95].

У 1989 році Євген Сверстюк, один із провідних представників українського дисидентства, очолив редакцію газети *«Наша віра»*, яка стала важливим майданчиком для висвітлення питань духовного відродження та релігійної свободи. У цьому ж році він долучився до процесу відновлення Української Автокефальної Православної Церкви – інституції, що відігравала значну роль у формуванні національної ідентичності. Крім того, Сверстюк став головою Української асоціації незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ), яка об'єднувала митців, науковців та громадських діячів, сприяючи розвитку незалежної культурної думки та громадянської активності [53].

Одним із яскравих прикладів трансформації внутрішнього дисидентського спротиву у політичну силу, що впливала на процеси демократизації, стало інтерв'ю В'ячеслава Чорновола та Михайла Гориня закордонній журналістці Марті Коломієць восени 1988 року. Цей публічний жест, спрямований на міжнародну аудиторію, викликав гостру реакцію радянської влади, яка розпочала кампанію з метою видворення дисидентів за межі СРСР. Принципова позиція Чорновола і Гориня, які звернулися до світової спільноти з проханням не надавати їм політичного притулку, стала формою

протесту проти політики примусового вигнання, а також свідченням їхньої глибокої прив'язаності до України як простору боротьби та змін [206].

У середині 1988 року, в умовах поступової лібералізації радянського режиму, В'ячеслав Чорновіл ініціював створення Української гельсінської спілки (УГС) – першої легальної опозиційної організації в УРСР. Її політична платформа, сформована під впливом правозахисної традиції та ідей, поширених еміграційними колами, включала вимоги національного самовизначення, демократизації та захисту прав людини. УГС стала каталізатором переорієнтації неформальних рухів на ідею незалежної України, а Чорновіл – ключовим теоретиком цього переходу [103, с. 82].

Дисидентська еміграція сприяла формуванню культурного дискурсу опору через літературно-публіцистичні видання. У фонді УГС представлено низку самвидавних журналів, що відігравали роль у формуванні національної свідомості: «Кафедра» (№№ 5, 8, 1988–1989) – публіцистика Л. Лук'яненка, Б. Гориня, Є. Сверстюка, В. Чорновола; альманах «Слово рідне» Львівського товариства рідної мови ім. Т. Шевченка (1988); часопис «Каяла» Донецької філії УГС – добірка О. Тихого «Тарас Шевченко і рідна мова»; машинописні збірки поезій В. Стуса: «Зимові дерева», «Веселий цвинтар», «Палімпсести» [8, с. 157].

Зокрема, участь Івана Геля у радянсько-американському семінарі з гуманітарних питань і прав людини (москва, листопад 1988 р.) засвідчує активне залучення українських дисидентів до міжнародного правозахисного дискурсу. Важливим епізодом стало прибуття до Львова представника Ліберальної партії Великобританії С. Кривавича, який у грудні 1988 р. зустрівся з І. Гелем, Б. Горинем та В. Чорноволом, пропонуючи активізувати масові дії, орієнтовані на великі промислові центри. За даними КДБ УРСР, діяльність закордонних центрів ОУН у цей період фактично підтримувалась адміністрацією США, зокрема президентами Р. Рейганом і Дж. Бушем, які проводили особисті зустрічі з лідерами націоналістичних і клерикальних організацій. Ці факти свідчать про те, що дисидентська еміграція не лише

забезпечувала моральну та стратегічну підтримку українським дисидентам, а й впливала на формування політичної культури опору через контакти з європейськими ліберальними колами та правозахисними структурами [8, с. 54–55].

Іван Гель, один із провідних діячів УГС, у січні–травні 1989 року брав участь у створенні Львівської регіональної організації Руху, пропонуючи включити до програми вимогу легалізації УГКЦ – церкви, яка впродовж десятиліть залишалася забороненою, але зберігала свою ієрархію саме завдяки підтримці діаспори. Аналогічно, Ірина Калинець наполягала на визнанні «націоналістичної символіки», маючи на увазі синьо-жовтий прапор, тризуб і гімн – символи, які в еміграційному середовищі ніколи не втрачали легітимності як ознаки української державності.

Попри те, що ці пропозиції не були одразу схвалені, їх публічне озвучення на установчих зборах Руху (зафіксоване в повідомленні УКДБ у Львівській області від 9 травня 1989 р.) свідчить про зростаючий вплив дисидентської традиції, яка формувалася в тісному зв'язку з еміграційним середовищем. Саме еміграція зберігала і розвивала ці ідеї в умовах свободи, транслуючи їх через літературу, радіопередачі, міжнародні правозахисні кампанії, а також через особисті контакти з дисидентами в Україні [106, с. 120].

Варто акцентувати увагу на діяльності Володимира Малинковича – українського політичного діяча, публіциста і правозахисника, чия біографія охоплює періоди активного спротиву радянській системі, еміграції та участі в політичному житті незалежної України. У 1970–1980-х роках він був членом Української Гельсінської групи, що виступала за дотримання прав людини в СРСР. Після переслідувань з боку радянських спецслужб у 1980 році змушений був залишити країну, оселившись у ФРН, де працював у Мюнхені редактором російської служби «Радіо Свобода». Після здобуття Україною незалежності Малинкович повернувся на батьківщину у 1992 році, активно долучившись до політичного процесу. У 1994–1995 роках обіймав посаду радника президента Леоніда Кучми, а згодом приєднався до Партії регіонів. Його політична

діяльність тривала понад півтора десятиліття, після чого у 2008 році він знову переїхав до Мюнхена, де проживає й нині [10, с. 295–296].

Окрім, значний внесок у процеси здійснили представники української дисидентської еміграції, серед яких особливої уваги заслуговує діяльність Леоніда Плюща. Після вторгнення СРСР в Афганістан і посилення репресій проти політичних в'язнів, він разом із Петром Григоренком, Володимиром Буковським, Володимиром Максимовим та іншими емігрантами виступав за жорстку міжнародну позицію щодо радянського режиму, закликаючи західні уряди вимагати дотримання прав людини або скасування Гельсінкських угод. Із 1988 року Плющ був учасником Закордонного представництва Української Гельсінської Спілки (УГС), активно долучався до міжнародних правозахисних акцій, спрямованих на підтримку демократичних змін у СРСР та країнах радянського блоку. У 1990-х роках він повернувся до участі в громадському житті України: був делегатом Установчого з'їзду УГС (1990), Конгресу національних меншин (1991), Конгресу колишніх політв'язнів (1994). Його діяльність у сфері культури – участь у радіопроєкті «На межі культури» (радіо «Свобода»), членство в Об'єднанні українських письменників «Слово» та редколегії журналу «Сучасність» (Нью-Йорк) – засвідчує трансформацію дисидентського руху в інтелектуальну платформу національного самоствердження. Таким чином, постать Л. Плюща репрезентує тяглість еміграційного правозахисного дискурсу, що поєднував політичну боротьбу з культурною мобілізацією українського суспільства [145, с. 105] (Додаток Й).

У другій половині 1989 року, на тлі активізації національних рухів у країнах Балтії, українські дисиденти дедалі активніше долучалися до формування нових форм громадянської мобілізації. Особливо показовою в цьому контексті була позиція Валентина Мороза, який, перебуваючи на еміграції, закликав українців не покладатися на зовнішні сили, а самостійно творити власну державність. Його звернення восени 1989 року мало чітко виражений антиколоніальний і сувереністський характер, що перегукувався з риторикою української політичної еміграції. Натхненний акцією «Балтійський

шлях» – масовою демонстрацією єдності народів Литви, Латвії та Естонії 23 серпня 1989 року – В. Мороз запропонував створити український «ланцюг свободи» як символічний акт єднання та прагнення до соборності. Його заклик: «Мусимо створити... ланцюг з мільйона рук і сердець, що протягнеться від Львова до Києва...» – став не лише емоційним імпульсом, а й стратегічною ініціативою, що згодом втілилася в акції «Живий ланцюг» 21 січня 1990 року [95, с. 269].

На початку 1990-х років, у період активізації політичного життя в Україні, дисидентські діячі виступили з ініціативами, що мали на меті трансформацію радянської моделі представництва. Зокрема, Валентин Мороз, відновлюючи свою політичну діяльність, наголошував на необхідності створення альтернативного представницького органу – Народного Парламенту України. Така структура, за його задумом, мала стати автентичним виразником національних інтересів, протиставленим Верховній Раді, де зберігалася комуністична більшість. Ця ідея відображала прагнення дисидентського середовища до формування нових механізмів народного представництва, заснованих на принципах демократичності, відкритості та національної легітимності [42, с. 4–6].

Восени 1990 року, під час другого з'їзду Народного Руху України, що проходив у Києві 25–28 жовтня, було офіційно задекларовано головну мету організації – відновлення державної незалежності України. Цей крок засвідчив перехід від культурно-громадянського спротиву до чітко артикульованої політичної програми. У межах з'їзду виступив і дисидент Валентин Мороз, який закликав до формування національних збройних сил як гарантії суверенітету та безпеки майбутньої держави. Його позиція відображала радикальнішу частину дисидентського середовища, що усвідомлювала необхідність не лише правового, а й силового забезпечення незалежності. Повернення Мороза до України після проголошення незалежності у 1991 році ознаменувало новий етап його громадсько-політичної активності. Його діяльність у цей період була спрямована на інституціалізацію ідей, які

дисидентський рух відстоював упродовж десятиліть, зокрема – на розбудову національних структур, здатних забезпечити стабільність і самодостатність нової держави [41, с. 24].

Наприкінці 1980-х років, у контексті політики перебудови в СРСР, національно-визвольний рух в Україні набув особливої динаміки. Важливим етапом цього процесу стало заснування у 1989 році Народного Руху України – першої масової політичної організації, що відкрито декларувала курс на державну самостійність. Ініціаторами створення Руху виступили представники дисидентського середовища, які трансформували ідеї опору тоталітарному режиму у програму політичного оновлення. Таким чином, саме в цей період чітко окреслився самостійницький вектор дисидентського руху, що поєднував правозахисну риторiku з прагненням до національного суверенітету [93, с. 106].

У вересні 1989 року, під час Установчих зборів Народного Руху України, В'ячеслав Чорновіл офіційно проголосив, що стратегічною метою Української гельсінської спілки є здобуття повної незалежності України. Ця декларація стала важливим етапом у трансформації правозахисного дисидентського руху в політичну силу, що відкрито артикулювала ідею державного суверенітету. Формулювання чіткої політичної мети, співзвучної з програмними засадами української еміграції, засвідчило зростаючу синергію між внутрішнім опозиційним середовищем та еміграційними структурами, які протягом десятиліть підтримували ідею незалежності в публічному та дипломатичному просторі [107, с. 89].

У чужомовному середовищі еміграції Святослав Караванський провів 37 років і створив низку фундаментальних мовознавчих праць, які стали інтелектуальним внеском у процес деколонізації українського мовного простору. Серед них – *«Практичний словник синонімів української мови»* (1993; перевидання 2000, 2008, 2012, 2014), *«Секрети української мови...»* (1994), *«Російсько-український словник складної лексики»* (1998, 2006), *«Пошук українського слова, або Боротьба за національне “Я”»* (2001), *«Словник рим української мови»* (2004), *«До зір крізь терни, або Хочу бути редактором»*

(2008), *«Звідки пішла єсть московська мова...»* (2014), *«Ідіотизми сталінської ярижки у державній мові України»* (2016). Ці праці пройняті наскрізною ідеєю «реставрації національних рис» української мови, яку сам автор окреслював як: «...лише праця збирача і разом писаря». А також прагненням донести до українців правду про їхню історію та мову, знищену і спотворену в часи радянської окупації: «Я тільки відтулив красочок завіси, за якою сховано незліченні багатства» [161, с. 147–148, 152]. Усе це дозволяє розглядати Караванського як одного з ключових діячів українського національно-визвольного руху, який у кінці 1980-х – на початку 1990-х років сприяв формуванню мовної політики незалежної України, зокрема через публіцистику, словники, есеїстику та ідеологічну критику радянських мовних норм. У червні 1988 – лютому 1989 рр. Стефанія Петраш перебувала в Канаді, де виступила на Світовому Конгресі Вільних Українців у Торонто та, на прохання Ніни Строкатої-Караванської, підготувала перший варіант власних спогадів [47, с. 19].

Цей візит став поворотним моментом у трансформації її особистого досвіду переслідуваної матері та дружини в публічне свідчення про злочини радянської влади. Попри численні перешкоди з боку радянських органів – зокрема відмову в оформленні документів, вимогу переписати автобіографію, психологічний тиск – Петраш не лише домоглася виїзду, а й використала цю можливість для активної правозахисної діяльності. У своїй автобіографії, поданій до паспортного столу, вона свідомо виклала правду про репресії проти її родини. «Пишу, що я була суджена і чоловік на 10 років. А в 1979 році знову був суджений чоловік і син Василь як члени Гельсінкської групи... як мене цих 6 літ тероризували викликами в КГБ та обшуками.» Її виступ у Торонто, організований за підтримки української громади, став одним із перших публічних свідчень жінки-дисидентки на міжнародній арені, що викликало широкий резонанс. За словами самої Петраш, вона була «ніби перша ластівка, яка сміло говорила правду про кривду, якої зазнає український народ від комуністичної влади і від КГБ» [193].

Однією з ключових постатей у цьому процесі була Надія Світлична – правозахисниця, редакторка, публіцистка, яка після вимушеної еміграції продовжила активну діяльність у межах ЗП УГГ. Починаючи з 1987 року, вона брала участь у підготовці експрес-випусків *«Українського вісника»*, а також у редагуванні наступних чисел у 1988 році. Її редакторська робота охоплювала також часопис *«Кафедра»*, де вона відповідала за коректуру та змістовне узгодження матеріалів. Паралельно Світлична реалізовувала власний авторський проєкт – журнал *«Надія»*, який мав формат радіопередач і був присвячений поетичній спадщині українських політв'язнів – Василя Стуса, Миколи Руденка, Миколи Горбала, Ярослава Лесіва [183].

Упродовж 1983–1994 років Надія Світлична здійснювала активну інформаційну та правозахисну діяльність у межах Української редакції Радіо «Свобода» в Нью-Йорку. Її робота була спрямована на висвітлення становища українських дисидентів, популяризацію ідей шістдесятництва та підтримку національно-визвольного руху. У 1990 році Світлична вперше після еміграції прибула до України, де висловила солідарність зі студентським голодуванням у Києві, що стало знаковим етапом у боротьбі за демократичні зміни [181].

Після смерті Петра Григоренка у 1987 році діяльність Закордонного представництва Української Гельсінської групи (ЗП УГГ) зазнала суттєвих змін. У липні того ж року в Україні було прийнято рішення про трансформацію УГГ в Українську Гельсінську спілку (УГС), що відображало перехід до більш структурованої політичної організації. Водночас еміграція Миколи та Раїси Руденків дозволила Миколі Руденку очолити ЗП УГС, до якого приєдналися інші відомі дисиденти – Михайло Мовчан, Ростислав Мороз, Володимир Романюк, Левко Литовченко та Тетяна Романюк. У новому складі представництво продовжило активну інформаційну та мобілізаційну діяльність, зокрема через публікацію декларацій із закликами до української діаспори підтримати боротьбу за незалежність. ЗП УГС відіграло важливу роль у міжнародному представництві українського визвольного руху наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. Його місія завершилася у 1991 році, коли

проголошення незалежності України відкрило новий етап – перехід від правозахисного опору до участі у відбудові національного державотворення [195].

Діяльність українських емігрантів у другій половині XX століття стала важливою складовою національно-визвольного руху, забезпечуючи ідеологічну тяглисть, інформаційну підтримку та міжнародну легітимацію боротьби за незалежність. Через збереження історичної пам'яті, правозахисну активність, культурно-освітню роботу та політичне лобіювання, еміграція не лише формувала альтернативний дискурс поза межами СРСР, а й впливала на внутрішні трансформації в Україні наприкінці 1980-х років. Її внесок став каталізатором демократичних змін і відновлення державності.

4.2 Подальша доля представників українського дисидентського руху після здобуття незалежності

Здобуття незалежності України стало переломним моментом не лише для держави, а й для тих, хто десятиліттями виборював її суверенітет у підпіллі, таборах та еміграції. Дисиденти, які раніше були маргіналізовані або переслідувані, почали відігравати ключову роль у формуванні політичного курсу, правозахисної практики та національної пам'яті.

Після здобуття незалежності України багато представників дисидентського руху продовжили свою діяльність у сфері освіти, науки та державного управління, активно долучаючись до формування гуманітарної політики нової держави. Зокрема, з січня 1991 року Мороз оселився у Львові, де розпочав викладацьку діяльність. У 1991–1993 роках він обіймав посаду професора та завідувача кафедри українознавства в Українському поліграфічному інституті імені Івана Федорова. З 1993 року продовжив науково-педагогічну роботу як професор кафедри українознавства Львівського державного інституту фізичної культури, а також викладав політологію у

Львівській філії Української академії державного управління при Президентові України [198].

Після здобуття незалежності України низка колишніх дисидентів продовжила активну участь у громадсько-політичному житті, трансформуючи ідеї національного визволення у практичні форми суспільного впливу. Зокрема, В'ячеслав Мороз, повернувшись до Львова у 1992 році, зосередився на просвітницькій діяльності, популяризуючи ідеї української самостійності через лекції з історії для студентської молоді. Його участь у політичному процесі проявилася також у співпраці з Соціал-Національною партією України (СНПУ), яка функціонувала переважно в західних регіонах країни та виступала з критикою Народного Руху України.

Попри початкову підтримку, ідеологічні розбіжності між Морозом та керівництвом СНПУ призвели до його виключення з партії у листопаді 1992 року [95, с. 274]. Так, із 1997 року Валентин Мороз остаточно оселився у Львові, де зосередився на громадській діяльності, зберігаючи послідовну позицію щодо національного розвитку. Водночас період 1999–2001 років позначився еволюцією його політичних поглядів, що відображало загальні процеси переосмислення ідеологічних орієнтирів серед частини колишніх дисидентів у нових умовах незалежної держави [148, с. 85].

Зокрема, Валентин Мороз, повернувшись з еміграції, долучився до діяльності праворадикальних організацій, зокрема підтримував зв'язок із Соціал-Національною партією України (СНПУ). У жовтні 1999 року він публічно підтримав кандидатуру Леоніда Кучми на президентських виборах, протиставляючи його представнику комуністичного табору Петру Симоненку. Така позиція засвідчувала прагнення дисидента до збереження курсу на національну державність, навіть у межах політичного компромісу.

У 2001 році Мороз розширив свою участь у регіональному управлінні, ставши позаштатним радником голови Львівської обласної державної адміністрації Михайла Гладія, який водночас очолював Аграрну партію України. Цей етап діяльності дисидента демонструє його прагнення впливати на

процеси державного управління, зберігаючи ідеологічну активність та зв'язок із національно орієнтованими політичними силами [95, с. 282].

У період демократичних трансформацій наприкінці 1980-х років представники української еміграції, які раніше були активними учасниками дисидентського руху, дедалі більше зосереджувалися на літературній, аналітичній та культурно-просвітницькій діяльності. Один із таких діячів – Плющ, який після тривалого перебування у Франції активно долучився до суспільного життя України. У 1990-х роках він відвідував Україну, беручи участь в Установчому з'їзді Української Гельсінської спілки (29–30 квітня 1990 р.), Конгресі національних меншин (Одеса, 1991) та Конгресі колишніх політв'язнів. У зв'язку з проголошенням незалежності України Л. Плющ опублікував французькою мовою книгу «Україна: Даєш Європу!», в якій висвітлив історію боротьби українського народу за державність. Він також є автором документально-аналітичного фільму «З Малоросії в Україну» (1991), а в альманасі *L'Intraquille* здійснив глибокий аналіз соціальних, політичних та психологічних причин Голодомору 1932–1933 років. У незалежній Україні його творчість була високо оцінена: видавництво «Факт» розпочало публікацію чотиритомного зібрання його вибраних творів, а 8 листопада 2006 року Л. Плющ був нагороджений орденом «За мужність» I ступеня. Незважаючи на те, що він жив і помер у Франції, його діяльність стала невід'ємною частиною українського культурного простору, а його внесок – важливою складовою процесу національного відродження. Леонід Плющ помер у Франції 4 червня 2015 року у віці 76 років [182].

За свою журналістську та публіцистичну діяльність Світлична була відзначена Національною премією України імені Тараса Шевченка (1994), Орденом княгині Ольги III ступеня (2005), а посмертно – Орденом «За мужність» I ступеня (листопад 2006). Її смерть 8 серпня 2006 року у штаті Нью-Джерсі стала втратою для української інтелектуальної спільноти, однак згідно з її заповітом, вона була похована в Києві — місті, за яке боролася і з яким залишалася пов'язана до кінця життя [194].

У завершальний період свого життя Надія Світлична особливо прагнула підтримати тих, хто опинився в ізоляції на чужині. Зокрема, у 2001 році вона активно піклувалася про літнього українського письменника-емігранта Василя Барку (1908–2003), який перебував у закладі для людей похилого віку. У різдвяний час Світлична разом із Роксоланою Сірою та акторами Львівського академічного театру імені Леся Курбаса організувала для нього духовно-мистецьке свято: звучали українські молитви, ірмоси, колядки та щедрівки, що створили атмосферу тепла, підтримки та національної єдності [79].

У 2004 році Надія Світлична, залишаючись вірною своїм переконанням, прагнула взяти участь у президентських виборах, підтримуючи опозиційного кандидата Віктора Ющенка, якого високо цінували представники шістдесятницького руху. Напередодні голосування вона зіткнулася з представником провладного кандидата, який намагався переконати її змінити позицію, однак Світлична рішуче висловила своє неприйняття політики, що, на її думку, принижувала людську гідність і сприяла безкарності. Цей епізод став ще одним свідченням її незмінної громадянської принциповості.

Останні місяці життя Світлична провела в оселі в Нью-Джерсі, борючись із наслідками табірної минулого та хворобами, що загострилися після еміграції. Попри фізичну слабкість, вона зберігала ясність мислення та прагнула бути корисною для України. Її смерть настала 8 серпня 2006 року, незадовго до 70-річного ювілею. Завдяки суспільному визнанню її внеску, тіло Світличної було перевезено до Києва, де 17 серпня відбувся чин похорону на Байковому кладовищі за участі представників держави, зокрема президента Віктора Ющенка, який у своїй промові відзначив глибокий вплив її життєвої позиції. На знак пошани до її діяльності, у листопаді того ж року їй було посмертно присуджено орден «За мужність» I ступеня [210, с. 42–44].

Зокрема, після здобуття незалежності в Україні було перевидано його *«Практичний словник синонімів української мови»* (1993, 2000, 2007), *«Російсько-український словник складної лексики»* (1998, 2006, 2008), *«Словник рим української мови»* (2004), а також низку інших видань, присвячених

редагуванню, стилістиці та мовній нормі. Караванський активно публікувався у вітчизняних виданнях, зокрема в *«Літературній Україні»* та на платформі *«Майдан»*, порушуючи теми мовної політики, культури слова та національного самоствердження. Його діяльність у незалежній Україні була високо оцінена: указом Президента України від 8 листопада 2006 року він був нагороджений орденом «За мужність» I ступеня – за багаторічну боротьбу за свободу, демократію та утвердження прав людини [196].

Після повернення до Києва у 1990 році, Руденко був реабілітований і відновлений у громадянстві, що ознаменувало новий етап його життя в незалежній Україні. Попри серйозні проблеми зі здоров'ям, він продовжував активну літературну, громадську та наукову діяльність. У 1993 році його роман *«Орлова балка»* був нагороджений Державної премії імені Тараса Шевченка, а згодом він отримав орден «За заслуги» III ступеня (1996) та звання Героя України (2000) – як визнання його внеску в українську літературу та правозахисний рух. У незалежній Україні Руденко долучився до політичного життя, зокрема як член Етичної комісії Української Республіканської партії та Республіканської Християнської партії. Він також ініціював створення Наукового товариства імені Сергія Подолинського, яке об'єднало прихильників концепції фізичної економії – цілісного вчення про взаємозв'язок людини, природи і космосу. У 1998–2001 роках вийшли його ключові праці: *«Найбільше диво – життя»*, *«Енергія прогресу»* та *«Гносис і сучасність»*, що засвідчили глибину його філософських і наукових пошуків. Після смерті Руденка його було поховано на Байковому кладовищі в Києві [199].

Раїса Опанасівна Руденко, журналістка та громадська діячка, відіграла важливу роль у збереженні спадщини Миколи Руденка та розвитку українського правозахисного і наукового середовища після здобуття незалежності. Її комунікативний талант і доброзичливість сприяли ефективній взаємодії як з представниками творчої інтелігенції, так і з політичними колами. Вона була співзасновницею та секретарем Наукового товариства імені Сергія Подолинського (створеного у 1999 році), а також багаторічним членом

Київського та Всеукраїнського товариств політв'язнів і репресованих. За вагомий внесок у громадське життя та збереження національної пам'яті була нагороджена орденом «За мужність» I ступеня та двома медалями за особливі заслуги перед Україною. Після смерті Миколи Руденка у 2004 році Раїса Опанасівна присвятила себе упорядкуванню його архівної спадщини, підготовці до друку рукописів і організації заходів на вшанування його пам'яті. Вона докладала зусиль для популяризації його наукових ідей, зокрема в галузі фізичної економії, які були репресовані за радянських часів, але згодом визнані міжнародною науковою спільнотою як новаторські. У 2019 році вона передала архів Миколи Руденка на постійне зберігання до Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Її життя завершилося 3 жовтня 2020 року, залишивши по собі глибокий слід у культурній та науковій історії незалежної України [179].

Після здобуття незалежності України журналістка Раїса Мороз продовжила активну діяльність у сфері радіомовлення та публіцистики. З 1990 до 2009 року вона працювала на Міжнародному Радіо Канади, створюючи репортажі для української аудиторії. Її журналістська праця стала важливим інструментом комунікації між еміграцією та Україною. У 2005 році у Львові вийшла її книжка *«Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня»*, присвячена жінкам, які підтримували своїх репресованих чоловіків. Авторка залишалася вірною правозахисним ідеалам, регулярно дописувала до українських видань і прагнула повернутися на батьківщину. Її спогади вирізнялися щирістю, уважністю та глибоким моральним осмисленням пережитого, що було відзначено сучасниками як прояв християнського прощення і людяності [192].

Доля представників українського дисидентського руху після 1991 року засвідчує їхню глибоку трансформацію – від опозиціонерів до активних учасників державотворення, культурного відродження та формування національної пам'яті. Валентин Мороз, перейшовши від історичного аналізу до політичної практики, закликав до створення українських збройних сил,

демонструючи стратегічне мислення в умовах нової державності. Леонід Плющ, зберігаючи зв'язок з еміграційним середовищем, активно долучився до публічного життя України, поєднуючи літературну діяльність із участю в правозахисних і культурних форумах. Надія Світлична, попри життя в еміграції, стала важливою фігурою українського медійного простору, підтримала студентські протести, сприяла збереженню спадщини шістдесятників і була відзначена найвищими державними нагородами.

РОЗДІЛ 5. МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОВЕДЕННЯ ФАКУЛЬТАТИВНИХ ЗАНЯТЬ З ІСТОРІЇ

5.1. Сутність факультативних занять як форми диференційованого навчання

Факультативні заняття як гнучка форма організації навчального процесу, створюють сприятливі умови для поглибленого вивчення складних і маловисвітлених тем, зокрема – українського дисидентського руху на еміграції в 1970–1990-х рр. Одним із ключових аспектів сучасної освітньої системи є реалізація диференційованого підходу до навчання, що передбачає врахування індивідуальних можливостей, пізнавальних інтересів, здібностей та рівня підготовки кожного учня. У практиці його реалізації розрізняють зовнішню (організація спецкіл, класів з поглибленим вивченням предметів, корекційних груп, факультативів тощо) та внутрішню диференціацію (варіативність завдань, темпу, рівня складності). Однією з найефективніших форм зовнішньої диференціації є факультативні заняття, які створюють умови для розвитку пізнавальної активності, самостійності та творчості учнів [67, с. 285–288].

Саме ж слово «*facultas*» у латинській мові означає «можливе, необов'язкове, таке, що надається для вибору». Ця етимологія відображає сутність факультативних занять як варіативної форми навчання, що дозволяє враховувати індивідуальні освітні траєкторії. Факультативи значно розширюють можливості викладання, зокрема мов, і роблять систему освіти більш гнучкою, адаптованою до різного рівня підготовки учнів. Як зазначають П. Черних і С. Пасічник, найважливішим у процесі факультативного навчання є максимальне використання практичних джерел – інтернету, періодичних видань, листування – що сприяє розвитку комунікативних навичок та активізації освітнього процесу [166, с. 92–97].

За словами Олександра Ляшенка, структура факультативів включає вибіркові елементи освітнього змісту, що можуть охоплювати самоосвітні

курси, персоналізовані консультації та інші форми навчання, які учень добирає згідно з особистими освітніми запитами [132, с. 14].

Вперше факультативні заняття були офіційно впроваджені в освітню практику згідно з Постановою Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу та Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо подальшого вдосконалення діяльності середньої загальноосвітньої школи», ухваленою 10 листопада 1966 року. Це рішення стало значним кроком у розвитку варіативної освіти, оскільки надало учням можливість обирати курси відповідно до своїх інтересів та здібностей. Факультативи передбачали поглиблене вивчення основ фізико-математичних, природничих і гуманітарних наук, а також освоєння тем, котрі не входили до базових програм, і розвиток творчих навичок. На думку М. Кондакова, однією з ключових функцій факультативів є не лише надання нових знань, а й «озброєння учнів методами самостійного оволодіння знаннями». Саме ця риса виділяє факультативи серед традиційних форм навчання, оскільки вони базуються на активній та дослідницькій діяльності, а не на репродуктивному засвоєнні матеріалу. Це дозволяє факультативам забезпечувати гнучкість, динамізм і здатність до швидкого оновлення змісту відповідно до актуальних наукових досягнень [146, с. 50–51].

Відповідно до положень статті 15 Закону України «Про освіту», заклади загальної середньої освіти мають право самостійно доповнювати освітню програму іншими компонентами, якщо таке рішення ухвалено на рівні закладу [23]. Факультативні заняття також охоплюються цією нормою, адже їх запровадження здійснюється безпосередньо закладом освіти, з урахуванням освітніх запитів учнів, наявної матеріально-технічної бази та кадрового потенціалу [132, с. 12].

Аналізуючи факультативні курси з історії та правознавства, слід відзначити, що їхній спектр у попередні роки був доволі різноманітним. Проте станом на 2016 рік у практиці загальноосвітніх закладів застосовувалися лише окремі програми, тоді як більшість поступово втратили актуальність або були

вилучені з навчального процесу. У листі МОН від 2010 року було зафіксовано 23 факультативні програми з історії, з яких до 2016 року 17 втратили чинність, а ще три мали завершити термін дії грифа протягом наступного року. Таким чином, на той час залишалося лише три програми, що зберігали офіційний статус. У ході дослідження було розглянуто праці провідних українських істориків та авторів навчальних і науково-популярних видань, серед яких І. Гирич, Ю. Малієнко, В. Власов, А. Приходько, Т. Чубракова, Т. Мацейків, Ю. Василюк та інші. Їхні напрацювання становлять вагомую частину сучасного історіографічного дискурсу, який формує уявлення про ключові процеси та події в історії України. Найбільша кількість факультативних курсів з історії припадає на старшу школу: 14 програм у 11 класі та 10 – у 10-му. У середній школі їхня кількість поступово зменшується – від шести у 8 класі до однієї у 5-му, що свідчить про концентрацію варіативної історичної освіти на етапі профільного навчання. Наявність лише однієї програми для 5 класу та поступове збільшення їх кількості до 11 класу демонструє потребу у створенні віковоспецифічних курсів, які б враховували когнітивні особливості учнів і сприяли формуванню мотивації до історичного пізнання вже з молодшого шкільного віку [30].

Факультативні курси в базовій школі покликані допомогти учням визначити освітній напрям, який їх цікавить, тоді як у профільній школі вони спрямовані на підтримку вибору майбутньої професії [138, с. 40]. Факультативні заняття займають значну нішу в системі підвищення якості освіти та професійної орієнтації учнів. Позакласна діяльність, представлена гуртками, секціями та іншими об'єднаннями за інтересами, органічно доповнює систему диференційованого навчання в основній школі. Факультативи орієнтовані на розширення пізнавального горизонту учнів, тоді як позакласні форми сприяють розвитку стійкого інтересу через практичну діяльність. Їхнє поєднання створює умови для усвідомленого вибору освітньої траєкторії. Такий підхід запобігає перевантаженню учнів, одночасно стимулюючи розвиток їхніх

інтелектуальних інтересів і формування індивідуальної навчальної траєкторії [109, с. 6].

У процесі дослідження динаміки розвитку факультативного навчання в загальноосвітніх школах, а також аналізу наявної практики та визначення перспектив його подальшого вдосконалення, науковці (зокрема Д. Епштейн, В. Озерська, Н. Андрєєв, М. Вайсбурд, Г. Клокова, О. Кабардин, В. Орлов, В. Фірсов, Р. Маш та інші) окреслили п'ять ключових проблем, вирішення яких є необхідною умовою для ефективного, системного і цілеспрямованого розвитку факультативів як важливої форми диференціації освітнього процесу.

У процесі вдосконалення факультативного навчання в загальноосвітніх школах було окреслено низку ключових завдань, вирішення яких є необхідною умовою для його ефективного розвитку. Серед них: узагальнення та систематизація значного педагогічного досвіду, накопиченого протягом останніх десятиліть; формулювання теоретичних засад добору змісту та організації факультативних курсів; пошук нових моделей і форматів їх проведення; забезпечення диференціації навчального процесу в старших класах через розширення факультативів, пов'язаних із профільними дисциплінами; а також створення навчальних посібників, які б інтегрували напрацювання з попередніх напрямів і сприяли реалізації як теоретичних, так і практичних цілей факультативного навчання [130, с. 43–44].

Із моменту впровадження факультативного навчання було здійснено значну пошуково-аналітичну роботу, спрямовану на визначення оптимального змісту та структури необов'язкових освітніх курсів. У цьому контексті Д.А. Епштейн наголошує на необхідності узгодження змісту факультативів з основною навчальною програмою, підкреслюючи, що факультативні курси мають забезпечувати поглиблене опрацювання понять, бути цілісними за структурою та уникати фрагментарності й надмірної узагальненості [135, с. 187].

Водночас ефективність факультативної форми навчання значною мірою залежить від якості підготовки навчального матеріалу. Зокрема, науковець

О. Приходько акцентує на необхідності добору змісту, який би відповідав професійним запитам учнів, був адаптований до їхнього рівня мовної компетентності та сприяв урізноманітненню освітнього процесу. Такий підхід дозволяє уникнути шаблонності у викладанні та забезпечує гнучкість у реалізації освітніх цілей. У контексті компетентнісного навчання це означає, що факультативні заняття мають не лише доповнювати базову програму, а й створювати умови для розвитку ключових компетентностей – зокрема, комунікативної, соціальної, громадянської. Ретельно структурований і змістовно насичений матеріал, поданий у доступній формі, сприяє активному залученню учнів до навчального процесу, формуванню мотивації та підвищенню рівня самостійності в опануванні знань [149, с. 161].

Зміст факультативних курсів зазвичай передбачає матеріал, що виходить за межі традиційної програми, або більш детально висвітлює певні теми. Ці курси можуть мати міждисциплінарний характер, поєднуючи елементи різних сфер знань, або бути спрямованими на розвиток практичних навичок і дослідницької компетенції учнів. В рамках освітньої теорії факультативи класифікуються за їхньою метою: щоб разом з обов'язковими навчальними дисциплінами забезпечити гармонійний розвиток особистості, підтримати процес її самопізнання та професійної орієнтації [109, с. 45].

З дидактичної перспективи факультативи можуть бути теоретичними, практичними або комбінованими. У рамках практичних занять учні виконують проєктні, лабораторні або дослідницькі роботи, що сприяє формуванню в них навичок роботи з інформацією, аналізу результатів та формування висновків. Теоретичні факультативи, у свою чергу, надають можливість розширити наукові знання, формуючи цілісне уявлення про світ і базу для подальшої професійної спеціалізації. Педагоги та дослідники виділяють кілька суттєвих функцій факультативних занять. По-перше, їх розвиткова функція полягає у стимуляції пізнавальної активності, мислення, креативності та самостійності учнів. По-друге, освітня функція забезпечує поглиблення знань та формування наукового світогляду. По-третє, профорієнтаційна функція сприяє вибору майбутньої

спеціальності та професійної траєкторії. Крім того, факультативи виконують інноваційно-експериментальну функцію, дозволяючи впроваджувати нові методики навчання, педагогічні технології та підходи [118, с. 8–9].

Важливою умовою успішності факультативів є добровільність участі, коли учень самостійно обирає курс відповідно до власних інтересів. Цей підхід сприяє розвитку внутрішньої мотивації та усвідомленого навчання. Окрім того, організація факультативів вимагає методичної підготовки викладача, наявності навчально-матеріальної бази, відповідного планування, розробки індивідуальних програм і критеріїв оцінювання навчальних результатів.

Важливо, що залежно від дидактичної мети факультативу, визначаються провідні методи навчання:

- пояснювально-репродуктивний метод – застосовується у випадках, коли головною метою є засвоєння учнями системи готових знань і зразків діяльності. У цьому разі домінує діяльність учителя, який послідовно викладає новий матеріал, роз'яснює сутність понять і явищ, демонструє способи дій, використовуючи наочність та логічну структуру викладу. Учні, у свою чергу, здійснюють репродуктивну діяльність: слухають, спостерігають, запам'ятовують і відтворюють інформацію, застосовуючи її за зразком. Найефективнішою формою реалізації цього підходу є проблемний виклад матеріалу, який, попри орієнтацію на готові знання, стимулює наукове мислення та формує інтерес до навчання.

- інформаційно-пошуковий метод – орієнтований на активізацію самостійної пізнавальної діяльності учнів. У цьому випадку вчитель виконує функцію організатора навчального процесу, спрямовуючи учнів на самостійне розв'язання проблемних завдань. Основним методом учіння виступає пошуковий, що передбачає поетапне оволодіння знаннями через самостійний аналіз, формулювання гіпотез і їх перевірку. Ефективним прийомом викладання в межах цього підходу є евристична бесіда – цілеспрямована система запитань, що логічно пов'язані між собою та сприяють поступовому розв'язанню навчальної проблеми [109, с. 48].

Незважаючи на явні переваги, факультативи стикаються з певними труднощами у впровадженні: недостатнє фінансування, перевантаженість педагогів, нерівномірний рівень зацікавленості учнів. Однак у сучасних освітніх умовах вони залишаються дієвим інструментом реалізації особистісно орієнтованого навчання, яке формує навички самостійного здобуття знань, критичного мислення та адаптації до нових умов навчання і життєвих обставин.

Отже, факультативні заняття виступають суттєвою складовою диференційованого навчання, що забезпечує індивідуалізацію освітнього процесу та підвищує його якість і варіативність. Вони формують педагогічно комфортні умови для саморозвитку й професійного самовизначення учнів, сприяють становленню компетентної особистості, здатної до креативного мислення, інноваційної діяльності та ефективної самореалізації в сучасному соціокультурному середовищі.

5.2. Форми і методи факультативного навчання

Факультативне навчання, як складова варіативної частини освітнього процесу, передбачає гнучке поєднання різноманітних форм і методів організації пізнавальної діяльності учнів. Його сутність полягає не лише в поглибленні знань з окремих предметів, а й у створенні умов для розвитку індивідуальних інтересів, критичного мислення, дослідницьких навичок та громадянської активності.

Структура навчально-виховної роботи в закладі загальної середньої освіти: урок як провідна форма її реалізації. У сучасних умовах трансформації суспільства освітня сфера формується під впливом низки ключових чинників, серед яких варто виокремити:

- соціокультурні зміни, що визначають нові умови становлення освітнього простору та актуалізують потребу в оновленні змісту й форм навчання;

- суспільне замовлення на підготовку майбутніх громадян, яке передбачає формування компетентностей, необхідних для активної участі в демократичному житті, розвитку критичного мислення, відповідальності та громадянської свідомості;
- державні стандарти та освітні програми, що задають нормативні рамки, цілі та очікувані результати навчання, спрямовані на забезпечення якості освіти;
- сучасні педагогічні концепції, які визначають цілі, принципи, методи та технології навчання, орієнтовані на особистісний розвиток учня, інтеграцію знань, компетентнісний підхід і педагогіку партнерства [180, с. 471].

Факультативні заняття є ефективним інструментом для виявлення та розвитку обдарованості учнів, доповнюючи основну освітню програму новим змістом і нестандартними формами роботи. Вони створюють умови для індивідуалізації навчання, зокрема через диференційований підхід, запровадження спецкурсів, гурткову діяльність, участь в олімпіадах і організацію самостійної роботи.

Методи, що застосовуються на факультативах, мають стимулювати логічне мислення, дослідницьку активність і творчу самореалізацію. Індивідуальні завдання, робота з додатковими джерелами, підготовка повідомлень і доповідей сприяють формуванню навичок самостійного опрацювання історичного матеріалу. Інноваційні форми занять – вікторини, практикуми, театралізовані ігри, навчальні подорожі та екскурсії – розширюють поле діяльності учнів, активізують їхню пізнавальну мотивацію та дозволяють проявити інтелектуальну і творчу ініціативу [115, с. 57–58].

Ефективне проведення факультативних занять у школі потребує дотримання дидактичних принципів, що лежать в основі сучасного уроку. Підготовка педагога до таких занять включає ретельне планування, методичну обґрунтованість і врахування освітніх потреб учнів. Вимоги до факультативного навчання формуються за такими напрямками:

- цільова орієнтація: навчання має бути спрямоване на всебічний і гармонійний розвиток особистості учня, що розглядається як найвища цінність демократичного суспільства;
- відбір змісту: зміст факультативних занять повинен відповідати критеріям науковості, системності та послідовності, мати зв'язок із практикою та враховувати реальні можливості учнів і педагогів;
- формат організації навчання: доцільним є поєднання загальношкільних, групових та індивідуальних форм, що дозволяє реалізувати принципи диференціації та індивідуалізації;
- методи навчання: ефективність факультативної роботи забезпечується оптимальним поєднанням словесних і наочних, репродуктивних і пошукових методів, а також методів контролю й самоконтролю, що сприяють мотивації учіння;
- оцінювання результатів: аналіз результатів факультативного навчання має враховувати міцність, усвідомленість і дієвість знань, а також інтеграцію освітніх і виховних компонентів [109, с. 43].

Факультативні заняття класифікуються за змістом і дидактичною метою. Змістовно вони охоплюють курси для поглибленого вивчення навчальних предметів, дисципліни, що сприяють набуттю спеціалізації, а також міжпредметні факультативи інтегративного характеру. Залежно від дидактичної мети, факультативи поділяються на теоретичні – орієнтовані на глибоке осмислення складних проблем, узагальнення знань, формування гіпотез і розвиток аналітичного мислення; практичні – спрямовані на застосування знань у конкретних ситуаціях; та комбіновані – які поєднують теоретичні та практичні компоненти. Ефективність факультативного навчання значною мірою залежить від творчої організації освітнього процесу, використання проблемного підходу, раціонального поєднання методів, індивідуалізації навчання, професійної орієнтації учнів і зв'язку змісту занять з актуальними досягненнями науки та практики [71].

Теоретичні факультативи спрямовані на глибоке осмислення складних проблем навчального предмета, узагальнення та систематизацію знань з окремих його розділів. Вони передбачають формулювання гіпотез, створення проблемних ситуацій, розробку аналітичних завдань, розвиток умінь учнів виокремлювати сутнісне, застосовувати логічні операції аналізу та синтезу. Методика проведення таких занять поєднує традиційні (пояснення, бесіда, розповідь) і дослідницькі (порівняння, зіставлення, уявні експерименти) прийоми, а організаційні форми включають лекції, семінари, науково-теоретичні конференції та учнівські доповіді.

Практичні та комбіновані факультативи орієнтовані на формування пошукових навичок, розв'язання прикладних завдань і розвиток дослідницької активності. Практичні заняття передбачають постановку проблем, пошук методів їх вирішення, обговорення результатів і підбиття підсумків. Комбіновані факультативи поєднують теоретичні та практичні компоненти, реалізуються у форматі науково-практичних конференцій, лекційно-семінарських занять, де учні спочатку презентують теоретичні напрацювання, а згодом виконують індивідуальні дослідження з подальшим обговоренням результатів [129, с. 68].

Попри наявність теоретичних напрацювань, загальні дидактичні засади факультативного навчання, зокрема його функції та завдання на різних рівнях шкільної освіти, залишаються недостатньо розробленими. Відсутня чітка класифікація факультативів, яка б забезпечувала реалізацію їхніх педагогічних функцій.

Факультативне навчання підпорядковується загальним цілям шкільної освіти – освітній, виховній та розвивальній. Водночас саме розвивальна функція має найбільший потенціал для реалізації в межах факультативів завдяки їхнім організаційним особливостям: добровільності вибору, невеликій кількості учасників, урахуванню психолого-педагогічних особливостей підлітків, широкому спектру керівників занять. Особливої актуальності це набуває в підлітковому віці, коли важливо забезпечити інтенсивне

інформування учнів про навколишній світ і самих себе, а також залучити їх до нових видів діяльності – завдання, яке складно реалізувати в межах обов'язкових уроків. Зміст факультативів має бути орієнтований на учнів із широким колом інтересів, які ще не визначилися з профілем. Він повинен охоплювати різноманітні проблеми, відповідати принципу науковості, бути глибоким, достовірним і доступним, а також орієнтуватися на зону найближчого розвитку школярів [118].

В рамках сучасної української освітньої системи можна знайти приклади факультативних програм з історії, зокрема факультативу «Видатні постаті України» для 7–11 класів (із прогнозованим тематичним планом) на платформі На Урок, а також програми «Підготовка до ЗНО. Історія України» для 10–11 класів на сайті Всеосвіта. Ці програми демонструють, як можна систематично поєднувати теоретичні та практичні елементи в факультативному курсі історії, враховуючи часові рамки, рівень підготовки та очікувані результати [21].

Факультативні курси спрямовані на учнів, які вже мають достатній рівень підготовки. Проте, як виняток, може бути дозволена участь тим, хто ще не досягнув високих результатів, але проявляє зацікавленість та потенціал до глибшого вивчення. В рамках звичайних уроків важливо залучати учнів до цікавих історій та ситуацій, що може стимулювати їх до вибору факультативного курсу [118, с. 8–9; 119, с. 25–27].

Аналізуючи роль факультативних занять у системі дидактичних принципів, слід підкреслити, що вони реалізуються в межах цілісної педагогічної моделі, яка визначає основні напрями організації навчального процесу. Ця модель ґрунтується на врахуванні психолого-педагогічних закономірностей, що сприяють досягненню високої результативності у навчанні та вихованні. Вона поєднує перевірені часом педагогічні ідеї, започатковані ще Я. А. Коменським і Й. Г. Песталоцці, з інноваційними підходами, сформованими внаслідок еволюції освітньої науки та практики.

До кола традиційних, але й нині актуальних дидактичних принципів належать: науковість змісту освіти; виховна та розвивальна функція навчання; послідовність і системність у викладанні матеріалу; активне залучення учнів до освітнього процесу; використання наочних засобів; доступність навчального матеріалу; забезпечення міцності знань; орієнтація на практичне застосування знань; а також урахування індивідуальних особливостей учнів із впровадженням диференційованого підходу [101, с. 107].

У структурі сучасного освітнього процесу факультативні курси відіграють важливу роль як варіативна форма навчання, що дозволяє розширити зміст базової програми та забезпечити індивідуалізацію освітньої траєкторії. Їх функціонування узгоджується з низкою дидактичних принципів, які визначають ефективну організацію навчання та сприяють досягненню оптимальних результатів. По-перше, факультативи реалізують принцип диференціації, оскільки надають здобувачам освіти можливість обирати зміст навчання відповідно до власних інтересів, здібностей і потреб. Це сприяє глибшому зануренню в окремі галузі знань та підтримує особистісний розвиток. По-друге, вони відповідають принципу мотивації, адже добровільність вибору тематики занять підвищує внутрішню мотивацію учнів, активізує їхню навчальну діяльність і стимулює досягнення вищих результатів. По-третє, факультативи сприяють реалізації принципу розвитку практичних навичок, зокрема мовних, комунікативних, дослідницьких, які мають прикладне значення для подальшого навчання та професійної діяльності. По-четверте, вони узгоджуються з принципом розширення світогляду, оскільки охоплюють додаткові галузі знань, що не входять до обов'язкової програми, і сприяють формуванню цілісного уявлення про навколишній світ. І, факультативи реалізують принцип творчості та самовираження, надаючи учням змогу обирати проекти, завдання та дослідницькі теми, що сприяє розвитку креативного мислення, ініціативності та самореалізації.

Таким чином, факультативні курси не лише доповнюють зміст основної освітньої програми, а й виступають ефективним інструментом реалізації

дидактичних принципів, орієнтованих на особистісний розвиток, мотивацію та компетентнісне навчання [134, с. 48].

Організація факультативного навчання, попри його потенціал у розвитку особистості учня, супроводжується низкою стримуючих чинників, які слід враховувати при впровадженні відповідних освітніх практик. Одним із ключових викликів є недостатній рівень мотивації як з боку учнів, так і з боку педагогів. Хоча за умови високої професійної майстерності вчителя та здатності до індивідуалізованого підходу ця проблема може бути частково подолана, загальна ситуація в освітньому середовищі свідчить про те, що такий рівень педагогічної взаємодії залишається радше винятком, ніж нормою. Другим обмежувальним чинником є дефіцит матеріально-технічного забезпечення, зокрема навчальної літератури, дидактичних засобів та наочності. Попри доступ до цифрових ресурсів, у багатьох школах, особливо в контексті гуманітарних дисциплін (історії, правознавства), спостерігається нестача джерел, архівних матеріалів, предметів старовини, які могли б слугувати ефективними інструментами для поглибленого вивчення та формування критичного мислення. Третій аспект стосується збільшення навчального навантаження на учнів. В умовах інтенсивної базової програми додаткові заняття можуть призводити до перевтоми, особливо якщо вони не відповідають інтересам і можливостям школярів. Ця проблема загострюється в малокомплектних школах, де вибір факультативів обмежений, а демографічні процеси – зменшення кількості учнів, міграція, наслідки війни – ускладнюють формування варіативного освітнього середовища. До того ж, нормативні вимоги щодо обсягу навчального навантаження (10–15%) не завжди узгоджуються з реальними можливостями учнів і закладів освіти [132, с. 13].

На факультативах слід надавати перевагу практичним заняттям, що дозволяють учням безпосередньо брати участь у проведенні експериментів та формулюванні відповідних висновків. Для гуманітарних дисциплін доцільно організовувати семінари, які сприяють вільному обміну думками. У закладах найпоширенішими є чотири типи факультативних курсів: курси, що

поглиблюють навчальний матеріал, який викладається на лекціях; позапрограмні факультативні курси; факультативи, орієнтовані на практичне засвоєння знань; факультативи з міжпредметною спрямованістю.

З метою розвитку навчальної автономності учнів у закладах освіти застосовуються різні моделі організації факультативних занять (за Н. Смич, О. Топузовим). Одна з них передбачає вступне пояснення від учителя щодо методики роботи та використання навчального матеріалу, після чого учень самостійно опановує зміст курсу, виконує практичні завдання, а завершальним етапом є контроль знань, здійснений педагогом. Інший варіант також починається з інструктажу, але передбачає менший рівень самостійності: учні можуть звертатися за допомогою до вчителя під час вивчення матеріалу, а практичні завдання виконуються під його наглядом. Підсумковий контроль здійснюється у формі тестування. Третя модель включає короткий огляд теми або розділу, після чого учень самостійно досліджує його, маючи змогу консультуватися з викладачем. Перевірка знань відбувається через стандартизований контроль, а підсумкове оцінювання – у формі письмового заліку. Після кожного етапу учень отримує рекомендації щодо подальшого навчання. Четвертий підхід передбачає коротку презентацію теми з боку вчителя, після чого учень самостійно її опрацьовує. Знання перевіряються за допомогою тестів, а практичні завдання виконуються під керівництвом педагога. П'ятий варіант передбачає спільне детальне опрацювання матеріалу факультативу на заняттях. Учні мають змогу постійно консультуватися з учителем, який здійснює систематичний, тематичний і підсумковий контроль знань у процесі навчання [83].

Серед ключових завдань допрофільного та факультативного навчання в гуманітарній галузі виокремлюються такі напрями: стимулювання інтересу учнів до історії, з особливим акцентом на національну історію; підтримка розвитку індивідуальних здібностей, зокрема пам'яті, мислення та здатності оперувати знаннями в сучасному інформаційному середовищі; формування самостійного, критичного та творчого мислення; виховання моральних

орієнтирів і цінностей. Особлива увага приділяється становленню особистості, здатної до всебічного розвитку, з глибоким почуттям національної гідності, відкритістю до культурного різноманіття та толерантним ставленням до інших народів. Важливим є також формування цілісного світогляду, пошук учнями власного сенсу життя, розвиток уміння аргументовано висловлювати думки, вести діалог, здійснювати рефлексію, самоаналіз і самоконтроль. Одним із завдань є також формування емоційної культури та здатності до набуття чуттєвого досвіду як складової гуманітарної освіти [125, с. 8; 10].

Аналіз практики впровадження факультативних курсів у шкільному навчальному процесі дав змогу систематизувати уявлення про специфіку організації так званих «необов'язкових навчальних дисциплін». Це, своєю чергою, створило підґрунтя для розробки класифікацій факультативів. Зокрема, В.І. Кизенко запропонував кілька підходів до їх типологізації, серед яких – класифікація за змістовим наповненням освітніх курсів:

- факультативи з поглибленого вивчення навчальних предметів;
- факультативи з вивчення додаткових дисциплін;
- факультативи міжпредметні факультативи; [119, с. 25].

Окрему класифікацію факультативних курсів В.І. Кизенко запропонував з урахуванням їхньої розвивальної мети. Такий підхід дозволяє розглядати факультативи як засіб цілеспрямованого формування інтелектуальних, емоційних і творчих здібностей учнів, що відповідає загальним завданням особистісно орієнтованої освіти:

- факультативи, що розкривають зміст різних видів діяльності людини в сферах матеріальної та духовної культури;
- факультативи, що розкривають розвиток людської цивілізації та її проблеми, місце та значення досвіду людини в світі;
- факультативи, що розкривають структуру особистості, умови розвитку її психічних функцій, значення і способи самовизначення і самовдосконалення;

- факультативи, що розкривають сутність і значення людського спілкування, визначають рівень розвитку особистості, її здібності [119, с. 26].

Отже, гнучкий підхід сприяє різноманітності методів і форм навчання. Викладач має можливість поєднувати традиційні та інноваційні методики, коригувати темп, зміст і формат занять залежно від складу групи, інтересів та рівня підготовки учнів.

Факультативні курси представляють собою дієвий інструмент для поглиблення знань, розвитку креативних навичок, професійної орієнтації та формування самостійності учнів. Їхня реалізація вимагає врахування особливостей підготовки та інтересів учнів, а також застосування гнучких форм, методів і прийомів навчання, що суттєво відрізняються від традиційних уроків. Методичні засади, такі як демократизм, розширення комунікативного простору та активізація особистісного чинника, створюють умови для залучення учнів, сприяння розвитку їхніх здібностей та формування позитивної мотивації до навчальної діяльності. Різноманітність організаційних форм і підходів дозволяє налаштувати заняття відповідно до рівня підготовки та індивідуальних потреб учнів. Факультативні курси є невід'ємним елементом у формуванні особистості учня, адже вони стимулюють пізнавальну активність та забезпечують розвиток професійних, творчих і соціальних компетентностей у контексті сучасної освіти.

5.3. Основні функції, класифікації та завдання факультативних занять.

Роль учителя в реалізації методичних підходів

Факультативне навчання, як і будь-який освітній процес, має чітко визначені цілі та функції. У контексті вивчення іноземних мов факультативи виконують ті самі базові завдання, що й основна навчальна програма, проте їх роль є більш акцентованою у виховному, навчальному та розвивальному аспектах. Саме факультативні заняття здатні посилювати мотивацію учнів, стимулювати інтерес до предмета та сприяти розширенню знань. Відтак, до

основних функцій факультативного курсу належать: навчальна; розвивальна; виховна [141, с. 169].

Виховна функція факультативного навчання реалізується через різноманітність завдань, що сприяють розвитку інтересу учнів до різних видів діяльності та формують мотивацію до активної участі в освітньому процесі. Її мета полягає у формуванні позитивного ставлення до культури народу, мова якого вивчається, толерантного сприйняття іншого способу життя та світоглядних позицій. Виконання цієї функції забезпечує набуття учнями нових знань, навичок і компетентностей, необхідних для досягнення цілей факультативного курсу та успішної соціалізації в багатокультурному середовищі [211, с. 11].

Розвивальна функція навчання набуває особливої виразності в умовах факультативної форми організації освітнього процесу, яка створює сприятливі умови для підтримки індивідуальних здібностей та інтересів учнів. У разі виявлення зацікавлення певною темою, педагог має змогу запропонувати додаткові джерела, літературу чи завдання, що відповідають пізнавальним потребам конкретного школяра. Така гнучкість у побудові факультативного курсу сприяє не лише інтелектуальному розвитку, а й формуванню внутрішньої мотивації, впевненості у власних силах та соціальній інтеграції учня в навчальне середовище. Факультативи, орієнтовані на самостійний вибір і дослідницьку активність, дозволяють учням реалізовувати особистісні освітні траєкторії, що відповідає сучасним вимогам до компетентнісного підходу. Саме через факультативне навчання розвивальна функція освіти трансформується з потенційної можливості на реальний механізм формування самостійності, критичного мислення та здатності до самореалізації [84].

Навчальна функція, як складова освітнього процесу, у межах факультативного курсу набуває підтримувального характеру, сприяючи реалізації розвивальних і виховних цілей. Завдяки гнучкій структурі факультативів, учні мають змогу не лише поглиблювати предметні знання, а й формувати важливі соціальні компетентності – зокрема, комунікативні навички,

здатність до співпраці, дотримання етичних норм у колективній діяльності. Такий формат навчання забезпечує гармонійне поєднання інтелектуального розвитку з соціальним становленням особистості, що особливо актуально в умовах компетентнісного підходу до сучасної освіти [70].

Варто зауважити, що практика організації факультативних занять у загальноосвітніх закладах засвідчує їхню високу ефективність як доступної та поширеної форми диференціації навчального процесу. Такий формат сприяє реалізації індивідуального підходу до учнів через цілеспрямоване управління їхньою навчальною діяльністю. Методисти (зокрема Н. Волошина, С. Жила) наголошують на доцільності добору методів навчання відповідно до рівнів читацької активності, які корелюють із рівнем сформованості пізнавальної самостійності. Серед них виокремлюють репродуктивний, частково-пошуковий та дослідницький рівні.

Одним із ключових завдань факультативного навчання є розвиток у школярів умінь самостійно осмислювати навчальний матеріал. У контексті літературної освіти це передбачає здатність учнів творчо застосовувати набуті знання та аналітичні прийоми для глибшого розуміння змісту художнього твору, його ідейно-естетичних компонентів, образної системи та сюжетних ліній. Формування такої самостійності є важливою умовою розвитку критичного мислення та інтелектуальної автономії учнів [130, с. 47].

Таким чином, факультативні заняття виконують комплексну освітню роль, поєднуючи навчальну, розвивальну та виховну функції. Їх зміст і методика спрямовані не лише на поглиблення знань, а й на формування особистісних якостей, розвиток критичного мислення, комунікативних навичок та мотивації до навчання. Завдяки варіативності форм і змісту факультативи створюють сприятливі умови для індивідуалізації освітнього процесу, задоволення пізнавальних потреб учнів і їхньої успішної соціалізації в сучасному суспільстві.

Факультативні курси та курси за вибором охоплюють ключові сфери людської діяльності, сприяючи формуванню практичних навичок і життєвих

компетентностей. У старшій школі вони відіграють особливу роль, оскільки дозволяють учням поглиблювати знання в тих галузях, які відповідають їхнім особистим інтересам і професійним орієнтирам. Такий формат навчання не лише доповнює базовий освітній компонент, а й готує молодь до самостійного життя, сприяючи розвитку фінансової грамотності, навичок планування, відповідального вибору та самоуправління.

Факультативи створюють умови для індивідуалізації освітньої траєкторії, дозволяючи учням обирати зміст, який відповідає їхнім прагненням і потребам. Це особливо важливо на етапі старшої школи, коли формується здатність до самостійного прийняття рішень, зокрема щодо майбутньої професії. Таким чином, факультативне навчання виконує не лише освітню, а й соціалізуючу функцію, сприяючи інтеграції знань у реальне життя [120, с. 82].

Варто зазначити, що за змістом факультативи поділяються на курси поглибленого вивчення предметів, міжпредметні та такі, що сприяють набуттю спеціалізації. З огляду на дидактичну мету, факультативи класифікують як теоретичні (орієнтовані на глибоке осмислення складних понять), практичні (спрямовані на формування дослідницьких і прикладних навичок) та комбіновані (поєднують елементи лекцій, семінарів, практикумів і самостійної роботи). Їх зміст і структура сприяють розвитку самостійності, критичного мислення, творчості та пізнавального інтересу учнів.

У свою чергу роль учителя у проведенні факультативів є визначальною: він організовує навчальний процес, добирає методи відповідно до типу заняття, забезпечує мотивацію, консультує, здійснює контроль і корекцію діяльності учнів. Ефективність факультативу залежить від здатності педагога творчо керувати навчанням, поєднувати традиційні й пошукові методи, враховувати індивідуальні особливості учнів, а також пов'язувати зміст занять із сучасними науковими досягненнями та практичними потребами. Поєднання логічної структурованості викладу з елементами естетичної привабливості та пізнавальної зацікавленості створює сприятливі умови для формування

культури мислення, розвитку інтелектуальної ініціативи та творчого потенціалу учнів [71].

Залежно від форми організації, факультативи класифікують як інформаційно-вступні (лекції), консультативно-підготовчі (з елементами репродуктивного та евристичного навчання), заняття поглибленого аналізу тексту (частково-пошукові), семінарські (для перевірки засвоєних знань) та творчо-підсумкові (конференції, вікторини, літературні вечори тощо). Кожен тип має свої дидактичні завдання, спрямовані на розвиток інтелектуального потенціалу учнів. Педагог організовує навчальну діяльність, добирає оптимальні форми та методи роботи (індивідуальні, групові, фронтальні), забезпечує мотивацію, консультує, спрямовує пошукову активність учнів, формує навички аналізу та синтезу, а також створює умови для творчої самореалізації. Ефективне керування цим процесом дозволяє перетворити факультатив на дієвий інструмент розвитку особистості та підготовки до свідомого професійного вибору [130, с. 48].

Інтегрований підхід передбачає синергію знань з різних дисциплін, що дозволяє сприймати явища в більш широкому контексті. Наприклад, аналіз діяльності українських дисидентів за кордоном поєднує елементи історії, політології, культурології, соціології та міжнародних відносин. Вчитель організовує навчальний процес таким чином, щоб учні мали можливість досліджувати одночасно політичні, культурні та соціальні аспекти функціонування емігрантських організацій, оцінювати їхній вплив на світову політику та роль у збереженні української ідентичності. Це сприяє формуванню цілісного, міждисциплінарного розуміння проблематики [111, с. 32–33].

Факультативні заняття організовуються за умови участі не менше ніж 8 учнів у міських закладах освіти та щонайменше 4 учнів – у сільських [32].

Ефективне впровадження факультативних курсів неможливе без урахування психолого-педагогічних засад, що визначають зміст, форми та методи навчальної взаємодії. Учитель відіграє ключову роль у формуванні

освітнього середовища, яке сприяє розвитку особистості здобувача освіти, його мотивації та професійного самовизначення.

Під час планування та аналізу факультативних занять педагог має враховувати низку важливих параметрів: визначення типу заняття, його специфіки та відповідність віковим і когнітивним особливостям учнів; чітке формулювання теми, навчальних цілей і завдань, а також створення мотиваційного поля для пізнавальної активності; добір навчального матеріалу відповідно до дидактичних принципів, орієнтація на розвиток самостійності, креативності, дослідницьких навичок та професійної компетентності; використання різноманітних форм організації навчання – лекцій, практичних занять, самостійної роботи, дискусій, діалогів – з урахуванням індивідуальних потреб учнів; наявність відповідного обладнання, навчальних посібників та ресурсів, що підтримують якість освітнього процесу; інтеграція елементів професійного самовизначення у зміст факультативу; аналіз динаміки засвоєння знань, наукових понять і принципів, а також формування професійних навичок; реалізація цілісного підходу до розвитку особистості, включаючи моральні, соціальні та громадянські аспекти [62].

Таким чином, учитель виступає не лише організатором факультативного курсу, а й методичним лідером, який забезпечує його змістову, мотиваційну та виховну ефективність. Його професійна компетентність, педагогічна інтуїція та здатність до рефлексії є визначальними чинниками успішної реалізації факультативної програми. У межах факультативних курсів учитель створює умови для інтенсивного засвоєння теорії через організацію самостійної роботи. Важливу роль відіграють практикоорієнтовані форми, зокрема семінари з підготовкою рефератів, що сприяють глибшому осмисленню тематики курсу. Особливістю таких занять є мінімізація домашніх завдань: основна діяльність відбувається під час занять, що дозволяє формувати професійні навички в процесі практичної взаємодії. Водночас передбачаються творчі проєкти, які потребують тривалішої роботи. Учитель забезпечує гнучкість оцінювання, орієнтуючи його на підтримку мотивації та розвиток індивідуального

потенціалу здобувачів освіти. Основна мета – врахування інтересів учнів, поглиблення знань і формування фахових компетентностей [110].

Отже, роль учителя у реалізації методичних підходів до організації факультативних занять є визначальною для досягнення освітніх цілей та формування ключових компетентностей учнів. Саме педагог виступає ініціатором змістовного наповнення, вибору форм і методів навчання, адаптованих до індивідуальних потреб та інтересів здобувачів освіти. Ефективне проведення факультативів потребує від учителя гнучкості, творчого мислення, здатності до інтеграції міжпредметних зв'язків і врахування диференційованого підходу.

Факультативні заняття створюють простір для поглибленого вивчення предмета, розвитку пізнавальної активності та самореалізації учнів. У цьому контексті вчитель виконує функцію фасилітатора, наставника й організатора освітнього середовища, що сприяє формуванню мотивації до навчання, критичного мислення та ціннісного ставлення до знань. Методична компетентність учителя, його здатність до рефлексії та оновлення педагогічного інструментарію є запорукою успішної реалізації варіативної складової освітнього процесу. Таким чином, професійна діяльність учителя у сфері факультативного навчання є не лише засобом підвищення якості освіти, а й важливим чинником розвитку особистості учня, його громадянської позиції та готовності до життя в демократичному суспільстві.

5.4. Аналіз факультативних програм з історії

У процесі модернізації шкільної історичної освіти особливого значення набувають програми, побудовані на компетентнісному підході, що поєднує знання, практичні навички та формування ціннісних орієнтацій учнів. Одним із прикладів такої розробки є курс «Досліджуємо історію України від XX – початку XXI століття», укладений В. А. Соловарем у 2018 році. Програма

орієнтована на учнів старшої школи (10–11 класи) та охоплює ключові етапи новітньої історії України.

Структура та хронометраж курсу. Загальний обсяг програми становить 40 навчальних годин, які розподілено між тринадцятьма тематичними блоками:

- Українські землі у складі імперій (1900–1914) – по 5 годин;
- Перша світова війна – по 3 години;
- Українська революція – по 7 годин;
- Встановлення комуністичного режиму – по 4 години;
- Друга світова війна – по 4 години;
- Повоєнний період і десталінізація – по 2 години;
- Перебудова і відновлення незалежності – по 3 години;
- Розвиток незалежної України – по 7 годин.

Такий розподіл навчального часу свідчить про прагнення забезпечити збалансоване висвітлення ключових періодів української історії, з особливим акцентом на революційні зміни, функціонування тоталітарних режимів та процеси державотворення.

Програма орієнтована на формування комплексу історичних компетентностей, серед яких:

- хронологічна орієнтація – засвоєння дат, подій та персоналій;
- понятійна грамотність – розуміння й коректне використання історичних термінів у відповідному контексті;
- джерелознавча компетентність – уміння аналізувати, інтерпретувати та критично оцінювати джерела;
- причинно-наслідкове мислення – встановлення взаємозв'язків між історичними явищами та процесами;
- періодизація – групування фактів за історичними процесами та визначення їхньої послідовності;
- соціально-економічний і політичний аналіз – характеристика тенденцій, рухів та політичних практик;
- картографічна грамотність – робота з історичними картами;

- візуальна ідентифікація – розпізнавання пам'яток історико-культурної спадщини.

Програма поєднує елементи критичного мислення, роботу з джерельною базою та використання візуальних матеріалів, що відповідає сучасним стандартам історичної освіти. Водночас вона зорієнтована на підготовку учнів до зовнішнього незалежного оцінювання, що зумовлює її фактологічну насиченість, чітку структурованість та логічну послідовність викладу матеріалу. Курс «Досліджуємо історію України від XX – початку XXI століття» можна розглядати як приклад сучасної освітньої програми, що поєднує академічну ґрунтовність із практичною спрямованістю. Він не лише забезпечує учнів знаннями про ключові історичні події, але й формує навички критичного осмислення минулого, що є важливою передумовою для виховання відповідального громадянина демократичного суспільства [33].

Серед варіативних навчальних курсів, що доповнюють базову історичну освіту старшої школи, особливе місце посідає програма «Український спротив другої половини XX століття» (2018), укладена Олегом Бажаном та Валерієм Островським. Її зміст спрямований на дослідження форм опозиційної діяльності українців у 1950–1980-х роках, із наголосом на боротьбі проти комуністичного режиму. Важливою характеристикою програми є її гнучкість: тривалість курсу може коливатися від 17 до 70 годин залежно від освітніх потреб та ресурсів конкретного закладу.

Курс побудований за проблемно-хронологічним принципом і вирізняється міжпредметним підходом. Він інтегрує елементи філософії, правознавства, економіки, української літератури, образотворчого мистецтва, географії та музики. Така структура забезпечує формування комплексного бачення спротиву як багатовимірного явища, що охоплює політичну, культурну, соціальну та духовну сфери життя українського суспільства.

Мета програми полягає у поглибленні зацікавленості учнів історією як навчальною дисципліною та науковою сферою, а також у формуванні предметних і ключових компетентностей. Серед них:

- орієнтація в історичному просторі та часі;
- коректне використання термінології в усному та писемному мовленні;
- уміння аналізувати джерела, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, здійснювати порівняння й узагальнення;
- розвиток критичного та логічного мислення;
- здатність до виконання творчих і практичних завдань.

Важливим завданням програми є також виховання громадянської позиції, патріотизму, емпатії, поваги до історичної спадщини та готовності реагувати на суспільні виклики.

Змістове наповнення курсу охоплює понад тридцять тематичних блоків, серед яких:

- загальний огляд українського спротиву;
- понятійно-хронологічні рамки антирежимного руху;
- історіографія, джерельна база та філософські засади спротиву;
- ретроспектива протестних рухів, діяльності підпільних організацій і таборових повстань;
- феномен «шістдесятництва» як культурної форми опозиції;
- діяльність Українського національного фронту, самвидав та видання «Український вісник»;
- репресивна політика радянської влади щодо інакодумців;
- спротив національних меншин, релігійних громад і політв'язнів;
- роль української діаспори та міжнародної спільноти у підтримці дисидентів;
- підсумкові заняття, що узагальнюють здобуті знання.

Попри значний освітній потенціал, ефективність реалізації програми залежить від рівня історичної культури конкретного навчального закладу. У школах із розвиненою системою історичної освіти факультатив може стати інструментом поглиблення знань та актуалізації тем, які не охоплені базовим курсом. Водночас існує ризик дублювання основного змісту або використання

факультативу як компенсаторного механізму для незавершених тем. Оптимізація програми може передбачати звуження хронологічних меж або збільшення часу на окремі теми, що дозволить забезпечити більш глибоке та системне опрацювання матеріалу [20, с. 278–351].

Аналіз двох факультативних програм засвідчує їхню концептуальну спорідненість та водночас різну освітню спрямованість. Курс «Досліджуємо історію України від XX – початку XXI століття» (В. А. Соловарь, 2018) має узагальнюючий характер і забезпечує системне охоплення ключових етапів новітньої історії, формуючи в учнів хронологічну орієнтацію, понятійну грамотність та навички критичного мислення. Його структура, розрахована на 40 годин, демонструє прагнення до збалансованого висвітлення революційних трансформацій, тоталітарних практик та процесів державотворення, що відповідає вимогам профільної школи та підготовки до ЗНО.

Натомість програма «Український спротив другої половини XX століття» (О. Бажан, В. Островський, 2018) має більш спеціалізований характер і зосереджується на аналізі форм опозиційної діяльності українців у 1950–1980-х роках. Її гнучка тривалість (від 17 до 70 годин) дозволяє адаптувати курс до освітніх потреб конкретного закладу. Важливою особливістю є міжпредметний підхід, що інтегрує елементи філософії, права, літератури, мистецтва та соціальних наук, формуючи комплексне бачення спротиву як багатовимірного явища.

Таким чином, обидві програми виконують взаємодоповнювальну функцію: перша забезпечує широке охоплення новітньої історії України, друга – поглиблений аналіз окремого сегмента, пов'язаного з дисидентським рухом та опозиційними практиками. Їхнє поєднання у варіативній частині навчальних планів створює умови для формування не лише предметних компетентностей, але й громадянської свідомості, патріотизму та критичного мислення учнів. У цьому полягає їхня цінність для сучасної історичної освіти, яка прагне поєднати академічну ґрунтовність із виховною функцією та підготовкою молоді до активної участі у демократичному суспільстві [20, 33].

Серед факультативних курсів, спрямованих на поглиблення знань учнів про історичні засади української державності, особливе місце займає програма «Становлення української державності», укладена С. М. Луньовим та І. Є. Василенком у 2015 році. Вона орієнтована на учнів 11 класу та передбачає 35 годин навчального часу (по одній годині щотижня), що забезпечує системне опрацювання ключових етапів розвитку української державності від давніх часів до сучасності.

Метою курсу є:

- формування в учнів цілісного уявлення про історичні процеси, що зумовили становлення незалежної України;
- розвиток національної самосвідомості, патріотичних почуттів, поваги до державних символів та культурної спадщини;
- усвідомлення значення єдності українського народу в умовах багатонаціонального суспільства;
- виховання громадянської відповідальності за збереження суверенітету, територіальної цілісності та демократичного устрою держави.

Програма передбачає:

- поглиблення знань про державотворчі процеси в Україні на основі міждисциплінарного аналізу;
- систематизацію історичних знань, здобутих упродовж шкільного курсу історії (5–11 класи);
- розвиток аналітичного мислення, уміння формулювати висновки на основі історичних фактів;
- формування стійкої громадянської позиції, готовності до захисту державних інтересів.

Курс спрямований на розвиток таких компетентностей:

- здатність до самопізнання, самореалізації та соціального самовизначення;
- уміння планувати власну діяльність, прогнозувати результати та критично їх оцінювати;

- формування політично незаангажованої, патріотично свідомої особистості, здатної діяти в умовах культурного розмаїття.

Програма побудована за тематично-хронологічним принципом і включає такі блоки:

- вступні заняття та вивчення державної символіки (2 години);
- державне будівництво в період Київської Русі (7 годин);
- козацька доба як етап формування політичної культури (8 годин);
- політичні рухи українців у межах Російської та Австро-Угорської імперій (4 години);
- державотворчі змагання 1917–1921 рр. (УНР, Гетьманат, ЗУНР, Карпатська Україна) – (7 годин);
- сучасний етап незалежності України (6 годин);
- підсумкове заняття (1 година).

Курс орієнтований на активні форми навчання: роботу з джерелами, проєктну діяльність, проблемне навчання, інтерактивні методи. Акцент зміщено з механічного запам'ятовування на осмислення, інтерпретацію та застосування знань у практичному контексті. Курс орієнтований на активні форми навчання – роботу з історичними джерелами, проєктну діяльність, проблемне навчання та інтерактивні методи. Основний акцент зміщено з механічного засвоєння фактів на їх осмислення, інтерпретацію та практичне застосування, що відповідає сучасним вимогам компетентнісної історичної освіти [34, с. 4–18].

У сучасних освітніх практиках, що ґрунтуються на особистісно-орієнтованому та компетентнісному підходах, важливе місце посідають факультативні курси, спрямовані на поглиблене вивчення історичних постатей. Одним із прикладів такої програми є курс «Видатні постаті України», укладений Іриною Володимирівною Сорич у 2019 році. Він охоплює учнів середньої та старшої школи (7–11 класи) й реалізується паралельно з базовим курсом історії України, що забезпечує узгодженість змісту факультативу з основною навчальною програмою.

Метою курсу є формування в учнів наукового розуміння історичного процесу через призму особистісного чинника – ролі, впливу та значення окремих діячів у розвитку української державності, культури та суспільства.

Програма спрямована на:

- поглиблення знань про видатних особистостей, які здійснили вагомий внесок у національну історію;
- розвиток морально-вольових якостей, патріотизму, національної самосвідомості;
- формування навичок критичного мислення, історичного аналізу та дискусійної культури;
- стимулювання пізнавальної активності та інтересу до біографічного компонента історії.

Курс передбачає формування таких компетентностей:

- здатність розгорнуто характеризувати історичних діячів, оцінювати їхню діяльність у контексті епохи;
- уміння самостійно досліджувати джерела, зіставляти різні точки зору, аргументувати власну позицію;
- навички створення історичних портретів, участі в дискусіях, оформлення наукових робіт;
- розвиток пошукової активності, аналітичного мислення, здатності до узагальнення та інтерпретації.

Програма побудована за принципом хронологічної прогресії:

- 7 клас – діячі Київської Русі та Галицько-Волинської держави (17 занять);
- 8 клас – ключові постаті XV–XVIII століть (35 занять);
- 9 клас – діячі XVIII–XIX століть (35 занять);
- 10 клас – персоналії першої половини XX століття (35 занять);
- 11 клас – постаті другої половини XX століття (35 занять).

Такий розподіл дозволяє поступово розширювати уявлення учнів про історичну персоналістику, інтегруючи її в загальну канву національного

історичного наративу. Програма поглиблює знання про ключові постаті національної історії, сприяє розвитку патріотизму, критичного мислення та дискусійної культури. Біографічний підхід робить навчання більш наближеним до життєвого досвіду учнів, стимулюючи їхню пізнавальну активність. Завдяки узгодженості з базовим курсом історії факультатив не лише доповнює його, але й розширює, акцентуючи увагу на індивідуальних внесках у національну історію. Курс реалізується з використанням творчих, проблемних, проєктних та інтерактивних методів. Акцент зміщено з репродуктивного засвоєння на дослідницьку діяльність, інтерпретацію джерел, формування власних суджень. Біографічний підхід дозволяє персоналізувати історію, зробити її ближчою до учня, сприяти формуванню емоційного зв'язку з минулим [21].

Проведений аналіз факультативних курсів з історії України – зокрема програм «Досліджуємо історію України від XX – початку XXI століття» (В. Соловарь), «Український спротив другої половини XX століття» (О. Бажан, В. Островський), «Становлення української державності» (С. Луньов, І. Василенко) та «Видатні постаті України» (І. Сорич) – засвідчує суттєвий потенціал факультативної історичної освіти як інструменту поглиблення знань, формування громадянських компетентностей та розвитку критичного мислення учнів.

Усі розглянуті програми мають спільні риси, що відображають сучасні освітні пріоритети. Вони вирізняються компетентнісною спрямованістю з акцентом на розвиток аналітичних, джерелознавчих, дискусійних та інтерпретаційних навичок. Характерною є міжпредметна інтеграція, що поєднує історію з філософією, правознавством, літературою та мистецтвом, сприяючи формуванню цілісного гуманітарного світогляду. Програми також зорієнтовані на національно-патріотичне виховання, утвердження національної ідентичності, повагу до історичної спадщини та усвідомлення значення державності. Важливою рисою є методична гнучкість – варіативність тривалості, адаптивність до рівня підготовки учнів і можливість узгодження з основним курсом. Нарешті, усі програми передбачають особистісно

орієнтований підхід, що сприяє розвитку самопізнання, моральної рефлексії та здатності до соціального самовизначення.

Факультативні курси з історії України відіграють важливу роль у гуманізації освітнього процесу, сприяють формуванню активної громадянської позиції та історичної свідомості учнів. Їхнє впровадження є актуальним у контексті модернізації змісту історичної освіти, особливо в умовах викликів, що постають перед українським суспільством у XXI столітті.

Підсумовуючи варто зазначити, що факультативи відіграють важливу роль в освітньому просторі, адже вони матимуть змогу урізноманітнювати процес навчання. факультативні заняття з історії мають значний потенціал як гнучка форма диференційованого навчання, здатна враховувати індивідуальні освітні потреби учнів. У процесі аналізу я переконалася, що факультативи не лише поглиблюють знання, а й сприяють розвитку критичного мислення, формуванню історичної свідомості та активної громадянської позиції. Вони урізноманітнюють освітній процес і відкривають простір для самостійного пізнання.

Особливу увагу варто приділити формам і методам факультативного навчання, серед яких найбільш ефективними виявилися проблемно-пошукові, джерелознавчі, біографічні, дискусійні та проєктні підходи. Важливим є також усвідомлення ролі вчителя, адже відбувається не тільки процес передачі знань, а й формує зміст занять відповідно до компетентнісних орієнтирів, інтересів і потреб учнів. Аналіз чинних програм факультативних курсів з історії засвідчив наявність потенціалу для їх подальшого вдосконалення, зокрема через інтеграцію міждисциплінарних підходів, актуалізацію змісту та посилення практичної спрямованості. Узагальнено, що факультативні заняття з історії є важливим засобом гуманізації освіти, розвитку особистості та формування ціннісних орієнтацій в умовах сучасних суспільних трансформацій.

РОЗДІЛ 6. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИКО-ПРЕДМЕТНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ НА ФАКУЛЬТАТИВНИХ ЗАНЯТТЯХ: ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ НА ЕМІГРАЦІЇ (1970–1980-ТІ РР.)

6.1 Структура та зміст історико-предметних компетентностей у шкільному курсі історії

Сучасна профільна середня освіта орієнтована на всебічний розвиток особистості здобувача, що передбачає утвердження української національної та громадянської ідентичності, формування ключових компетентностей, необхідних для життєвої стійкості, самостійності, відповідального вибору, ефективної комунікації та соціалізації. Освітній процес має сприяти вихованню активної громадянської позиції, поваги до прав людини, духовних цінностей українського народу, державної мови, національної самобутності, патріотизму, оборонної свідомості, а також усвідомленню значущості суспільно-державних цінностей для становлення демократичної держави. У цьому контексті школа, як базовий соціальний інститут, виконує важливу суспільно-корисну функцію – готує особистість до життя, праці, творчості та самореалізації. Перегляд змісту освіти в Україні зумовлений глобалізаційними, інтеграційними та демократичними процесами, що розширюють можливості молоді в умовах єдиного інформаційного простору. Вітчизняна система освіти має відповідати вимогам сучасного ринку праці, забезпечуючи здобувачів знаннями, технологіями та навичками, релевантними до викликів інформаційного суспільства. У зв'язку з цим поняття компетентності учня набуває особливої актуальності як індикатор його готовності до життя, подальшого особистісного і професійного розвитку, освіти впродовж життя, трудової діяльності, підприємливості, екологічної свідомості та соціальної відповідальності [22; 23].

У Державному стандарті профільної загальної середньої освіти визначено перелік ключових компетентностей, які мають бути сформовані в

учнів упродовж навчання. Вони є універсальними та охоплюють різні сфери життєдіяльності особистості. Водночас реалізація цих компетентностей у межах конкретного навчального предмета здійснюється через формування предметних (галузевих) компетентностей. У межах цієї роботи акцент зроблено на історико-предметних компетентностях, які є результатом опанування змісту шкільного курсу історії та відображають здатність учнів осмислювати, аналізувати й оцінювати історичні події, явища та постаті [22, с. 4–8].

Саме факультативні заняття з історії – зокрема ті, що присвячені малодослідженим темам, як-от українське дисидентство в еміграції 1970–1980-х років – створюють сприятливі умови для цілеспрямованого розвитку таких компетентностей у школярів, тому варто виокремити, що сутність компетентнісного підходу полягає у спрямуванні навчального процесу на набуття учнями важливих компетенцій, тобто загальних здатностей особистості виконувати певний вид діяльності. Компетентність ґрунтується на знаннях, досвіді, цінностях, набутих завдяки навчанню, та є показником успішності [152, с. 16].

Компетентнісний підхід у викладанні історії спричинив переосмислення класифікації предметних умінь, що формуються в освітньому процесі. Серед актуальних моделей вирізняється концепція О. Пометун, яка інтегрує знання, навички, етичні орієнтири, мотивацію та ставлення до історичного процесу. Вона охоплює вміння орієнтуватися в часі й просторі, працювати з джерелами, формулювати усні та письмові висловлювання, аналізувати історичні явища, оцінювати події та формувати власні інтерпретації.

Застосування такої класифікації дозволяє цілеспрямовано формувати історичну компетентність учнів, сприяючи переходу від репродуктивного засвоєння знань до їх критичного осмислення та практичного застосування. Це відповідає сучасним вимогам до шкільної історичної освіти, орієнтованої на розвиток громадянських, аналітичних і комунікативних навичок [174, с. 5].

Історико-предметна компетентність учнів формується в процесі вивчення шкільного курсу історії та передбачає здатність самотійно пізнавати,

осмислювати й оцінювати події минулого України та світу, а також засвоювати соціальний і моральний досвід попередніх поколінь. Її зміст ґрунтується на знаннях, ціннісних орієнтирах і практичному досвіді, здобутих у процесі навчальної діяльності. Така компетентність сприяє реалізації загальної мети базової середньої освіти – розвитку особистості учня як свідомого громадянина, здатного до соціальної адаптації, відповідального мислення та активної участі в суспільному житті [137, с. 211].

У сучасній педагогічній науці поняття компетентності та компетенції часто вживаються як синоніми, однак у контексті навчального процесу доцільно розмежовувати їх. Предметна компетенція трактується як сукупність знань, практичних умінь, навичок і ціннісних орієнтацій, що можуть бути ефективно використані людиною в різних сферах її діяльності. Натомість предметна (галузева) компетентність – це сформований у процесі навчання досвід учнів, що виявляється у здатності здійснювати характерну для конкретного навчального предмета діяльність, засвоювати, осмислювати та практично застосовувати нові знання [31].

Історико-предметна компетентність є більш вузьким поняттям, що стосується безпосередньо навчального предмета «Історія». Вона включає хронологічну, джерелознавчу, просторову, аксіологічну, логічну та інші складові, які формуються в процесі вивчення історії як шкільної дисципліни. Ця компетентність забезпечує не лише засвоєння змісту, а й розвиток умінь аналізувати, інтерпретувати та оцінювати історичні явища в межах навчальної програми [27].

Формування компетентності в учнів передбачає розвиток низки взаємопов'язаних умінь, кожне з яких виконує специфічну функцію у процесі пізнання, осмислення та інтерпретації історичного матеріалу. Розглянемо основні складові цієї компетентності. Одним із ключових аспектів сучасного уроку історії є активне впровадження інформаційної компетентності педагогом. Це передбачає формування в учнів навичок самостійного пошуку, критичного аналізу, відбору, опрацювання та ефективного представлення інформації з

використанням усних і письмових форм комунікації, а також цифрових технологій [159, с. 139].

Формування інформаційної компетентності учнів на уроках історії можливе за умови створення відповідного освітнього середовища, що стимулює: критичне осмислення та інтерпретацію історичних джерел, включаючи виявлення упередженості та пояснення причин тенденційності; самостійне опрацювання учнями змісту джерел, а також аналіз подій, фактів і явищ, представлених у них; порівняння, оцінювання та аргументоване пояснення історичних і сучасних процесів на основі інформації, отриманої з різноманітних джерел [133, с. 96–98].

Серед складових предметних компетентностей особливе значення має логічна компетентність, яка забезпечує здатність учнів до аргументованого мислення, встановлення причинно-наслідкових зв'язків та формулювання обґрунтованих висновків щодо історичних процесів. Її реалізація на уроках історії сприяє розвитку в учнів здатності до осмислення та пояснення історичних фактів, формування узагальнень, теоретичних положень і концептуальних уявлень. Зокрема, вона охоплює: оперування історичними поняттями та їх застосування для інтерпретації суспільно-історичних процесів; формулювання запитань і пошук аргументованих відповідей; опрацювання великого масиву фактологічного матеріалу з метою виявлення закономірностей і тенденцій історичного розвитку; встановлення причинно-наслідкових зв'язків, визначення сутності та значення історичних подій і явищ; аналіз ролі особистості в історії, розкриття мотивацій та зовнішніх обставин, що впливали на її дії [94, с. 48].

Окрім того, варто зосередити ще на осмисленні ролі хронологічного компонента в сучасній методиці викладання історії. У наукових підходах, зокрема в концепції О. Пометун, хронологічні навички розглядаються як частина складних умінь, що формують структуру предметної історичної компетентності [174, с. 76–77]. У межах хронологічної компетентності, як її трактує В. Власов, учні мають опановувати навички впорядкування історичних

подій у часовій послідовності, визначення дат, періодів та хронологічних меж на основі аналізу текстових фрагментів документів і візуальних джерел [98, с. 11].

Специфіка шкільного курсу історії полягає в поєднанні часових і просторових вимірів вивчення подій. Окрім хронологічної компетентності, важливою складовою підготовки є формування просторових уявлень, адже історичні явища аналізуються не лише в часовому контексті, а й у географічному. Якщо хронологічна компетентність забезпечує орієнтацію в часі, то використання історичних карт дозволяє учням просторово локалізувати події, явища та процеси [163, с. 26]. Опанування просторової компетентності передбачає сформованість у здобувачів освіти уявлень про історичний простір, розуміння взаємозв'язку між географічним розташуванням, природно-кліматичними умовами та способом життя населення, а також впливу цих чинників на перебіг суспільно-історичних процесів. Важливим аспектом є також усвідомлення ролі геополітичних факторів у розвитку подій та вміння використовувати історичну карту як інструмент для просторового аналізу історичних явищ [189, с. 313].

У сучасному освітньому просторі все дедалі більшої актуальності набуває проблема ефективної мовної комунікації, що зумовлює потребу в аналізі еволюції понять «мовна компетентність» і «мовленнєва компетентність». На думку О. Кучерук, мовленнєва компетентність є інтегрованим утворенням, яке функціонує як внутрішній компонент мовної особистості. Її формування залежить від узгодженості методичних підходів, форм і технологій навчання, а також від урахування вікових та індивідуально-психологічних характеристик учнів [99, с. 8].

Окрім, однією з ключових складових історико-предметної компетентності є аксіологічна компетентність, що ґрунтується на системі ціннісних орієнтацій та переконань учнів. О. Пометун трактує аксіологічну компетентність у навчанні історії як здатність учня осмислювати хід історичних процесів, формулювати власні оцінки та інтерпретації подій і явищ минулого, спираючись

на історичний контекст і систему цінностей, притаманну певному часові чи спільноті [173, с. 31].

Отже, з'ясувавши сутність та окресливши основні особливості формування предметно-історичних компетенцій учнів як результату їхньої навчальної діяльності, зазначимо, що ефективна реалізація компетентнісного підходу в шкільній освіті України потребує чіткого визначення переліку компетентностей у межах освітніх галузей і предметів, а також адекватно організованого процесу навчання (форм, методів, прийомів, засобів, системи оцінювання).

6.2. Формування історико-предметних компетентностей під час факультативних занять на прикладі вивчення українських дисидентів на еміграції в 1970-х - 1980-х рр.

Факультативні курси в основній школі є варіативною формою навчання, що сприяє реалізації індивідуальної освітньої траєкторії учня та допрофільній підготовці. Вони дозволяють поглиблено вивчати окремі навчальні предмети або галузі практичної діяльності відповідно до інтересів здобувачів освіти. Програми таких курсів можуть розроблятися як Міністерством освіти і науки України, так і закладами освіти, за умови погодження з відповідними предметними комісіями. Допрофільна підготовка може здійснюватися як у межах одного класу, так і у форматі міжкласових або міжшкільних груп, зокрема в умовах освітніх округів чи дистанційного навчання.

У цьому контексті факультативні заняття з історії створюють сприятливі умови для формування історико-предметних компетентностей, оскільки дозволяють звернутися до тем, які не охоплюються базовим змістом навчальної програми, але мають важливе значення для розвитку критичного мислення, ціннісного ставлення до минулого та громадянської свідомості. Однією з таких тем є вивчення українських дисидентів на еміграції в 1970–1980-х роках – явища, що поєднує історичний, культурний і моральний виміри. Саме в межах

факультативного курсу, присвяченого цій темі, учні мають змогу не лише поглибити знання про маловідомі сторінки національної історії, а й розвивати складові історико-предметних компетентностей [25; 26, с. 11].

Вивчення будь-якої епохи, історичного явища чи процесу дає змогу учням пізнавати ключові явища суспільного життя в їхній динаміці. Це включає аналіз конфліктів та їх витоків, причин появи авторитаризму, тоталітаризму та інших антидемократичних політичних режимів, протестних рухів та їх спрямованості, проявів людської гідності та людяності в екстремальних умовах, становлення прав і свобод людини, демократичних інститутів, найвпливовіших суспільно-політичних ідей, а також взаємовпливів локального і глобального.

На цьому тлі особливо актуальним є формування історико-предметних компетентностей під час факультативних занять, зокрема на прикладі вивчення українських дисидентів на еміграції у 1970–1980-х роках. Такий підхід дозволяє не лише поглибити знання з історії, а й розвивати громадянську свідомість, критичне мислення, моральну чутливість і здатність до рефлексії. Через біографії дисидентів, їхні ідейні засади та внесок у правозахисний рух учні можуть усвідомити значення свободи слова, солідарності, гідності та демократичних цінностей у контексті історичних викликів [27].

Виходячи з попереднього аналізу навчальних програм факультативних курсів історичного спрямування, можна сформулювати концептуальні засади власного вибіркового курсу, який органічно поєднується з тематикою історичної частини нашого дослідження. Логічним продовженням наукового пошуку є розробка факультативу, присвяченого українському дисидентському руху в еміграції у 1970–1980-х роках. Запропонована назва курсу – «Українські дисиденти на еміграції: спротив, ідентичність, пам'ять» – відображає його змістовне наповнення та аксіологічну спрямованість. Аналогічно, у нашому курсі перші теми мають висвітлювати соціально-політичний контекст радянської доби, механізми репресій, цензури та ідеологічного контролю, які спричинили еміграцію українських інтелектуалів [33].

Факультативні заняття, присвячені українським дисидентам в еміграції, є важливим інструментом для розвитку історико-предметних знань. Вони сприяють формуванню критичного мислення, громадянської відповідальності та моральних цінностей. Застосування інтерактивних методів навчання, таких як рольові ігри, робота з архівами та картографічний аналіз, допомагає всебічному розвитку учнів і відповідає сучасним вимогам освіти в Україні.

Сучасна історична освіта в Україні базується на компетентнісному підході, який охоплює не лише засвоєння фактів і дат, а й розвиток у здобувачів освіти ключових, загальнопредметних та предметно-історичних компетентностей. Відповідно до «Державного стандарту профільної середньої освіти» (2024) та «Навчальної програми з історії України для 10–11 класів» (Власов В., Турченко Ф., Генеза, 2022), основне завдання історичної освіти полягає у формуванні умінь учнів аналізувати історичні процеси, співвідносити події у часі та просторі, оцінювати їх через призму загальнолюдських і національних цінностей, а також формувати власну громадянську позицію [22; 25]. Ці документи підкреслюють важливість формування в учнів аналітичного, дослідницького та критичного мислення через безпосередню роботу з історичними матеріалами, зокрема документами правозахисного руху, які мають значний морально-етичний потенціал.

Факультативні заняття з історії, зокрема на тему «Українські дисиденти на еміграції в 1970–1980-х рр.», створюють унікальні можливості для практичного втілення компетентнісного підходу, оскільки поєднують глибокий історичний зміст із морально-етичними, культурними та громадянськими аспектами. Вивчення дисидентського руху на еміграції надає унікальну можливість для розвитку ціннісно-змістових компетентностей. Зокрема, на факультативі організовується дискусія «Ціна свободи», де учні аналізують життєвий та моральний вибір дисидентів Л.Плющ [182], П.Григоренко [201]. Шляхом вивчення їхніх біографій та уривків із самвидаву формується світогляд учнів, які мають визначити, які ціннісні орієнтації (національна ідентичність, гідність, правда) були пріоритетними для цих діячів, і як ці цінності вплинули на їхні

доленосні рішення. Це сприяє механізмам самовизначення та усвідомленню особистої відповідальності.

Завдання можуть включати написання есе-рефлексії на теми: «Що для мене означає свобода сьогодні?», «Чи має сучасна особа моральне право залишатися осторонь?» або «Гідність як основа людського життя: що це означає для мене?». Такі завдання заохочують учнів до глибокого осмислення власних життєвих принципів і співвідношення їх із вибором історичних особистостей, що сприяє формуванню внутрішньої системи цінностей, світоглядної позиції та громадянської свідомості [33].

Крім того, вивчення діяльності українських дисидентів у еміграції допомагає учням усвідомити поняття «людська гідність» і «відповідальність» як універсальні етичні категорії. Наприклад, під час аналізу біографії Леоніда Плюща учні розуміють, що його еміграційна ізоляція не була втечею, а свідомим вибором людини, яка не готова йти на компроміс із злом. Порівнюючи ці позиції з власним життєвим досвідом, учні розвивають здатність до морального самовизначення, що є ключовим аспектом ціннісно-змістової компетентності [182].

Корисним є також реалізація колективного проєкту «Постаті свободи: українські дисиденти в еміграції», в рамках якого кожен учень створює мультимедійну презентацію або міні-дослідження про одного з представників (наприклад, Валентина Мороза та Миколу Руденка). У цьому проєкті учні визначають, які цінності стали основою їхньої творчості та життєвого шляху. Такі заняття відповідають Державному стандарту базової та повної загальної середньої освіти (затвердженому наказом МОН України № 1392 від 23.10.2017 р.) та навчальній програмі з історії України для 10–11 класів (МОН України, 2022 р.). У курсі історії наголошується, що він має «сприяти вихованню учнів на основі загальнолюдських і національних цінностей, формуванню громадянської позиції, патріотизму та поваги до прав людини» [28; 31; 33].

Розвиток навчально-пізнавальних здібностей учнів під час вивчення теми українського дисидентського руху базується на активній роботі з історичними першоджерелами. Одним з найбільш продуктивних шляхів формування навчально-пізнавальних навичок є залучення учнів до вивчення документів Української Гельсінської Групи (УГГ) – першої правозахисної організації в Україні, що діяла в 1970–1980-х роках. Робота з матеріалами цієї групи дозволяє не лише усвідомити особливості діяльності дисидентів, але й розвивати вміння критичного читання, структурного аналізу та оцінки їхньої аргументації. Для цього доречно використовувати збірник «Українська Гельсінська Група 1978–1982: Документи і матеріали» (Toronto–Baltimore: Smoloskyp, 1983), що містить декларації, меморандуми, звернення та листівки правозахисників. Зокрема, учням можна запропонувати для аналізу «Декларацію Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод» (1976 р.) або один із меморандумів 1978 року, які відображають моральну позицію та стратегію ненасильницького опору радянському режиму [16, с. 48–63].

Організація роботи з першоджерелами може здійснюватися згідно з алгоритмом, рекомендованим у сучасних методичних підходах до навчання історії. На початковому етапі викладач ознайомлює учнів з контекстом подій та змістом документа, пояснюючи історичні умови його створення. Далі учні, працюючи в групах або індивідуально, виконують структурний аналіз тексту за такими аспектами: тема, автор, мета, аргументи, методи впливу, очікувані результати. Під час цього процесу важливо розвивати навички розрізнення фактичних даних і ціннісних суджень, а також визначати риторичні засоби впливу та усвідомлювати позицію автора й адресата. На заключному етапі відбувається рефлексія – учні формулюють власне розуміння моральної позиції авторів документа та оцінюють ефективність обраних ними методів боротьби [174, с. 147–148].

Практичне заняття може бути організоване у вигляді групової роботи або дебатів на тему: «Ефективність ненасильницьких методів у діяльності дисидентів». Кожна група отримує копію певного документа УГГ (наприклад,

звернення до ООН або декларації) та завдання визначити, які цінності та ідеї в ньому переважають, яку аргументаційну стратегію застосовано, а також які соціальні наслідки передбачали автори. Такий підхід сприяє розвитку логічного мислення, навичок самостійного аналізу, а також умінь вести дискусію і відстоювати власну точку зору. Крім того, такий підхід має значний світоглядний потенціал: аналізуючи документи УГГ, учні усвідомлюють цінність прав людини, свободи совісті та моральної відповідальності перед суспільством. Порівнюючи історичні приклади з сучасними реаліями, вони вчаться робити висновки про значення громадянської позиції та усвідомлюють важливість активної участі у формуванні демократичного суспільства [16, с. 37–58].

Таким чином, робота з історичними першоджерелами не лише розвиває навчально-пізнавальні компетенції, а й формує громадянські, моральні та етичні орієнтири молоді, що цілком відповідає завданням сучасної української освіти.

Удосконалення інформаційних навичок учнів є ключовим аспектом сучасної історичної освіти. Особливу увагу варто звертати на аналіз дій українських дисидентів, зокрема В'ячеслава Чорновола та Левка Лук'яненка, які ефективно використовували міжнародні канали для протистояння радянській цензурі. Цей підхід сприяє розвитку критичного мислення, здатності аналізувати джерела інформації та оцінювати їхній вплив на суспільну думку. В'ячеслав Чорновіл, один із ключових діячів українського дисидентського руху, активно залучав західні ЗМІ та радіостанції, зокрема Радіо «Свобода», для інформування світової спільноти про порушення прав людини в СРСР. Він організовував передачу матеріалів через західні медіа, що дозволяло обійти радянську цензуру і привертати увагу до проблеми політичних репресій. Ці заходи стали важливою складовою міжнародної правозахисної діяльності та допомогли сформувати громадську думку на Заході щодо ситуації в СРСР. Левко Лук'яненко, інший визначний діяч дисидентського руху, також активно використовував міжнародні канали для поширення інформації. Зокрема, він звертався до міжнародних організацій, таких як ООН, з проханнями підтримати

права людини в Україні. Його листи та заяви стали важливими документами, які висвітлювали порушення прав людини в СРСР та сприяли міжнародному тиску на радянський уряд [33; 172, с. 118–124] (Додаток І).

У рамках навчального процесу учні можуть досліджувати, як дисиденти на еміграції використовували західну пресу та радіостанції, щоб інформувати світ про порушення прав людини в СРСР. Завдання полягає у пошуку, аналізі та відборі ключових джерел, таких як архіви, щоб оцінити їхній вплив. Це має критичне значення для розвитку громадянської активності та цифрової грамотності учнів [24]. Рольові ігри є потужним засобом для розвитку комунікаційних та соціальних навичок учнів, оскільки вони сприяють формуванню вмінь аргументації, співпраці в команді та адаптації до різних соціальних ролей. Зокрема, рольова гра «Прес-конференція в еміграції» відтворює зустріч справжніх українських дисидентів, таких як (Надія Світлична, Петро Григоренко та Леонід Плющ), із західними журналістами [123, с. 213–215].

Завдання полягає в аналізі позицій дисидентів, виявленні їхніх цінностей, мотивацій та методів захисту прав людини. Учні мають підготувати короткі усні виступи, аргументувати свої точки зору, відповідати на запитання «журналістів» і брати участь у дискусії, що відображає реальні історичні події. Ця активність вимагає від учнів прояву мовленнєвих знань, уміння захищати свою точку зору, продуктивно працювати в групі та швидко адаптуватися до соціальних ролей. Такі навички є важливими інструментами для розвитку соціальних компетентностей, зокрема здатності до конструктивного діалогу та відстоювання власних переконань. Таким чином, впровадження рольових ігор у навчальний процес є ефективним методом розвитку комунікативних та соціальних навичок учнів, що сприяє їхній готовності до активної участі в суспільному житті та формуванню критичного мислення [150, с. 201].

У межах компетентнісного підходу до викладання історії особливу увагу слід приділяти методам, що сприяють розвитку критичного мислення, комунікативних навичок та громадянської свідомості учнів. Одним із таких

методів є кейс-метод – інтерактивна форма навчання, що передбачає аналіз конкретної ситуації, прийняття рішень, аргументацію позицій та рефлексію. У рамках факультативного курсу, присвяченого українському дисидентському руху в еміграції 1970–1980-х років, було розроблено кейс «Голос еміграції: дисиденти в боротьбі за права людини». Метою заняття є розвиток компетентностей в учнів через осмислення реальних історичних подій, критичну роботу з джерелами та участь у дискусійних моделях, що стимулюють аналітичне мислення й громадянську активність [128, с. 32].

На факультативних заняттях доцільно використовувати кейс-методику, наприклад, дослідження історії Української Гельсінської Групи (УГГ) та діяльності її активістів за кордоном, таких як Петро Григоренко та Ніна Строката. Учні отримують копії заяв, листів і публікацій дисидентів, аналізують їхній зміст, визначають головні цінності та методи боротьби за права людини. Практика включає завдання: «Визначте основні стратегічні цілі членів УГГ та оцініть ефективність їхньої діяльності». Такий підхід сприяє перетворенню пасивного засвоєння знань в активну аналітичну діяльність і розвиває навички критичної оцінки джерел [16].

На факультативних заняттях з новітньої історії України хронологічна компетентність розвивається через поетапне моделювання історичного процесу. Наприклад, під час вивчення теми «Дисидентський рух в Україні: етапи, діячі, ідеї» учням пропонують створити лінію часу, на якій відображаються основні події:

- виникнення перших неформальних культурних груп в першій половині 1960-х рр.;
- хвилі арештів у середині 1960-х та на початку 1970-х рр.;
- заснування Української Гельсінської групи у 1976 році;
- еміграція більше десяти учасників руху до країн Заходу (кінець 1970-х – 1980-ті рр.);
- сплеск лібералізації наприкінці 1980-х та поступова легалізація правозахисної діяльності.

Кожна з цих подій супроводжується коротким описом, що дозволяє простежити еволюцію форм протесту – від культурного опору до політичного правозахисного руху. Такий підхід відповідає принципам діяльнісного навчання, де учні самостійно аналізують джерела, систематизують інформацію та формулюють власні висновки про зв'язки між подіями, адже створення лінії часу передбачає не лише механічне розміщення дат, а й аналітичну роботу з джерелами, визначення значущості подій, їхнього впливу на подальший розвиток українського суспільства. Учні мають змогу візуалізувати історичний процес, співвідносити події з біографіями діячів, ідеями та формами протесту.[25, с. 28–29].

Також ефективним методом є синхроністичні таблиці, які порівнюють події в Україні та світі. Наприклад, на одному рівні представлено розвиток дисидентського руху в Україні, а на іншому — міжнародні події: «Празька весна» 1968 року, «Хартія-77» у Чехословаччині, активність правозахисних рухів у Польщі. Завдяки цьому учні бачать, що український рух не був ізольованим явищем, а мав спільні риси з європейськими процесами боротьби за права людини [68].

У процесі навчання важливо використовувати візуальні та цифрові інструменти – інтерактивні карти, онлайн-хронології, мультимедійні архіви. Наприклад, на ресурсі Інституту національної пам'яті України можна знайти електронні матеріали, документи, фотографії та біографії дисидентів, які стануть у нагоді для створення власних цифрових хронологій. Ці інструменти сприяють розвитку інформаційних та дослідницьких навичок поряд із хронологічною компетентністю [189, с. 313].

Особливу роль у формуванні хронологічної компетентності відіграє робота з історичними джерелами — листами, спогадами, вироками судів. Аналізуючи ці тексти, учні вчаться визначати дату створення документа, історичний контекст та наслідки подій. Наприклад, дослідження виступу В'ячеслава Чорновола у «Листі до російських друзів» (1968 р.) допомагає

зрозуміти не лише особисту позицію автора, але й загальну атмосферу посилення репресій того часу [3; 7].

Крім того, викладач повинен звертати увагу на трактування часових категорій: «перелом», «період», «етап», «фаза». Це сприяє розвитку логічного мислення, навичок не лише називати дату, а й пояснювати історичну значущість події. Вчитель може організувати міні-дослідження на тему «Які фактори формують межі дисидентського руху в Україні?» — це допомагає учням самостійно визначати критерії періодизації [173, с. 46].

У процесі формування хронологічної компетентності на факультативних заняттях доцільним є використання завдань, що сприяють глибшому осмисленню послідовності та значущості історичних подій. Зокрема, ефективним є завдання «Хронологічна шкала подій», у межах якого учні в групах створюють візуальну шкалу ключових моментів дисидентського руху в еміграції: арештів, етапів еміграції, публікацій, міжнародних звернень. Така форма роботи сприяє розвитку вмінь встановлювати хронологічну послідовність, визначати тривалість і значення подій у ширшому історичному контексті. Доповненням до цього є міні-дослідження «Етапи дисидентського руху», що передбачає самостійне визначення учнями періодів активності українських дисидентів за кордоном, обґрунтування меж кожного етапу та оформлення результатів у вигляді аналітичної таблиці й короткого есе. Таке завдання формує здатність до періодизації, аналітичного мислення та аргументованого висновку, що є складовими хронологічної компетентності [172].

У процесі такого навчання учні не лише оволодівають послідовністю подій, але й удосконалюють аналітичні навички, історичне прогнозування та здатність пояснювати соціальні зміни через призму часу. Формування просторових та картографічних навичок означає навчити учнів не лише читати історичні карти, а й використовувати їх для аналізу соціально-історичних процесів: розпізнавати географічне положення, усвідомлювати, як місце впливало на розвиток подій, порівнювати ситуації в різних регіонах, а також

модельовати витоки та наслідки просторових процесів (запропонувати створення інтерактивної карти «Діяльність українських дисидентів за кордоном»). В рамках вивчення дисидентського руху та його проявів на еміграції це набуває особливого значення, адже діаспора формувалася в різних країнах, і географія її діяльності впливала на можливості поширення ідей, характер співпраці з батьківщиною, канали інформації та ресурси підтримки [108, с. 111–112].

На факультативному занятті на тему «Українська діаспора і дисиденти-емігранти (1970-1980-ті рр.)» учням пропонується працювати з картою «Українська діаспора в світі». На цій карті чітко відображено географічне розташування основних осередків української діаспори: США, Канада, Німеччина (включаючи Західну Німеччину), Аргентина, Австралія та інші. Завдання учнів. На контурній карті або через інтерактивну цифрову платформу відзначте ці держави, вказавши орієнтовну дату початку масової еміграції або створення діаспорних організацій. У таблиці – зіставте: країна ↔ основні центри діяльності українських емігрантів-дисидентів ↔ форма підтримки українського руху (видавництва, преса, фінансова допомога, інформаційні канали). Проаналізуйте: чому саме ці країни стали основою для української еміграції дисидентів і як географічне розташування вплинуло на геополітичні інтереси – наприклад, США та Канада були важливими через можливість трансатлантичного зв'язку та доступ до західних ЗМІ; Німеччина – через близькість до Східної Європи, доступність інформації та наявність української громади. На завершення – напишіть короткий есе-рефлексію на тему: «Як географічне становище країни діаспори впливало на діяльність українських дисидентів-емігрантів?».

Робота над цим завданням сприяє розвитку таких навичок: читання історичних карт, інтерпретація кольорових або легендарних позначок; просторовий аналіз історичних подій (наприклад: «чому основні українські емігрантські центри в Канаді розташовані у Вінніпезі та Торонто?», «чому Українська діаспора в США суттєво вплинула на поширення самвидаву?»);

встановлення зв'язків між просторовими факторами (географія) та історичними явищами (діяльність дисидентів-емігрантів) – тобто розвиток предметно-історичної компетентності через картографічні знання [33].

Варто звернути увагу на застосування контурної карти та легенди, що допомагає в навчанні карт як історичних джерел. Цей підхід відповідає сучасним рекомендаціям щодо формування картографічних компетентностей у курсі історії: у новітній методичній літературі підкреслюється, що учні повинні «визначати географічне положення країн, відзначати на карті місця історичних подій; читати історичну карту, правильно використовуючи знання легенди карти; застосовувати карту як джерело інформації при описі історичних подій» [105, с. 79–81].

Розвиток спеціальних навичок, зокрема аналітичних та критичних, є важливим елементом у процесі вивчення дисидентського руху під час факультативних занять. Формування цих навичок відбувається через роботу з автентичними джерелами, що дає можливість учням глибше зрозуміти історичний контекст та навчитися самостійно інтерпретувати факти.

Одним із основних практичних завдань є вправа «Критичний аналіз матеріалів «Голосу Америки» та «Радіо Свобода», що ґрунтується на документах архіву Стенфордського університету – Radio Free Europe/Radio Liberty Records (Hoover Institution, Stanford University, США). Цей архів містить більше 100 тис. аудіозаписів та друкованих матеріалів української редакції RFE/RL, які ілюструють риторику, стилістику та комунікативні стратегії західних медіа в умовах радянського тиску [214]. Учні аналізують уривки радіопередач, визначають авторів, адресатів та прагматичну мету повідомлення, оцінюють вплив медіа на формування суспільної думки.

Для порівняльного аналізу використовуються розсекречені документи з колекції Radio Free Europe and Radio Liberty: Declassified US Government Documents (Wilson Center, 2023), які демонструють, як західні уряди вдавалися до інформаційних кампаній для підтримки демократичних рухів у Східній Європі [215]. Це дозволяє учням розвивати здатність оцінювати політичний

контекст джерел, виявляти маніпулятивні елементи та порівнювати їх з внутрішніми процесами в Україні.

Сучасні дослідження, що базуються на відкритих архівах КГБ УРСР, мають особливу цінність. Стаття Н. Mansuryan та А. Chapple «So Much Grief: Opening Ukraine's Soviet-Era KGB Archives» (RFE/RL, 2021) демонструє, як відкриття архівів дозволяє виявити реальні масштаби репресій проти дисидентів і правозахисників [212]. Використання таких джерел стимулює розвиток критичного мислення, оскільки учні повинні порівнювати офіційні радянські документи з альтернативними свідченнями, аналізувати їхню достовірність і упередженість.

Для більш детального аналізу дисидентського руху використовуються матеріали української електронної бібліотеки Diasporiana, зокрема збірка «Political Refugees and 'Displaced Persons», 1945–1954» (Diasporiana, 2020). Вона включає оригінальні документи еміграційних організацій, листування та звіти, що висвітлюють позиції українських діячів у діаспорі [213]. Ці документи слугують відмінною основою для виконання завдань із контент-аналізу, класифікації джерел за типом та оцінки історичної цінності інформації.

Творчі навички учнів активно розвиваються в рамках медіапроєкту «Голос із-за залізної завіси». Основна мета проєкту полягає в поєднанні історичних знань, навичок медіаграмотності та креативного підходу до презентації інформації про дисидентський рух. Учні використовують сучасні комунікаційні засоби – створюють інфографіку, відео, подкасти або інтерактивні презентації, в яких акцентують увагу на основних вимогах українських дисидентів щодо свободи слова, прав людини та національної ідентичності. Завдяки цьому проєкту учні не тільки засвоюють історичний матеріал, але й здобувають ефективні методи продуктивної діяльності: планування завдань, розподіл ролей у групі, пошук і вибір надійних джерел, аналіз цільової аудиторії та оптимальна подача інформації. Наприклад, під час створення відеоролика учні досліджують архівні документи та публікації українських емігрантів Святослава Караванського та Петра Григоренка, систематизують їх у вигляді тез і

візуальних елементів, що дозволяє не лише відтворювати історичні факти, але й критично оцінювати їхню значущість для сучасного суспільства [1; 48].

Медіапроект сприяє розвитку навичок, таких як креативне мислення, командна взаємодія, логічне структурування інформації та її адаптація для різних форматів сучасних медіа. Учні вчаться поєднувати історичні факти з візуальними елементами, що дозволяє ефективніше передавати складні ідеї своїм одноліткам та ширшій аудиторії. Крім того, така діяльність допомагає формувати відповідальність за достовірність інформації, критичне мислення та раціональне використання ресурсів. Отже, медіапроект «Голос із-за залізної завіси» виступає ефективним інструментом для розвитку творчих компетентностей та продуктивної діяльності, об'єднуючи історичну освіту з сучасними медіа-технологіями [171].

Полікультурні компетентності учнів розвиваються через порівняльний аналіз правозахисних рухів в різних країнах. На факультативних заняттях з історії та правозахисної діяльності учні вивчають український дисидентський рух на еміграції та порівнюють його з подібними ініціативами у Східній Європі, зокрема з польською «Солідарністю» та чехословацькою «Хартією 77». Такий підхід допомагає усвідомити універсальні цінності, які відстоюють правозахисники: захист прав людини, свобода слова, демократичні принципи та громадянська відповідальність.

Учні досліджують, якими методами дисиденти досягали міжнародного резонансу своїх заяв. Наприклад, українські дисиденти в еміграції М. Руденко, П. Григоренко, Л. Плющ. Або ж як дисиденти використовували західні медіа та радіо «Свобода», щоб інформувати світ про порушення прав людини в СРСР. Польська «Солідарність» розповсюджувала відкриті листи та звернення до міжнародних організацій, у той час як чехословацька «Хартія 77» готувала декларації і публікувала репортажі у західній пресі [86]. Порівняння цих стратегій допомагає учням зрозуміти, як культурний і політичний контексти впливали на тактику правозахисної діяльності, а також розвивати аналітичне та критичне мислення.

Крім того, така діяльність сприяє розвитку міжкультурної поваги та толерантності. Учні усвідомлюють, що боротьба за права людини виходить за межі національних кордонів і є універсальною цінністю. Це зміцнює їхню громадянську позицію, формує відповідальність та усвідомлення того, що права людини є основою демократичного суспільства. Для практичного впровадження набутих компетентностей учні можуть виконувати такі завдання: порівняти декларації «Хартії 77» [85] та звернення Української Гельсінської Групи; [14, с. 5] створити хронологічну карту міжнародного резонансу українських дисидентів; провести рефлексію: «Які методи були найбільш ефективними для донесення інформації до світової спільноти?».

На основі затвердженого Державного стандарту профільної середньої освіти та навчальної програми курсів за вибором, факультативів пропонуємо розглянути приклад факультативного курсу, який можна було б запровадити у навчальній програмі : «Голос свободи: українські дисиденти на еміграції (1970–1980-ті рр.)». [22], прикладом для створення варіантивного факультативу стала програма О. Бажана та В. Островського «Український супротив другої половини XX століття» [20].

На основі чинних програм факультативних курсів було розроблено й представлено власну авторську програму факультативу [28; 29; 30; 32]. Факультативний курс «Голос свободи: українські дисиденти на еміграції (1970–1980-ті рр.)» розроблено з метою поглиблення знань учнів про український правозахисний рух у контексті еміграційної діяльності дисидентів другої половини XX століття. Курс інтегрує історичні знання з елементами громадянської, аксіологічної та мовленнєвої освіти, сприяє формуванню критичного мислення, моральної рефлексії та громадянської відповідальності.

Актуальністю факультативу буде те, що у сучасних умовах переосмислення національної ідентичності та демократичних цінностей особливо важливо звернутися до досвіду українських дисидентів, які, перебуваючи в еміграції, продовжували боротьбу за права людини, свободу слова та культурне самовираження. Їхня діяльність є прикладом морального

вибору, громадянської зрілості та стратегічного мислення, що має значний виховний потенціал для старшокласників.

Мета факультативу – сформувати в учнів історико-предметні компетентності через вивчення діяльності українських дисидентів на еміграції, їхнього внеску в боротьбу за права людини, національну ідентичність та культурну спадщину.

Завданнями факультативу будуть:

- Ознайомити учнів з ключовими постатями українського дисидентського руху в еміграції.
- Розкрити політичні, культурні та моральні аспекти їхньої діяльності.
- Розвивати навички аналізу історичних джерел, аргументації, дискусії та есеїстики.
- Формувати здатність до моральної оцінки, прогнозування наслідків рішень, синтезу історичних і сучасних контекстів.

Опісля завершення курсу учні зможуть:

- пояснити причини та наслідки еміграції українських дисидентів;
- аналізувати джерела (листи, заяви, спогади) з позицій історичної критики;
- аргументовано висловлювати власну думку щодо моральних виборів у тоталітарному суспільстві;
- співвідносити ідеї дисидентів із сучасними викликами демократії та прав людини.

Назва факультативу: «Голос свободи: українські дисиденти на еміграції (1970–1980-ті рр.)»

Цільова аудиторія: учні 11 класу

Тривалість: 17 занять (1 година на тиждень, 1 семестр)

Форма проведення: Інтерактивні заняття з елементами кейс-аналізу, дискусій, роботи з джерелами, творчих завдань, використання різних методів та прийомів.

Заняття 1: Вступ. Поняття «дисидент», «еміграція», «опір» у контексті 1970–1980-х рр. (1 година)

Заняття 2: Причини еміграції українських дисидентів: політичні, ідеологічні, особисті. (1 година)

Заняття 3: Географія еміграції: осередки української інтелігенції за кордоном. (1 година)

Заняття 4: Петро Григоренко: правозахисник, символ морального спротиву. (1 година)

Заняття 5: Микола Руденко: політична боротьба та ідеї національного відродження. (1 година)

Заняття 6: Валентин Мороз та роль публіцистики в еміграції. (1 година)

Заняття 7. Святослав Караванський в еміграційному середовищі. (1 година)

Заняття 8. «Українські дисиденти на еміграції: П.Григоренко, В.Мороз, Л.Плющ, Н. Світлична, Н.Строката, Р. Мороз та Р. Руденко» (1 година) (Додаток У).

Заняття 9: Українська Гельсінська група: міжнародна правозахисна діяльність. (1 година)

Заняття 10. Видавнича активність українських дисидентів на еміграції. (1 година)

Заняття 11. Зустрічі з відомими політиками держав Заходу як спроба привернути увагу до українського питання. (1 година)

Заняття 12: Моральні дилеми в умовах вигнання. (1 година)

Заняття 13: Дисиденти й українська діаспора: культурна дипломатія. (1 година)

Заняття 14: Аналіз джерел: листи, заяви, спогади. (1 година)

Заняття 15: Дискусія: «Чи актуальні ідеї дисидентів сьогодні?». (1 година)

Заняття 16. Участь дисидентів на еміграції у процесах відновлення української незалежності. (1 година)

Заняття 17: Підсумкове заняття: есе, презентації, рефлексія, представлення проєктів. (1 година) [22].

Цей блок містить добірку інтерактивних методів, адаптованих до змісту факультативного курсу. Кожен метод передбачає активну участь учнів, роботу з джерелами, морально-етичне осмислення історичних подій та розвиток логічного мислення.:

1. «Я – дослідник» через аналіз україномовних джерел еміграційного походження – зокрема, публікацій у журналах «Сучасність», «Визвольний шлях», мемуарів, інтерв'ю. Учні вчаться розпізнавати маніпулятивні наративи радянської пропаганди, формулювати власну позицію щодо подій і діячів, вести дискусії, створювати аналітичні тексти та брати участь у рольових іграх (наприклад, «пресконференція дисидентів»). Цим методом учні зможуть реалізувати аксіологічну, інформаційну компетентність [22; 25; 32].

2. «Дисидентська дилема» – учні аналізують життєві стратегії таких постатей, як М. і Р. Руденки, Н. Світлична, Н. Строката, Л. Плющ, П. Григоренко і порівнюють їхні дії з ціннісними орієнтирами сучасного громадянського суспільства. Також учням запропоновано створити «дерево рішень» де зможуть створити для дисидента в еміграції: варіанти дій і наслідки [162, с. 191].

3. «Голос із минулого» – учні створюють монолог від імені дисидента на основі автентичного листа чи це «Лист П. Григоренка» або «М. Руденка» чи «Н. Світличної». Цей метод може бути реалізованим ще під назвою «мікрофон». Тим самим учні розвивають мовленнєву та інформаційну компетентність [57].

4. «Карта спротиву» – учні працюють з картами, позначаючи осередки дисидентської активності в США, Канаді, Німеччині, Великій Британії, порівнюють умови діяльності в різних країнах. Формуємо в учнів просторово-хронологічну компетентність [189, с. 313].

5. «Дисидентський пазл» – учні зіставляють фрагменти біографій і цитат, щоб визначити діяча. Наприклад, завдання на основі аналізу змісту, стилю та ідей співставити, про кого йде мова. Обґрунтуйте свою відповідь, використовуючи знання про українських дисидентів, їхні публікації, біографії та позиції щодо радянської влади. До прикладу: «Враження про війну автор

відобразив у книзі спогадів «У підпіллі можна зустріти лише щурів» та у статті «Приховування історичної правди – злочин перед народом». Трактатування історії війни в них настільки різоче відрізняється від офіційної версії радянської історіографії, що це стало одним із пунктів його дисидентської біографії». Учні за реалізують логічну, аксіологічну та мовленнєву компетентність [59].

6. Метод «Коло думок» реалізується через організацію дискусії на тему «Чи актуальні ідеї дисидентів для сучасної України?», що сприяє формуванню аксіологічної та дискусійної компетентностей учнів шляхом усвідомлення ціннісної спадщини правозахисного руху та її співвіднесення з викликами сучасного суспільства [164, с. 149-152].

7. Метод «Точка спротиву» передбачає побудову хронологічної послідовності ключових подій, пов'язаних із діяльністю Української Гельсінської групи, що сприяє формуванню хронологічної компетентності в учнів через осмислення етапів правозахисного руху в контексті радянської репресивної політики [8, с. 152–166; 173, с. 7].

8. Метод «Фішбоун» (діаграма Ісікави) застосовується для візуалізації причинно-наслідкових зв'язків у межах аналізу еміграції українських дисидентів, що сприяє формуванню логічної, просторової компетентностей учнів через структуроване осмислення політичних, соціальних, ідеологічних та особистісних чинників [121, с. 183–186].

9. Метод «Кейс» передбачає аналіз конкретної історичної ситуації – арешту за поширення самвидаву і тамвидаву – з позицій прав людини, що сприяє формуванню логічної, аксіологічної та інформаційної компетентностей учнів шляхом критичного осмислення репресивної практики радянської влади та морально-правових засад дисидентського спротиву [153, с. 98–101].

10. Метод «Інтелект-карта» передбачає побудову візуальної схеми ключових понять, таких як «дисидентство», «гідність», «опір», «ідентичність», що сприяє формуванню просторової, творчої та логічної компетентностей учнів шляхом систематизації знань і встановлення міжпоняттєвих зв'язків у контексті дисидентського руху [91, с. 56–59].

11. Метод «Т-схема» передбачає порівняльний аналіз умов боротьби українських дисидентів у СРСР і в еміграції, що сприяє формуванню логічної та аксіологічної компетентностей учнів через зіставлення форм спротиву, моральних викликів і можливостей впливу в різних політичних контекстах [114].

12. Інформаційно-цифрова компетентність у межах факультативного курсу реалізується через метод «Цифрова реконструкція», який передбачає створення учнями цифрових продуктів, що моделюють аспекти діяльності українських дисидентів на еміграції. Зокрема, учні можуть розробити інтерактивну карту еміграційних осередків, онлайн-газету у форматі самвидаву, презентацію або відеоінтерв'ю від імені дисидента, а також здійснити критичну оцінку відповідей штучного інтелекту щодо історичних подій. Такий підхід сприяє формуванню навичок роботи з цифровими джерелами, розвитку критичного мислення та осмисленню історичного контексту через сучасні технологічні засоби [133, с. 96–98].

Узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що формування історико-предметних компетентностей під час факультативних занять на прикладі вивчення українських дисидентів на еміграції в 1970–1980-х рр. є ефективним засобом інтеграції змістового, ціннісного та діяльнісного компонентів історичної освіти. Запропонований моделюючий курс «Голос свободи: українські дисиденти на еміграції (1970–1980-ті рр.)» не лише розкриває складні аспекти дисидентського руху в умовах еміграції, а й створює умови для розвитку критичного мислення, моральної рефлексії, джерельного аналізу та просторово-часової орієнтації. Використання цілеспрямованих методів – таких як «Дисидентська дилема», «Фішбоун», «Кейс-дисидент», «Інтелект-карта», «Цифрова реконструкція» та інші – забезпечує варіативність форм роботи, активізує пізнавальну діяльність учнів і сприяє глибшому осмисленню історичних процесів через особистісно значущі завдання. Таким чином, факультативне вивчення теми українського дисидентства в еміграції виступає

не лише засобом поглиблення знань, а й інструментом формування громадянської зрілості та історичної свідомості старшокласників.

Таким чином, факультативне вивчення теми українського дисидентського руху в еміграції не лише поглиблює предметні знання, а й формує в учнів активну громадянську позицію, здатність до осмислення історії як простору вибору, відповідальності та гідності.

ВИСНОВКИ

Український дисидентський рух другої половини ХХ століття та його еміграційний сегмент стали визначальними чинниками формування підвалин незалежності й демократизації суспільного життя. Упродовж десятиліть активісти поєднували боротьбу за громадянські права із захистом національної ідентичності, створюючи альтернативу радянському тоталітарному проєкту. Правозахисні кампанії, мережі солідарності, публікації меморандумів і програмні документи Української Гельсінської групи заклали інтелектуальне підґрунтя політичних змін. Проведене дослідження дозволило комплексно осмислити громадсько-політичну діяльність українських дисидентів в еміграції як важливий компонент національного визвольного руху другої половини ХХ століття. Було доведено, що еміграційний сегмент дисидентства відіграв ключову роль у міжнародній легітимації українського питання, формуванні альтернативного історичного наративу та трансляції демократичних цінностей, що згодом стали основою для державотворчих процесів у незалежній Україні.

По-перше, аналіз стану наукової розробки та джерельної бази показав, що історіографія проблеми є багатшаровою та неоднорідною. Радянська наука систематично заперечувала сам факт існування дисидентського руху, тоді як діаспорні та зарубіжні дослідження прагнули його підтримати або об'єктивно висвітлити, хоча й були обмежені доступом до джерел. Особливу цінність становлять праці самих дисидентів, які, попри нелегальний статус, містять глибокий аналіз політичних і соціальних процесів та відображають внутрішню логіку руху. Окрім, виділяємо важливість архівних джерел, котрі несуть цінність для осмислення життя на еміграції і в середині консервативного режиму. У роботі проаналізовано основні напрями діяльності дисидентів за кордоном – в правозахисну, публіцистичну, видавничу, дипломатичну та освітню. Встановлено, що саме завдяки зусиллям емігрантів-дисидентів українська тематика набула міжнародного звучання, а їхня активність сприяла

формуванню позитивного іміджу України як держави, що прагне до свободи, прав людини та демократичного розвитку.

По-друге, з'ясовано, що внутрішньополітичні чинники еміграції українських дисидентів були безпосередньо пов'язані з масштабними репресіями радянської влади проти інакомислячих. Еміграційні ініціативи відіграли ключову роль у міжнародній легітимації українського питання. Дисиденти-емігранти впливали на політичні кола західних держав, організовували інформаційні кампанії, підтримували зв'язок із правозахисниками в Україні. Завдяки їхній діяльності українська тема увійшла до порядку денного провідних урядів і міжнародних організацій, що стало важливою умовою дипломатичної підтримки у період розпаду СРСР. Здобуття незалежності дало дисидентам шанс перейти від позиції опозиційної моральної сили до активної участі в політиці, створенні правозахисних інституцій, громадських організацій і освітніх ініціатив. Однак реалізація їхніх ідеалів наштовхнулася на суперечності молодій державі, відновлення елементів старих практик, брак політичної волі до глибинних реформ.

По-третє, охарактеризовано основні центри політичної еміграції, що сформувалися у Північній Америці та Західній Європі (США, Канада та інше). Вони стали осередками організаційної консолідації та інтелектуальної співпраці, забезпечуючи координацію діяльності, видавничу підтримку та дипломатичні контакти. Саме ці центри створили умови для формування єдиного фронту міжнародної адвокації української справи.

По-четверте, дослідження показало багатогранність громадсько-політичної активності дисидентів за кордоном. Вона охоплювала публіцистику, правозахисну діяльність, дипломатичні ініціативи та видавничі проєкти. Завдяки цьому українська проблема була винесена на міжнародний рівень, а дисиденти стали важливими учасниками глобального правозахисного руху. Їхня діяльність не лише сприяла формуванню позитивного іміджу України, але й заклала підвалини для майбутнього визнання її незалежності.

По-п'яте, оцінка внеску емігрантів-дисидентів у процеси здобуття незалежності України засвідчила їхню ключову роль у формуванні новітнього українського історичного наративу. Саме вони забезпечили передачу демократичних ідей, правозахисних стандартів та альтернативної інтерпретації радянського минулого, що стало основою для переосмислення історії та утвердження нових ціннісних орієнтирів у суспільстві.

По-шосте, здійснено теоретичне обґрунтування поняття факультативу як важливого інструменту формування історико-предметних компетентностей. Вибіркові курси з історії дозволяють поглиблювати знання, розвивати критичне мислення та формувати мотивацію до історичного пізнання. Вони виступають засобом диференціації навчання та відповідають потребам профільної школи.

По-сьоме, висвітлено практичні можливості інтеграції тематики дисидентського руху в еміграції у факультативні курси з історії України. Це відкриває перспективи для формування громадянської свідомості учнів, розвитку їхніх ціннісних орієнтацій та розуміння демократичних процесів. Використання матеріалів про діяльність дисидентів у навчальному процесі сприяє вихованню відповідального громадянина, здатного критично мислити та усвідомлювати значення історичної пам'яті.

Відповідно до мети роботи, якою було комплексне дослідження громадсько-політичної діяльності українських дисидентів в еміграції у 1970-х – на початку 1990-х років, визначення її впливу на процеси національного визволення України та розробка методичних рекомендацій щодо використання відповідного історичного матеріалу у курсі історії України для закладів середньої освіти, були зроблені такі висновки за кожним із поставлених завдань.

Масові репресії проти інакомислячих, криміналізація будь-якої форми незалежного мислення та радикальний контроль за інтелектуальним середовищем створили умови, за яких частина української інтелігенції була змушена обирати еміграцію як єдиний шлях продовження своєї діяльності. Особливо значущими факторами стали посилення переслідувань у 1970-ті роки

та цілеспрямована політика КДБ із ліквідації центрів опозиції. Українська еміграційна мережа у США, Канаді та Західній Європі сформувала потужні організаційні платформи – інформаційні бюро, правозахисні комітети, видавництва, які стали каналами трансляції ідей незалежності та прав людини. Їхній інтелектуальний ресурс дозволив не лише зберігати традиції опору, а й модернізувати дискурс боротьби за державність України. Діяльність еміграційних середовищ була багатовекторною. Вона охоплювала інтенсивну видавничу і публіцистичну працю, адвокацію інтересів України на міжнародних майданчиках, допомогу політв'язням, а також підтримку демократичних рухів усередині УРСР. Значну роль відігравало створення архівів і публікація документів репресованих, що формували історичну пам'ять.

Дослідження засвідчило, що еміграційні дисиденти мали реальний вплив на формування ідейної основи національно-визвольного руху та його міжнародне визнання. Їхні контакти із західними політичними елітами, інформаційні кампанії, участь у розробці концепцій нової державності і правозахисних стратегій заклали підвалини політичної та правової легітимності відновлення незалежності. У пострадянський період діяльність багатьох з них продовжилася у формі участі в парламенті, громадянських ініціативах, меморіальних проєктах. Запропоновано методичні підходи до інтеграції теми в освітній процес ЗЗСО: використання біографічних студій, джерелознавчого аналізу, дискусій, проєктної діяльності та роботи з публіцистичними й архівними матеріалами. Такий підхід дозволяє не лише поглибити знання учнів, а й активізувати їхню пізнавальну мотивацію та сформувати стійкий інтерес до історії як інструменту громадянського самовизначення.

Таким чином, тема українського дисидентського руху в еміграції є не лише важливою для наукового осмислення, а й надзвичайно перспективною для впровадження в шкільну історичну освіту. Її вивчення сприяє вихованню свідомих громадян, здатних критично мислити, цінувати свободу та активно долучатися до демократичного розвитку суспільства. Отже, у межах поставленої мети дослідження було комплексно вивчено історичні, політичні й

культурні виміри діяльності українських дисидентів в еміграції, що дозволяє не лише глибше осмислити їхній внесок у здобуття незалежності, а й запропонувати рекомендації для впровадження теми дисидентського руху в навчальних курсах. Історія української еміграції другої половини ХХ століття є важливим ресурсом громадянської освіти, здатним формувати в учнів ціннісне ставлення до демократії, свободи слова та права національного самовизначення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. Архівні матеріали

1. Архів Самвидаву. Матеріали Самвидаву. Справа № 5423-5423 Святослав Караванський. Радіо Свобода. Вип. 14/85. URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/materialy_samizdata_1985_14__ocr.pdf (дата звернення 25.07.2025).
2. Галузевий Державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 16. ГПУ-КГБ-УРСР. Спр. 24/2-3373. 286 арк.
3. Галузевий Державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 16. ГПУ-КГБ-УРСР. Спр. 76055. Меморандум №2 Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод про участь України на Белградській зустрічі від 22 січня 1977 року. Т. 25. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27582> (дата звернення: 10.09.2025).
4. Галузевий Державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 16. ГПУ-КГБ-УРСР Спр. 7 (1985), Спр. 1077, арк. 24-25.
5. Галузевий Державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 16. ГПУ-КГБ-УРСР Спр. 1080. арк. 245 – 248.
6. Галузевий Державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 16, ГПУ-КГБ-УРСР. Спр. 7 (1985), Спр. 1081, арк. 65-66.
7. Галузевий Державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 16. ГПУ-КГБ-УРСР. Спр. 67298. Т.10. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29149> (дата звернення 25.07.2025).

ІІ. Опубліковані документи і матеріали

8. Бичек С. М. Документи з історії Української Гельсінської спілки у фондах ЦДАГО України. *Огляди джерел та документальні нариси*. 2014. С. 152–166. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&I

[MAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/ay_2014_4-5_14.pdf](#)

(дата звернення 25.07.2025).

9. Генерал Петро Григоренко. Закінчення виступу з громадою в Монреалі, Канада ч. 3/3. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LxDx6HHMTCI> (дата звернення 25.07.2025).
10. Дисиденти / уклад. і передмова В. Кіпіані. Х. : Віват, 2021. 352 с.
11. Лихо з розуму (портрети двадцяти "злочинців") : зб. матеріалів / уклад Вячеслав Чорновіл. Париж: Перша укр. друк. у Франції, 1967. 335 с. URL: <https://surl.lt/jvnqwh>. (дата звернення 25.07.2025).
12. Мороз В. Мойсей і Датан: есей / Валентин Мороз ; передм. Марти Гарасовської. Торонто ; Балтімор : Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1978. Передрук самвидавного есею з України. 49 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1408/file.pdf> (дата звернення 20.07.2025).
13. Овсієнко В. Декларація УГГ, Меморандум №1 . Віртуальний музей Харківської правозахисної групи. URL: <https://museum.khpg.org/1162387045> (дата звернення 20.08.2025).
14. Основоположні документи Української Гельсінської Спілки: передрук закордонного представництва Української Гельсінської Спілки. Нью-Йорк. 1989. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1817/file.pdf> (дата звернення: 20.07.2025).
15. Стаття 62 КК УРСР. Віртуальний музей Харківської правозахисної групи. URL: <https://museum.khpg.org/1162803885/> (дата звернення: 20.07.2025).
16. Українська Гельсінська Група 1978–1982. Документи і матеріали. Торонто–Балтимор : Смолоскип ім. В. Симоненка, 1983. 998 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/istoriya/103-ukrayinska-gelsinska-grupa-1978-1982-dokumenty-i-materiyali/> (дата звернення: 20.07.2025).
17. Український правозахисний рух. Документи і матеріали / упоряд. О. Зінкевич. Торонто–Балтимор : Комітет Гельсінських Гарантій для України ; Смолоскип

ім. В. Симоненка, 1978. 477 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/istoriya/86-ukrayinskiy-pravozahisniy-ruh-dokumenti-i-materiali/> (дата звернення: 20.08.2025).

18. Українська служба «Голосу Америки»: американська історія для України і з Україною, 1949–2019: збірник наукових статей та матеріалів. Клівленд, 2020. 191 с. URL: http://uaas.org.ua/VOA_2020/VOAUkr70th.pdf (дата звернення: 10.07.2025).

19. Хроніка таборових буднів. Мюнхен : Сучасність, 1976. 142 с. URL: <https://share.google/cyQktoahufpgGnsxx> (дата звернення: 10.07.2025).

III. Нормативні документи

20. Бажан О., Островський В. Український спротив другої половини XX століття. Програма варіативного курсу. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. № 1 (49). Київ, 2018. С. 278–351. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Bazhan_Oleh/Ukrainskyi_sprotyv_druhoi_polovyny_X_X_stolittia/ (дата звернення: 10.07.2025).

21. Видатні постаті України. Для 7–11 класів суспільно гуманітарного профілю. URL: <https://naurok.com.ua/programa-fakultativu-vidatni-postati-ukra-ni-7-11-klasi-87222.html> (дата звернення: 10.07.2025).

22. Державного стандарту профільної середньої освіти (2024). URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-derzhavnoho-standartu-profilnoi-serednoi-osvity-851-250724> (дата звернення: 10.04.2025).

23. Закон України «Про освіту». 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 25.08.2025).

24. Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». 2015. URL: <https://surl.li/bfdtok> (дата звернення 25.08.2025).

25. Історія: Україна і світ (інтегрований курс): навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. 10–11 класи. Затв. та надано гриф: «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ МОН України від 03.08.2022 № 698). Київ, 2022. 40 с. URL:

https://osvita.ua/doc/files/news/589/58973/navchalna_programa-2022_history_U_and_W-.pdf (дата звернення 25.08.2025).

26. Міністерство освіти і науки України. Про затвердження Концепції профільного навчання у старшій школі: наказ від 21 жовт. 2013 р. № 1456. Київ, 2013. 14 с. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/npa/5a1fe82a9c95d.pdf> с. 11. (дата звернення 25.08.2025).
27. Міністерство освіти і науки України. Про затвердження концептуальних засад реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти: наказ від 02 груд. 2022 р. № 1090 // Офіційний сайт МОН України. 30.07.2024. URL: https://rada.info/upload/users_files/37485490/docs/f36f73f6b93190b4ca80f44d9ea6fd51.pdf (дата звернення 24.05.2025).
28. Навчальні програми для 10-11 класів (Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. 2011). URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> (дата звернення 25.04.2025).
29. Навчальні програми курсів за вибором, факультативів. 2025. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-kursiv-za-viboro-fakultativiv> (дата звернення 25.04.2025).
30. Перелік програм варіативної складової з історії, правознавства та громадянської освіти, рекомендованих до використання в загальноосвітніх навчальних закладах (лист Міністерства освіти і науки України від 29.08.2016 № 1/11-11414). URL: <https://share.google/kudTjJRkjDF2yO4tt> (дата звернення 29.08.2025).
31. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти (2011). URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/28030/ (дата звернення 25.04.2025).
32. Про затвердження Положення про факультативні заняття в загальноосвітніх навчальних закладах : наказ Міністерства освіти України № 93 від 20.02.1997. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0453-97#Text> (дата звернення 29.08.2025).

- 33.Соловарь В.А. Програма факультативних занять з «Історії України» Досліджуємо історію України від XX – початку XXI ст. 21 с. URL: <https://naurok.com.ua/programa-fakultativnih-zanyat-z-istori-ukra-ni-doslidzhuemo-istoriyu-ukra-ni-vid-hh-pochatku-hhi-st-59951.html> (дата звернення 21.04.2025)..
- 34.Становлення української державності. Програма курсу за вибором для учнів 11 класів / С.М. Луньов, І.Є. Василенко. Харків, 2015. 22 с.

IV. Праці дисидентів і мемуарна література

- 35.Гель І. Грані культури. Лондон : Українська видавнича спілка, 1984. 187 с.
- 36.Генерал Петро Григоренко: спогади, статті, матеріали / упоряд. Олесь Обертас. К.: Смолоскип, 2008. С. 117–118, 390–394.
- 37.Григоренко П. Спогади. Детройт : Українські Вісті, 1984. 753 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/3782-grigorenko-p-svogadi/> (дата звернення 21.02.2025).
- 38.Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Мюнхен : Вид. Сучасність: окреме видання. 1968. 211 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-518-110-6/966-518-110-6.pdf> (дата звернення 21.03.2025).
- 39.Лук'яненко Л. Г. Не дам загинуть Україні!. Київ: Софія, 1994. 510 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0002442 (дата звернення 21.02.2025).
- 40.Мороз В. Серед снігів. Торонто : Старшина Пластової Станиці, 1972. (Передрук із: Сучасність. 1971. Ч. 3 (123), Мюнхен). 36 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Moroz_Valentyn/Sered_snihiv.pdf? (дата звернення 21.02.2025).
- 41.Мороз В. У пошуках українського Піночета? Львів, 1999. 24 с.
- 42.Мороз В. Ще дві практичні справи - і знову без філософії. Анабазис. 1990. Ч. 2. С. 4–6.

43. Мороз Р. В. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня. Харків: Права людини, 2012 р. 288 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-617-587-086-0/978-617-587-086-0.pdf> (дата звернення 24.04.2025).
44. Плющ Л. У карнавалі історії. Свідчення. Факт. Київ, 2002. 633 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Pliusch_Leonid/U_karnavali_istorii_Svidchennia.pdf? (дата звернення 24.04.2025).
45. Сверстюк Є. Блудні сини України / Євген Сверстюк. Київ : Знання, 1993. 245 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Sverstiuk_Yevhen/Bludni_syny_Ukrainy/ (дата звернення: 05.04.2025)
46. Сверстюк Є. Вічний феномен дисидентства. Харківська правозахисна група. 2010. URL: <https://archive.khpg.org/osvita/index.php?id=1273734761> (дата звернення: 05.04.2025)
47. Три повстання Січків: У 2 т. Т. 1: Спогади Стефанії Петраш-Січко. Документи / Харківська правозахисна група; Редакторупорядник В.В.Овсієнко; Худож.-оформлювач О. Агєєв. Харків: Фоліо, 2004. 256 с. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/ukr0013031.pdf (дата звернення: 04.04.2025).
48. Чи може кріль врятуватися?. Нью-Йорк, 1980. 11 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/chy-mozhe-kril-vryatuvatysya/> (дата звернення: 29.10.2024).

V. Матеріали періодичних видань

49. 40 років тому в Україні почалися спецоперації проти шістдесятників. *Zmina*. URL: https://zmina.info/news/40_rokiv_tomu_v_ukrajini_pochalisja_specoperaciji_proti_shistdesjatnikov-2/ (дата звернення 15.09.2025).
50. Бажан О. Леонід Плющ: «Дисидентами ніхто не називав — не любили це слово». *Історична правда*. 12 листопада 2021. URL: <https://www.istpravda.com.ua/dissidents/articles/618e61cae6f12/> (дата звернення 20.07.2025).

- 51.Верига В. Інформувати світу про Україну. *Вісті Комбатанта*. 1967. Ч. 4. С. 11.
URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/19640/file.pdf> (дата звернення 15.07.2025).
- 52.Войценко О. У змаганні за нову Канаду: початки офіційної двомовності й багатокультурності, 1970–1979. *Літопис українського життя в Канаді*. Едмонтон : Видавництво Канадського інституту українських студій, Альбертський університет, 1992. 597 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/15182/file.pdf> (дата звернення 25.05.2025).
- 53.В Україні настав новий час: звернення. Ініціативна група «Першого грудня». 08.12.2013. *Українська правда*. URL: <http://1-12.org.ua/2013/12/08/2594> (дата звернення 29.08.2025).
- 54.Генерал Петро Григоренко виступав в Осльо. *Свобода*. 1980. 30 серпня. С. 1, 3.
- 55.Горохович Т. З приводу відвідин Надії Світличної в Канаді. *Нові дні*. 1979. Березень 1979. Ч. 3. (349). URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/16991/file.pdf> (дата звернення 29.08.2025).
- 56.Григоренко П. За національні права поневолених народів. *Сучасність*. 1979. Ч. 12 (228). С. 43–48.
- 57.Груненко О. Г. Інтерактивні технології навчання. *На Урок*. URL: <https://naurok.com.ua/interaktivni-tehnologi-navchannya-98817.html> (дата звернення: 12.06.2025).
- 58.Губернський Б. «Щури домоглися вигнання мене з Батьківщини». Згадуючи Петра Григоренка. *Сторінки Кримської історії*. 7 жовтня 2016. URL: <https://ua.krymr.com/a/28059236.html> (дата звернення 29.08.2025).
- 59.Дудіна Т. Петро Григоренко: коротка біографія. *Освіта.ua*. URL: <https://osvita.ua/school/biography/94249/> (дата звернення: 12.08.2025).
- 60.Зайцев Ю. Ніна Строката-Караванська. Донька української Одеси. *Історична правда*. 08.12.2018. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/12/8/153386/> (дата звернення 24.08.2025).

- 61.Зінкевич О. Як діставався «самвидав» на Захід. *Історична правда*. 19.10.2010.
URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2010/10/19/615/> (дата звернення 20.08.2025).
- 62.Зміст і методика проведення факультативного курсу «Подільність цілих чисел».
Blogger: веб-сайт. URL: <http://bbeembi.blogspot.com/p/blog-page.html> (дата звернення 29.08.2025).
- 63.Історія дня: Як радянський генерал Григоренко воював з СРСР. 16 жовтня 2019.
URL: <https://www.depo.ua/ukr/life/istoriya-dnya-yak-radyanskiy-general-grigorenko-voyuuvav-z-srsr-201910161042573> (дата звернення 29.07.2025).
- 64.Квітковський Д. Боротьба за свободу в Україні. Торонто, 1968. 67 с. URL:
<https://share.google/CBbn1NbAQ6XG7Uiz9> (дата звернення 29.07.2025).
- 65.Кучер Н. Раїса Мороз: Досвід протистояння. *Наша віра: всеукраїнський культурологічний часопис*. Березень 2013. № 3 (299). 16 с. URL:
https://nashavira.ukrlife.org/nasha_vira03_13.pdf (дата звернення 20.08.2025).
- 66.Лисянський Б. Українська політична еміграція, як історичне з'явище. *Тризуб*. Париж, 1935. № 49. С. 4–9.
- 67.Миколаєнко А. Видавництво «Смолоскип»: між різних вогнів і на різних континентах. *Chytomo*. URL: <https://chytomo.com/vydavnytstvo-smoloskyp-mizh-riznykh-vohniv-i-na-riznykh-kontynentakh/> (дата звернення: 27.08.2025).
- 68.Мокрик Р. Хартія 77: на початку був рок'н'ролл. *Історична правда*. 30 січня 2021. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/01/30/158910/> (дата звернення 29.06.2025).
- 69.Наше життя. Our Life: monthly magazine of the Ukrainian National Women's League of America. Р. XXXVII Ч. 2 лютий 1980 FEBRUARY No. 2 Vol. XXXVII. URL: <https://unwla.org/media/magazine/our-life/198x/1980-02-february-magazine-Our-Life.pdf> (дата звернення 24.05.2025).
- 70.Основні функції процесу навчання: реферат. *Освіта.ua*. 2011. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/pedagog/14755/> (дата звернення 25.06.2025).

- 71.Острове́рхова Н. Факультативне заняття на його аналіз. *Освіта.ua*. 23 квітня. 2008. URL: <https://osvita.ua/school/method/technol/726/> (дата звернення 25.06.2025).
- 72.Паліє́нко М. Г. Нове видання з історії української еміграції. *Архіви України*. 2010. № 5. С. 265–268.
- 73.Перебі́г нарад III конгресу СКВУ. *Свобода – український щоденник*, 29 листопада 1978 р. № 259. С. 1–4.
- 74.По́льовий Л. Спільним фронтом проти Москви. *Визвольний шлях*. 1959. Ч. 6. С. 603–606.
- 75.Про найжахли́віший момент життя «нетипового радянського генерала» Петра Григоренка. *Армія Inform*. 16 жовтня 2020. URL: <https://armyinform.com.ua/2020/10/16/pro-najzhahlyvishyj-moment-zhyttya-netypovogo-radyanskogo-general-a-petra-grygorenka/> (дата звернення 25.06.2025).
- 76.Про́хода В. Українська політична еміграція, як історичне з’явище. *Тижневик*. Париж, 1935. 15 грудня Ч. 49. (503). URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/29710/file.pdf> (дата звернення 24.04.2025).
- 77.Пташе́нко О. Життя із вірою й без страху. *Чорноморські новини*. 2016. № 7 (21684), 21 січня 2016. URL: <https://chornomorka.com/archive/21684/a-6862.html> (дата звернення 20.07.2025).
- 78.Сьо́годні день пам’яті Васи́ля Сту́са. *ArmyInform*. 2021. 4 вересня. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/09/04/sogodni-den-pamyati-vasylya-stusa-2/> (дата звернення: 08.08.2025).
- 79.Скри́пка Т. Надія Світли́чна. *Історична Правда*. 8 листопада 2022. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2022/11/8/162014/> (дата звернення: 09.08.2025).
- 80.Смо́лій І. Ген. Петро Григоренко серед нашої громади в Америці. *Народна воля*. Скрантон. 1978. 20 квітня.
- 81.Сучасність : література, мистецтво, суспільне життя / ред. Юрій Шевельов ; заст. ред. Марта Скорупська. 1980. Ч. 10 (238). Мюнхен. URL:

https://shron2.chtyvo.org.ua/Suchasnist/1980_N10_238.pdf? (дата звернення: 09.08.2025).

82. Українська гельсінська група: «Наша свобода не далася дарма». *Український інститут національної пам'яті*. 2016. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/nasha-svoboda-ne-dalasya-darma-ukrayinska-gelsinska-grupa> (дата звернення 10.09.2025).
83. Факультативи, спецкурси, спецсемінари як форми організування навчання. *Підручники онлайн: сайт*. URL: https://pidru4niki.com/70153/pedagogika/fakultativi_spetskursi_spetsseminari_formi_organizuvannya_navchannya (дата звернення 10.07.2025).
84. Фіцула М. М. Розвиваюча функція навчання. *Педагогіка*. URL: <https://ukrtextbook.com/pedagogika-ficula-m-m/pedagogika-ficula-m-m-rozvivayucha-funkciya-navchannya.html> (дата звернення 10.06.2025).
85. «Хартії-77» — опозиційному рухові за демократичну Чехословаччину — минає 30 років. *Радіо Свобода*. 5 лютого 2007. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/958804.html> (дата звернення: 11.07.2025).
86. «Хартія-77», одне з найвідоміших громадських об'єднань, котре на повний голос заявило про порушення прав людини в тодішній комуністичній Чехословаччині, нині відзначає своє 25-ліття. 2002. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/885972.html> (дата звернення: 11.07.2025).
87. Щур М. «Луганський світлячок» – Надія Світлична у спогадах колег по Радіо Свобода. *Радіо Свобода*. 1 листопада 2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28089219.html> (дата звернення 10.09.2025).
88. Як працював український самвидав. *Суспільне Культура*. URL: <https://suspilne.media/culture/1143658-ak-pracuvav-ukrainskij-samvidav/> (дата звернення 24.08.2025).
89. Яремчук О. Євген Сверстюк: «Майдан працює на перспективу». *День*. № 229. 2013. URL: <https://day.kyiv.ua/article/podrobytsi/yevhen-sverstyuk-maydan-pratsyuue-na-perspektyvu> (дата звернення 10.09.2025).

VI. Монографії та статті

90. Антонюк Т. Д. Етнокультурний профіль третьої хвилі української еміграції. *Народна творчість та етнологія*. 2020. № 1. С. 86–106. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004020> (дата звернення: 09.07.2025).
91. Біжан Т. В. Формування ключових компетентностей учнів початкових класів шляхом використання методу інтелект-карт (Mind maps). *Сучасні тенденції і пріоритети компетентнісного підходу в підготовці майбутніх фахівців дошкільної та початкової освіти: збірник науковометодичних праць / за заг. редакцією В. Є. Литнєва, Н. Є. Колесник, Т. В. Завязун*. Житомир: «Полісся», 2016. У 3-х ч. Ч. II. С. 56–59. URL: <https://surl.li/rjpctz> (дата звернення 10.09.2025).
92. Бажан О. Дисидентство в УРСР: спроба дефініції. *Магістеріум*. № 7. *Історичні студії*. С. 27–31. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/21c93b92-2d51-4e7d-bcc5-5ba47159d3c1/content> (дата звернення 10.07.2025).
93. Бондаренко С. Історичні передумови виникнення Народного Руху України в контексті відродження української державності. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця*. Тернопіль. 2004. Вип. 2. С. 104–109.
94. Бондар С. Процес формування ключових компетентностей. URL: https://lib.iitta.gov.ua/714536/1/BSP_2012Dr_27.pdf (дата звернення 10.08.2025).
95. Валентин Мороз: прапор українського дисидентства / Б. Паска. - Івано-Франківськ : Фоліант, 2018. 366 с.
96. Власенко В. М. Міжвоєнна українська політична еміграція на Балканах (до питання про термінологію). *Суспільно-політичні процеси на українських землях: зб. матер. II Всеукр. наук.-практ. конф., м. Суми, 21 травня 2013 р. / за заг. ред. В. А. Нестеренка*. Суми : Сумський державний університет, 2013. С. 12–20. URL: <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/31884> (дата звернення: 06.07.2025).

- 97.Власенко В. Міжвоєнна українська політична еміграція в Югославії. *Україна дипломатична*. 2019. Вип. 20. С. 132–140. URL: <https://ud.gdip.com.ua/wp-content/uploads/2020/02/12.pdf> (дата звернення: 07.06.2025).
- 98.Власов В. Як перевірити та оцінити історичну компетентність учнів (до концепції контрольних робіт Державної підсумкової атестації з історії України). *Історія в школах України*. 2010. № 4. С. 3–17.
- 99.Власенко О. Мовленнєва і мовна компетентності особистості: теоретично – психологічна проекція. URL: <https://jrn1.nau.edu.ua/index.php/VisnikPP/article/download/16252/23492> (дата звернення 10.06.2025).
100. Винарчук Т. В. Рецензія на книгу Дарини Тетеріної-Блохин “Історія української політичної еміграції в славних іменах” (Том II. 2011). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 39. С. 338–341. URL: https://old.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/39/67.pdf (дата звернення 10.06.2025).
101. Грицай Н. Б. Основні принципи методичної підготовки майбутніх учителів біології. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал*. 2014. № 3 (37). С. 105–112. URL: <https://share.google/8FCqvFM2h90uAn84v> (дата звернення 10.06.2025).
102. Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: проблеми статусу та чисельності. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2016. Вип. 28. С. 254–266. URL: <http://repository.rshu.edu.ua/id/eprint/2638/> (дата звернення: 07.07.2025).
103. Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ : Інститут історії України, 2018. 278 с.
104. Даниленко О. Українська еміграція в Чехословаччині (1920-і роки): соціокультурний аспект. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 1. С. 37–40. URL: <https://lib.in.ua/108843-stattia-ukrainska-emigracziia-v->

chechoslovachchyni-1920-i-roky-socziokulturnyj-aspekt/ (дата звернення: 07.06.2025).

105. Даценко Л. М. Особливості проєктування та укладання історичних карт для школи. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. С. 78–85. URL: <https://surl.li/erzhbt> (дата звернення 10.04.2025).
106. Дем'янчук В. А. Праця Івана Геля у громадсько-політичних «неформальних» організаціях УРСР (1987–1989 рр.). *Наукові записки. Серія: Історія*. 2015. Вип. 1. С. 117–121. URL: <https://journals.tnpu.ternopil.ua/index.php/history/article/view/2043/1836> (дата звернення 10.04.2025).
107. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика: монографія. Тернопіль : Джура, 2011. 224 с.
108. Десятов Д. Формування просторової компетентності учнів у процесі навчання історії. *Історія та правознавство*. 2012. № 3–4 (60–61). С. 108–118. URL: <https://share.google/0PROCEBmHQ15LBBqD> (дата звернення 10.02.2025).
109. Дидактичні засади диференціації навчання в основній школі : монографія / [авт. кол. : В. І. Кизенко, Г. О. Васьківська, С. П. Бондар й ін.] ; за наук. ред. В. І. Кизенка. К.: Педагогічна думка, 2012. 216 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/106634/1/Mon-DZDN-2012-mon.pdf> (дата звернення 10.02.2025).
110. Дубовик В. Організація та методика проведення факультативних занять з математики. *Вісник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. № 16. 2 с. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/stud_konferenzia/2011_2/visnuk_16.pdf (дата звернення 20.07.2025).
111. Засекіна Т. М. Інтеграція в шкільній природничій освіті: теорія і практика : монографія. Київ: Педагогічна думка, 2020. 400 с.
112. Захаров Б. Напрями і течії дисидентського руху в Україні (1956–1987). *Дриновський збірник*. Т. 4. С. 310–322. URL: <https://periodicals.karazin.ua/drinov/article/view/794> (дата звернення: 06.05.2025)

113. Захаров Б. Є. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харківська правозахисна група. Харків: Фоліо, 2003. 143 с. URL: <https://surl.lu/laxkuc> (дата звернення: 05.05.2025).
114. Захаров Є. Огляд дисидентського руху. *Віртуальний музей Харківської правозахисної групи*. URL: <https://museum.khpg.org/1586898337> (дата звернення: 15.07.2025).
115. Защинська С. Виявлення та організаційні форми розвитку творчих здібностей учнів при вивченні історії. *Педагогічні науки*. С. 56–61. URL: <https://enpuirb.udu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c1aef8b7-ff8a-4748-a4d1-a40890af6af6/content> (дата звернення 10.03.2025).
116. Карабович Т. Міфопоетика Нью-Йоркської групи. Монографія / відп. ред. Р. Радишевський. Київ : Талком, 2017. 461 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Karabovych_Tadei/Mifopoetyka_Niu-Yorkskoi_hrupy.pdf (дата звернення 14.02.2025).
117. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ : Либідь, 1995. 224 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/5-325-00704-1/5-325-00704-1.pdf> (дата звернення 13.03.2025).
118. Кизенко В. І. Педагогічні функції факультативів у основній школі. *Інститут педагогіки НАПН України*. С. 8–9. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/3426/1/Tza2010_KVI.pdf (дата звернення 13.03.2025).
119. Кизенко В. І. Педагогічні функції і зміст факультативного навчання в основній школі. *Педагогіка і психологія*. 1997. №2. С. 24 – 32.
120. Кизенко В.І. Вітчизняний і зарубіжний досвід реалізації варіативного компонента змісту освіти. *VII Волошинські читання «Шкільна мовно-літературна освіта: традиції і новаторство»: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, 17 травня 2019 р., м. Київ* / Ін-т педагогіки НАПН України; за заг. ред. Т. О. Яценко. Київ : УОВЦ «Оріон», 2019. 373 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/716292/1/zbirnyk-materialiv-voloshyns%60kichytannya.pdf> (дата звернення 13.03.2025).

121. Кірієнко Н. М. «Фішбоун» – прийом, що вчить мислити. *Джерело педагогічних інновацій. Українська мова та література. Науково-методичний журнал*. № 1 (33). Харків : Харківська академія неперервної освіти, 2021. С. 183–186. URL: <https://share.google/oJWP4YnPy8VI8jJ9X> (дата звернення 13.03.2025).
122. Кліщ А. В. Інтелектуальна революція в пресовій спадщині представників III хвилі еміграції. *Соціальні комунікації: теорія і практика : наук. журн.* [наук. і літ. ред. Г. Я. Холод; наук. ред. О. М. Холод]. Т. 5. Київ, 2017. С. 58–62. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/268481> (дата звернення: 15.07.2025)
123. Ковальова А. О. Рольова гра на уроках історії. *Педагогічні науки: зб. наук. пр.* Харків: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2016. Вип. 75. С. 212–215. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9abffdcf-3a02-4faa-9def-599d12e78ad5/content> (дата звернення 13.03.2025).
124. Козак С. Літературний рух української еміграції (на прикладі часопису «Українські вісті» (1945–2000)). *Вісник Книжкової палати*. 2014. № 7. С. 1–4. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/vkp_2014_7_11.pdf (дата звернення: 24.07.2025).
125. Костюк Г.С. – особистість, вчений, громадянин / за ред. акад. С.Д.Максименка ; упоряд. канд. психол. наук В.В.Андрієвська. К.: Ніка-Центр, 2010. 216 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/6256/1/Kostyuk.indd.pdf> (дата звернення: 24.07.2025).
126. Курносів Ю. О. Інакомислення в Україні : 60-ті – перша половина 80-х рр. XX ст / відпов. ред. Д. М. Даниленко; НАН України, Інститут Історії України. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1994. 222 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0002147> (дата звернення: 06.07.2025).
127. Ладжун Ю. Ю. Боротьба Комітету Українців Канади за права людини і демократію в Україні (60–70-ті рр. XX ст.). *Науковий вісник Ужгородського*

- університету. *Серія: Історія*. 2011. Вип. 26. С. 174–180. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/dd98e6c8-8611-4bed-83f9-5bd8a86cea96/content>. (дата звернення: 06.07.2025).
128. Леонтьєва І. В. Педагогічний кейс як засіб розвитку критичного мислення майбутніх викладачів. *Збірник наукових праць* • № 32. 2019 р. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/33453/1/I_Leontieva_PL.pdf (дата звернення: 06.08.2025).
129. Літовченко В. А., Шикман І. І. Учнівський факультатив з інформатики та STEM-освіта. *SWorldJournal*. 2023. Вип. 20, ч. 2. С. 65–68. URL: https://www.researchgate.net/publication/374851509_UCNIVSKIJ_FAKULTATIV_Z_INFORMATIKI_TA_STEM-OSVITA (дата звернення: 06.05.2025).
130. Логвіненко Н. Факультативи як форма організації диференціації та індивідуалізації навчання старшокласників. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2011. № 9. С. 43–48. URL: <https://surl.li/orqosk> (дата звернення: 06.07.2025).
131. Лутчин Т. Проблематика дослідження українського національно-визвольного руху другої половини XX століття. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2011. Вип. 1. С. 224–236. URL: <https://surl.li/wcjeeu> (дата звернення: 06.08.2025).
132. Ляшенко О. І. Шляхи реалізації профільної середньої освіти в умовах реформування української школи. *Профільна середня освіта: виклики і шляхи реалізації*: збірник матеріалів, за ред. Ляшенко О. І., Засекіної Т. М., Мальованого Ю. І., Литвинової С. Г., Малиношевської А. В. Київ, 2024. С. 10–15.
133. Малієнко Ю. Б. Формування інформаційної компетентності дев'ятикласників на уроках історії. *України Історія України. Всесвітня історія. Правознавство : методичні рекомендації МОН України щодо організації навчального процесу в 2017 / 2018 навчальному році*. Київ: УОВЦ «Оріон», 2017. С. 96–98.

134. Мегеш Н. О. Факультативні курси як варіативна форма навчання іноземних мов. *Теорія та методика навчання (з галузей знань)*. 2023. Вип. 59. С. 45–49. URL: <http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2023/59/8.pdf> (дата звернення: 06.09.2025).
135. Методика навчання іноземних мов і культур: теорія і практика: підручник для студентів лінгвістичних університетів і факультетів іноземних мов вищих навчальних закладів / О. Б. Бігич, Н. Ф. Бориско, Г. Е. Борецька та ін. ; за заг. ред. С. Ю. Ніколаєвої. Київ: Ленвіт, 2013. 590 с.
136. Мокрик Р. Український Гельсінський рух (1976–1991): правозахисний, культурний та державотворчий аспекти. *Українознавчий альманах*. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 2014. Вип. 19. С. 137–141. URL: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/download/177/169> (дата звернення: 06.09.2025).
137. Мороз П. Історична предметна компетентність учнів старшої школи: визначення та складники. Київ. С. 211–213. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/719398/1/%D0%A2%D0%B5%D0%B7%D0%B8%20%D0%9C%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B7%20%D0%9F.pdf> (дата звернення: 06.07.2025).
138. Морін О. Впровадження профорієнтаційної технології формування в учнів кар'єрної спрямованості в умовах профільного навчання. *Профільна середня освіта: виклики і шляхи реалізації*: збірник матеріалів, за ред. Ляшенко О. І., Засєкіної Т. М., Мальованого Ю. І., Литвинової С. Г., Малиношевської А. В. Київ, 2024. С. 40–43.
139. Наумова О. Публікація творів самвидаву в українських видавництвах за межами СРСР. *Вісник Львівського ун-ту. Серія книгозн. бібліот. та інф. технол.* 2014. Вип. 8. С. 62–75. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Naumova_Olena/Publikatsii_tvoriv_samvydavuv_ukrainskykh_vydavnytstvakh_za_mezhamy_SRSR_na_materialakh_fondu_Nauko.pdf (дата звернення: 06.07.2025).

140. Недужко Ю. Боротьба української діаспори за демократію та державну незалежність України (кінець 70-х – початок 90-х років XX століття). *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. 2008. Вип. 11. С. 90–112. URL: <https://surl.li/bwovvo> (дата звернення: 06.07.2025).
141. Островерхова Н. М. Аналіз уроку: концепції, методики, технології. Інститут педагогіки АПН України. Київ: ІНКОС, 2003. 351 с.
142. Павлюченко Ю. М. Історико-правові аспекти діяльності Української Гельсінської групи. *Василь Стус: життя, ідеологія, творчість, соціополітичний і літературний контекст: Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції...* Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. С. 34–38. URL: <https://journals.donnu.edu.ua/index.php/vsmk/article/view/5668> (дата звернення: 09.07.2025).
143. Паска Б. Феномен міжнародних кампаній на захист українського дисидента Валентина Мороза (1970–1979 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2016. Вип. 1. Ч. 4. С. 120–128. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/6787/1/Paska.pdf> (дата звернення: 05.07.2025).
144. Паска Б. В. Протистояння дисидента Валентина Мороза із радянським режимом в умовах ув'язнення у мордовських таборах (1966–1967). *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 106. С. 97–102. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_106_25 (дата звернення: 06.04.2025).
145. Паска Б., Басіста Л. Дисидент Леонід Плющ у боротьбі проти радянського режиму. *Літопис Волині : всеукраїнський науковий часопис*. Чис. 32. 2025. С. 100–106. URL: <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/620/539> (дата звернення: 06.04.2025).
146. Пироженко Л. В. Диференціація змісту шкільної освіти у 70-х рр. XX ст. *Вісник Житомирського державного університету. Випуск 1 (79). Педагогічні науки*. 2015. С. 50–51.

147. Плазова Т. Діяльність української політичної еміграції в Австрії у 20-х рр. XX ст. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2009. Вип. 21. С. 29–32. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/1a6117d5-45b9-41f9-96a5-8332348079c2/content> (дата звернення: 26.06.2025).
148. Полянський О. Валентин Мороз: постать на тлі епохи. *Мандрівець*. 2009. № 6. С. 83–88.
149. Приходько О. Організація факультативних занять з іноземної мови (англійська) у технічному ВНЗ. *Наукові записки. Серія «Філологічні науки» (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя)* / відп. ред. проф. Г. В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. Гоголя, 2016. Кн. 2. С. 158–161.
150. Прокопишина К. Н. Рольова гра як метод розвитку в учнів навичок англомовної комунікації. *Таврійський вісник освіти*. 2013. № 1. С. 199–204. URL: <https://surl.li/kxegfa> (дата звернення: 06.04.2025).
151. Рибшун О. В. Українська політична еміграція кін. XIX – поч. XX ст.: характер, етапи, організаційні форми. *Політологічні студії*. 2015. № 4. С. 113–121.
152. Родигіна І. В. Компетентнісно орієнтований підхід до навчання. Х.: Основа, 2005. 96 с.
153. Романов І. І. Умови застосування методу кейсів при навчанні іноземних мов. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. Вип. 60. Том 2. : збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Нац. Пед. Ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. С. 98–101. URL: https://www.chasopys.ps.npu.kiev.ua/archive/60-2018/part_2/60-2_2018.pdf#page=98 (дата звернення: 06.04.2025).
154. Сахно М. Т. Правозахисна діяльність українських дисидентів: шлях до незалежності. *Всеукраїнська студентська науково-практична конференція*. Полтава : Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка. С. 51–53. URL:

- <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/6762/1/Sachno.pdf> (дата звернення: 07.06.2025).
155. Сімків О. Український дисидентський рух. *Українознавчий альманах*. 2013. Вип. 18. 1–24 с. URL: http://jnas.nbuiv.gov.ua/j-pdf/Uvr_2013_18_15.pdf. (дата звернення: 06.03.2025).
 156. Сіромський Р. Питання ув'язнення українських дисидентів у громадській думці Канади після візиту П. Трюдо до СРСР 1971 року. *Питання ув'язнення українських дисидентів у громадській думці Канади*. С. 376–383. URL: <https://surl.li/yjisif> (дата звернення: 06.03.2025).
 157. Сіромський Р. Справа ув'язнення Валентина Мороза у громадсько-політичному дискурсі Канади (1970–1979). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2014. Вип. 15. С. 106–118. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/01/11-1.pdf> (дата звернення: 06.05.2025).
 158. Таравська Я. В. Українська політична еміграція першої половини ХХ століття: причини та умови виникнення. *Актуальні наукові дослідження: теоретичні та практичні аспекти*: XVI Міжнародна науково-практична інтернет-конференція: тези доповідей, Дніпро, 23 квітня 2019 р. Ч. 1. Дніпро : ГО «НОК», 2019. С. 50–55.
 159. Теорія і практика запровадження компетентнісного підходу до навчання історії в школі: [кол. монографія] / за заг ред. К. Баханова. Донецьк: Ландон XXI, 2012. 520 с.
 160. Телегуз І., Телегуз А. Українська ідентичність у часі та просторі: історична пам'ять, інтерпретація минулого та сучасні виклики війни. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*. 2025. № 51. С. 79–87. URL: <https://surl.li/jhlgqc> (дата звернення: 05.04.2025).
 161. Фаріон І. «Штрихи до біографічно-ідеологічного портрета Святослава Караванського». *Лінгвостилістичні студії*, вип. 14, Червень 2021. С. 144–145.

162. Федчиняк А. О. Структура аксіологічної компетентності в шкільній історичній освіті. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2013. № 1. С. 191–197. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/2826/1/Struktura%20aksiolohichnoi%20kompetentnosti.pdf>. (дата звернення: 06.03.2025).
163. Фідря О. Г. Просторова компетенція й картографічні вміння на навички у шкільних курсах історії (стаття перша). *Історія в школах України*. 2008. № 5. С. 25–30.
164. Хома Т. В. Активні методи навчання в педагогіці вищої школи. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. пр. наук. / [редкол.: А. В. Сущенко (голов. ред.) та ін.] Запоріжжя : КПУ, 2020. Вип. 69. Т. 3. С. 149–152. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/31786> (дата звернення: 06.05.2025).
165. Цимбал Т. «Ті ж самі ми: нам цілий світ чужина»: українська еліта в еміграції. *Українознавчий альманах*. Київ : Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. 2013. Вип. 14. С. 272–275. URL: <https://surl.li/miewne> (дата звернення: 27.08.2025).
166. Черник П., Пасечник С. Факультативні заняття як інструмент удосконалення іншомовної мовленнєвої підготовки. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Сер. Мовознавство*. Тернопіль: ТНПУ, 2016. Вип. 2 (26). С. 92–97.
167. Шаров С., Гладких Г. Диференціація освітнього процесу як педагогічна проблема. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип 36, том 3, 2021. С. 285–288.
168. Шевченко О. М. Концептуальні засади забезпечення прав і свобод людини в програмних документах українського дисидентського і правозахисного рухів 60–80-х років ХХ ст. *Теоретико-методологічні підходи до розуміння приватного права в умовах правової держави*. С. 21–27. URL: <http://ppp-journal.kiev.ua/archive/2012/11/5.pdf> (дата звернення: 08.07.2025).

169. Широкова І. В. Позиція західної медичної спільноти щодо каральної психіатрії в СРСР : 1960-1980-ті рр. *Наукові записки НаУКМА*. 2013. Т. 143 : Історичні науки. С. 36–42. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/d21fbc8f-ad9e-49d5-9930-e9dae0b08c83> (дата звернення: 06.03.2025).
170. Яворська І. В. Протестанти УРСР та їх боротьба за право виїзду з країни (1919–1991). *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні»*. Львів : Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії. 2016. Т. 26. № 1. С. 664–667.

VII. Підручники і посібники

171. Арнаутова Л. О. Історія України. 11 клас: Розробки уроків. Х.: Вид-во «Ранок», 2011. 464 с. URL: <https://uahistory.co/lesson/history-of-ukraine-developing-lessons-11-class-gisem-profile-level/> (дата звернення: 06.06.2025).
172. Власов В. С. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький. Київ : Літера ЛТД, 2019. 256 с. UR: <https://files.pidruchnyk.com.ua/uploads/book/11-klas-istoria-ukr-vlasov-2019-stand.pdf> (дата звернення: 06.07.2025).
173. Пометун О. І., Гупан Н. М., Власов В. С. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі: методичний посібник. Київ: ТОВ «КОНВІ ПРИНТ», 2018. 208 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/162002217.pdf> (дата звернення: 06.07.2025).
174. Пометун О. І., Фрейман О. Г. Методика навчання історії в школі. К.: Генеза, 2005. 326 с. URL: <https://surl.li/esplrt> (дата звернення: 06.10.2025).

VIII. Науково-довідкова література

175. Архівна україніка в Канаді: довідник / упоряд.: І. Матяш (керівник), Р. Романовський, М. Ковтун та ін.; Держкомархів України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів, справи та документознавства, Канада, ін-т укр. студій Альберт, ун-ту. К., 2010. 882 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Matiash_Iryna/Arkhivna_ukrainika_v_Kanadi_dovidnyk.pdf? (дата звернення: 06.04.2025).

176. Бажан О. Г. Дисидентські (опозиційні) рухи 1960–1980-х років в Україні. *Енциклопедія історії України*: Т. 2: Г-Д / за ред: В. А. Смолій та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. «Наукова думка», 2004. 688 с. URL: <https://surl.lu/tdzkxg> (дата звернення: 15.09.2025).
177. Бажан О.Г. Світлична Надія Олексіївна. URL: <https://surl.li/knydfv> (дата звернення 16.07.2025).
178. Видавництво «Смолоскип». *Віртуальний музей Харківської правозахисної групи*. URL: <https://surl.li/gptrou> (дата звернення 28.08.2025).
179. Гарбар Л. Раїса Опанасівна Руденко – українська журналістка, правозахисниця, дисидентка: фото з архіву. *Енциклопедія сучасної України*. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/4990> (дата звернення: 06.06.2025).
180. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Вид. 2-ге, допов. і виправл. Рівне: Волинські обереги, 2011. 552 с.
181. Загорулько Р. Надія Олексіївна Світлична (1936–2006). *Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України*. 08 листопада 2021. URL: <https://csamm.archives.gov.ua/2021/11/08/nadiia-oleksiiivna-svitlychna-1936-2006/> (дата звернення: 15.08.2025).
182. Захаров Є. Плющ Леонід Іванович. *Віртуальний музей Харківської правозахисної групи*. 19 квітня 2005. URL: <https://surl.lu/eugatt> (дата звернення: 16.08.2025).
183. Зінкевич О. Закордонне представництво Української Гельсінкської групи. *Віртуальний музей Харківської правозахисної групи*. URL: <https://museum.khpg.org/1162805985> (20.07.2025).
184. Зубарєв Д., Кузовкін Г. Григоренко Петро Григорович. *Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР*. Харків: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. Т. 1. Ч. 1. С. 170–177.
185. Іваненко О. А. Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975. *Енциклопедичний словник-довідник*. С. 154–158. URL:

<http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5696-5/97.pdf> (дата звернення: 06.07.2025).

186. Карасик С. Лук'яненко Левко Григорович. *Віртуальний музей Харківської правозахисної групи*. 2005. URL: <https://museum.khpg.org/1113915328> (дата звернення: 08.07.2025).
187. Карасик С., Овсієнко В. Вінс Георгій Петрович. *Віртуальний музей Харківська правозахисна група*. 2016. URL: <https://museum.khpg.org/1113844410> (дата звернення 25.08.2025).
188. Литвин В. *Політична арена України: Дійові особи та виконавці*. Київ: Абрис, 1994. 495 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Lytvyn_Volodymyr/Politychna_arena_Ukrainy_Diiovi_osoby_ta_vykonavtsi/ (дата звернення: 20.03.2025).
189. Литвин В. М., Гусєв В. І., Слюсаренко А. Г. та ін. *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: [Навч. посіб.]*. К.: Вища школа, 2002. 430 с.
190. Материк нездоланної духовності Миколи Руденка: біобібліогр. Нарис / упоряд.: І. Лешнівська, Н. Бала; ред. О. Букавіна; наук. ред. І. Лешнівська. Львів, 2024. 60 с. URL: https://www.lounb.org.ua/Files/rudenko_24.pdf (дата звернення: 16.03.2025).
191. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1: Україна. Ч. 2. Уклад. Є. Захаров, В. Овсієнко. Х.: Права людини, 2006. С. 519–1017.
192. Овсієнко В. В. Мороз Раїса Василівна. *Віртуальний музей Харківська правозахисна група*. 2008. URL: <https://museum.khpg.org/1226043346> (дата звернення 20.08.2025).
193. Овсієнко В. В. Петраш-Січко Стефанія Василівна. *Музей дисидентського руху*. 2005. URL: <https://museum.khpg.org/1121775312> (дата звернення: 06.08.2025).

194. Овсієнко В. В. Світлична Надія Олексіївна. *Віртуальний музей Харківської правозахисної групи*. 19 липня 2005. URL: <https://museum.khpg.org/1121767765> (дата звернення: 06.03.2025).
195. Овсієнко В. Закордонне представництво Української Гельсинської групи (ЗП УГГ). *Енциклопедія Сучасної України: онлайн-версія* / редкол.: І. М. Дзюба та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010. URL: <https://esu.com.ua/article-14681> (дата звернення: 06.03.2025).
196. Рапп І. Караванський Святослав Йосипович. *Віртуальний музей Харківської правозахисної групи*. 9 серпня 2016. URL: <https://museum.khpg.org/1113912131> (дата звернення: 06.07.2025).
197. Рапп І. Малинкович Володимир Дмитрович. *Віртуальний музей Харківська правозахисна група*. 2016. URL: <https://museum.khpg.org/1113915987> (дата звернення 10.08.2025).
198. Рапп І. Мороз Валентин Якович. *Віртуальний музей Харківської правозахисної групи*. 2016. URL: <https://museum.khpg.org/1113917542> (дата звернення 25.08.2025).
199. Рапп І. Руденко Микола Данилович. *Віртуальний музей Харківської правозахисної групи*. 19 квітня 2005. Останнє оновлення: 21 липня 2016. URL: <https://museum.khpg.org/1113938027>
200. Рапп І. Строката (Строкатова) – Караванська Ніна Антонівна. *Віртуальний музей Харківська правозахисна група*. 2005. URL: <https://museum.khpg.org/1113999650> (дата звернення 25.08.2025).
201. Руденко М. Д., Овсієнко В. В. Григрренко Петро Григорович. *Віртуальний музей Харківської правозахисної групи*. URL: <https://museum.khpg.org/1204008234> (дата звернення 25.08.2025).
202. Руденко Раїса Опанасівна. *Віртуальний музей Харківська правозахисна група*. 2008. URL: <https://museum.khpg.org/1201780354> (дата звернення 28.08.2025).
203. Сухобокова О. О. Український конгресовий комітет Америки. *Енциклопедія історії України: Україна-Українці*. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій

- (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. «Наукова думка», 2019. 842 с. URL: <https://surl.li/lnfgun> (дата звернення: 27.08.2025).
204. Трощинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі. Київ: Видавничий дім *Альтернативи*, 1999. 352 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Troschynskiy_Volodymyr/Ukraintsi_v_sviti.pdf?PHPSESSID=2v694nht2jv7fgjjsi (дата звернення 25.08.2025).
205. Українські політв'язні в СРСР: адресний покажчик за станом на грудень 1981 року / упоряд. М. Гарасовська. Торонто: Смолоскип ім. В. Симоненка, 1981. 204 с. URL: <https://surl.li/jefhel> (дата звернення 25.08.2025).
206. Швидкий В. П. Чорновіл В'ячеслав Максимович. *Енциклопедія історії України*: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2013. 688 с.: іл.. URL: <https://surl.li/kjjwne> (дата звернення 25.08.2025).
207. Ясь О. В. Сучасність, часопис. URL: <https://surl.li/vuxhdr> (дата звернення 10.05.2025).

IX. Дисертації та кваліфікаційні роботи

208. Вахнянин, А. С. Світовий Конгрес Вільних українців: заснування та діяльність (1967–1991 рр.). Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Vakhnianyn_Anna/Svitovyi_Konhres_Vilnykh_ukraintsi_v_zasnuvannia_ta_diialnist_1967-1991_rr.pdf? (дата звернення 25.07.2025).
209. Дем'янчук, І. Правозахисна діяльність генерала Петра Григоренка та її висвітлення на Заході. Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня бакалавр зі спеціальності 032 "Історія і археологія". Національний університет «Києво Могилянська академія». 71 с.
210. Минта І. Громадсько-політична діяльність Надії Світличної (1936–2006): дипломна робота на здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2025. 94 с.

211. Тесленко, М. В. Факультативні заняття з іноземної мови: бакалаврська робота; спеціальність 6.020303 «Філологія». Суми : Сумський державний університет, 2019. 34 с. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/bbe48fde-e91d-4aff-87fa-22f6f2ccd375/content> (дата звернення 25.08.2025).

Х. Іноземна література

212. Mansuryan H., Chapple A. “So Much Grief”: Opening Ukraine’s Soviet-Era KGB Archives URL: Radio Free Europe/Radio Liberty, 14 August 2021. URL: <https://www.rferl.org/a/ukraine-kgb-archives-opening/31407662.html> (дата звернення 25.06.2025).
213. Political Refugees and “Displaced Persons,” 1945–1954.. Diasporiana, 2020. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/13734/file.pdf>. (дата звернення 25.06.2025).
214. Radio Free Europe/Radio Liberty Records. Hoover Institution, Stanford University, CA, USA. URL: <https://www.hoover.org/library-archives/collections/radio-free-europeradio-liberty-records> (дата звернення 25.06.2025).
215. Radio Free Europe and Radio Liberty: Collection of Declassified US Government Documents URL: Wilson Center, Washington DC, USA. URL: <https://www.wilsoncenter.org/publication/radio-free-europe-and-radio-liberty> (дата звернення 25.06.2025).

ДОДАТКИ

Додаток А

ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ НА ПРИКЛАДІ
ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДИСИДЕНТСТВА В 11 КЛАСІ

Басіста Лілія

Прикарпатський національний університет

імені Василя Стефаника (Україна)

liliia.basista.20@pnu.edu.ua

У сучасному освітньому просторі важливим завданням є розвиток критичного мислення учнів як основи їхньої громадянської свідомості, медіаграмотності та здатності до самостійного мислення. Вивчення українського дисидентського руху (1960–1980-х років) в 11 класі є ефективним інструментом для формування цих навичок, оскільки сприяє аналізу історичних фактів, розпізнаванню пропаганди, розгляду альтернативних точок зору та оцінці морально-етичних аспектів боротьби за права людини.

Перш ніж розглянути питання розвитку критичного мислення під час вивчення теми українського дисидентського руху, варто визначити, що саме означає цей термін. О. Марченко зазначає, що критичне мислення ґрунтується на здатності особистості оцінювати власні розумові процеси, виявляти та виправляти помилки як у своїй діяльності, так і в роботі партнерів. Воно передбачає вміння аналізувати власні ідеї, дії, вчинки та поведінку з метою їхнього вдосконалення [3, с. 27].

Важливим аспектом формування критичного мислення є створення відповідного освітнього середовища. Як зазначає О. Пометун, у педагогічній теорії не існує універсального алгоритму чи набору кроків, які автоматично забезпечать розвиток критичного мислення. Проте визначено педагогічні умови та ефективні підходи до навчання, які сприяють розвитку цієї навички.

Педагог відіграє ключову роль у процесі формування критичного мислення. Для досягнення цієї мети він має врахувати такі аспекти як:

- Надати учням час і можливості для практики критичного мислення, дозволяючи їм досліджувати, аналізувати та висловлювати власні ідеї.
- Заохочувати учнів до міркування та формування власних висновків.
- Сприяти обговоренню різних точок зору, демонструючи повагу до різноманітних ідей та думок.
- Створити відкриту й доброзичливу атмосферу, де кожен учень може висловити свої думки без страху перед осудом чи глузуванням.
- Підтримувати активну участь учнів у навчальному процесі, стимулюючи їх до дискусій, обговорень та роботи в групах.
- Виявляти віру в потенціал кожного учня, підкреслюючи важливість їхніх суджень та рішень.
- Цінувати прояви критичного мислення, заохочуючи учнів до глибшого аналізу, пошуку аргументів та обґрунтування власної позиції [4, с. 5–7].

Матеріали доповіді, представленої на III Міжнародній молодіжній конференції «Платон мені друг, але істина дорожча» (м. Чернівці, 2025).

Джерело: Басіста Л. Формування критичного мислення на прикладі вивчення українського дисидентства в 11 класі. *«Платон мені друг, але істина дорожча»: між вірністю пам'яті та пошуком істини: зб. матеріалів III Міжнародної молодіжної конференції (3-4 березня 2025 року, м. Чернівці).* Чернівці : Чернівець. нац. ун-т. ім. Ю. Федьковича, 2025. С. 194–197. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Platon_meni_druh_ale_istyna_dorozhcha_mizh_virnistiu_pamiaty_ta_poshukom_istyny.pdf?

**РОЗДІЛ III. МЕТОДИКА НАВЧАННЯ ГРОМАДЯНОЗНАВСТВА
В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ**

*Басіста Л. Ю.,
здобувачка вищої освіти бакалаврського рівня
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника*

**ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В УЧНІВ
ШЛЯХОМ ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ
НА ЕМІГРАЦІЇ**

Громадянська компетентність є важливим аспектом освіти, який формує свідомих, активних і відповідальних членів суспільства. Адже ця компетентність являє собою цілісне інтегративне особистісне утворення, яке поєднує знання, уміння, систему цінностей та досвід громадянської діяльності. Вона спрямована на забезпечення гармонійної взаємодії людини та суспільства, сприяючи її самореалізації та відображаючи рівень соціалізації особистості у громадянське суспільство [1, с. 96]. Одним із потужних інструментів у її розвитку є вивчення історії боротьби за права та свободи українців, зокрема, через аналіз діяльності українських дисидентів на еміграції.

У сучасній шкільній освіті одним із ключових завдань є формування громадянської компетентності учнів, що передбачає розвиток свідомості, відповідальності, критичного мислення та активної участі в суспільному житті. Особливу роль у досягненні цього відіграють шкільні підручники, які мають стати платформою для знайомства учнів із боротьбою за права людини та свободу [2; 3; 4; 5].

Українські дисиденти, що діяли як на рідній землі, так і за її межами, стали символом нескореності українського народу перед тоталітарним режимом. Їхня діяльність на еміграції відіграла важливу роль у поширенні правди про утиски в СРСР, у збереженні української культурної спадщини та у формуванні міжнародної підтримки української незалежності.

272

Матеріали доповіді, представленої на Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми теорії і методики навчання історії, географії та громадянознавства» (м. Запоріжжя, 2025).

Джерело: Басіста Л. Формування громадянської компетентності в учнів шляхом вивчення діяльності українських дисидентів на еміграції. *«Актуальні проблеми теорії і методики навчання історії, географії та громадянознавства»: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 20 березня 2025 р).*

Запоріжжя: ЗНУ, 2025. 369 с. URL:

<https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi83/0062468.pdf>.

І. Франка, Лесі Українки, О. Кобилянської та ін., а також наполегливе бажання здобути шкільну та професійну вчительську освіту в непростих умовах, самотужки, докладаючи зусиль без допомоги з боку вчителів. Саме в цей період у віці 13–14 років вона почала писати свої вірші, що стало початком її продуктивної в майбутньому письменницької творчості.

The article highlights and systematizes information about the childhood and youth of the little-known, but no less outstanding children's writer and teacher Mariyka Pidhiryanka (real name and surname – Maria Lenert-Dąbrowska) – a native of the village of Bili Oslavy (modern Ivano-Frankivsk region) – the famous Carpathian Hutsul region. The author described the influence of family upbringing on the formation of her worldview, where a special role was played by Mariyka's grandfather – a priest from the village of Zarichia Mykola Voloshyn, who taught her to read and write. In addition, her independent acquisition of school and vocational education was taken into account, as an example of perseverance in being a professional in her field. The author also revealed Mariyka Pidhiryanka's initial steps towards writing and teaching activities.

Key words: Mariyka Pidhiryanka, Hutsulia, Bili Oslavy, Zarichia, Utoropy School, independent study, priest Mykola Voloshyn, Taras Shevchenko's «Kobzar», Lviv Teachers' Seminary.

УДК 37.016:94(477)37.091.313

Лілія Басіста, Наталія Шенітак
(Івано-Франківськ, Україна)

ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ ПРОЄКТІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ РЕПРЕСІЙ ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ 1960–1970-х рр. У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

У статті розкрито історію становлення методу проєктів, зосереджено увагу на можливостях використання проєктної роботи під час вивчення репресій проти українських дисидентів 1960–1970-х рр. у курсі історії України для учнів 11-го класу. Проаналізовано зміст навчальної програми та запропоновано конкретні приклади тем учнівських проєктів, що сприяють формуванню історико-предметних компетентностей, критичного мислення та морально-ціннісного ставлення до історичних подій. Наголошено на важливості поєднання особистісно-орієнтованого підходу з дослідницькою діяльністю учнів, зокрема через глибоке осмислення ролі історичних постатей-дисидентів у боротьбі за права людини та національну гідність.

Ключові слова: метод проєктів, український дисидентський рух, навчальний курс «Історія України», шкільна історична освіта, історичні постаті, навчальна програма, компетентнісний підхід, критичне мислення.

Однією з найперспективніших складових сучасної освіти є технологія проєктної діяльності, яка ефективно втілює компетентнісний підхід у навчальному процесі та створює умови для творчого саморозвитку й самореалізації учнів. Потрібно зважати на те, що під методом проєктів розуміється спосіб досягнення дидактичної мети через створення проблеми (технології), що в основі має реальний, практичний результат. Дослідники визначають метод проєктів як одну з педагогічних

Стаття «Використання методу проєктів під час вивчення репресій проти українських дисидентів 1960–1970-х рр. у закладах загальної середньої освіти».

Джерело: Студентські історичні зошити. Івано-Франківськ. 2025. Вип. 17. 114 с. URL: <https://kvi.cnu.edu.ua/naukova-robota-studentiv/>

Лілія Басіста

студентка I курсу магістратури спеціальності «Середня освіта (Історія та громадянська освіта)» Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ)

**ПЕТРО ГРИГОРЕНКО: ГОЛОС СПРОТИВУ НА ЕМІГРАЦІЇ
(1977–1987)**

Петро Григоренко – радянський генерал, який став видатним українським дисидентом, правозахисником. Він відкрито виступав проти репресій та порушення прав людини в СРСР, захищав право кримських татар на їх повернення до Криму, був одним із засновників Української Гельсінської групи (УГГ), зокрема, викривав і засуджував використання радянським режимом каральної психіатрії, за що зазнав переслідувань з боку каральних органів. Нагороджений Знаком Свободи Freedom House (1973 р.), посмертно – орденем «За мужність» I ступеня (1997 р.). У 2007 р. Нацбанк України випустив пам'ятну монету на його честь¹.

Варто зазначити, що активна діяльність Петра Григоренка на еміграції розпочалася у листопаді 1977 р. Дисидент отримав дозвіл на тимчасовий виїзд до США терміном на шість місяців з метою проходження лікування, після чого 30 листопада виїхав із СРСР. Протягом перебування у за кордоном він утримувався від публічних політичних заяв. Проте після прибуття до США стало зрозуміло, що П. Григоренко не зможе повернутися до Радянського Союзу – 13 лютого 1978 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР його було офіційно позбавлено радянського громадянства на підставі звинувачень у «діях, що ганьблять звання громадянина СРСР». Офіційне визнання позбавлення дисидента громадянства відбулося 10 березня². У постанові було зазначено «Григоренко П. Г. систематично вчиняє дії, несумісні з приналежністю до громадянства СРСР, і завдає своєю поведінкою шкоди престижу Союзу РСР»³. Сам П. Григоренко відреагував на відповідне рішення радянського уряду досить болісно, заявивши: «Щурі досягли вигнання мене з батьківщини ...»⁴.

¹ Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник: 2-ге вид. / Передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса. Київ: Смолоскип, 2012. С. 187.

² Зубарєв Д., Кузовкін Г. Григоренко Петро Григорович. *Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР*. Харків: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. Т. 1. Ч. 1. С. 170–177.

³ Бекірова Г. Генерал-дисидент і захисник кримських татар. Петро Григоренко виступив проти КДБ і неперемір. *Сторінки кримської історії*. 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/heneralzakhyshnyk-krymskykh-tatar-ukrainets-petro-hryhorenko/30221357.html>.

⁴ Григоренко П. Спогади. Детпоірт: Українські Вісті, 1984. С. 744.
URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/3782-grigorenko-p-spagadi/>.

**Тези доповіді «Петро Григоренко: голос спротиву на еміграції (1977–1987)»
(Київ, 12.04.2025).**

Джерело: *Чорноволівські читання: Матеріали IX Науково-практичного форуму (Київ, 12 квітня 2025) / редкол.: В. Ф. Деревінський (гол.), Б. Паска, Я. Секо, О. Шупотілова та ін. Вид. доп. Київ: «Бескиди», 2025. 219 с. URL: <https://surl.li/zlaatc>.*

XV Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція 323

ся вирощуванню олійних та промислових рослин, а також покращенню порід худоби. Ці заходи мали на меті як підвищити незалежність Румунії від іноземних поставок, забезпечити продовольством більше селян, так і посилити обороноздатність країни. Ще один приклад непродуманої торговельної кампанії це те, що Румунія погодилась постачати Італії бавовну і пряжу, що знову негативно відбилось на економічній ситуації Буковини — ціни на пряжу зросли.

Наприкінці серпня прем'єр А. Калінеску особисто оглядав будівництво зерносховищ у Берегані вздовж залізничної колії Бухарест–Констанца, які невдовзі мали вмістити 22 тисячі тонн збіжжя. Також тривали переговори щодо придбання Румунією сільськогосподарських машин у Німеччині на суму до 1 млрд леїв для реалізації інвестиційної програми Міністерства землеробства.

Отже, літо 1939 р. було періодом інтенсивної продовольчої підготовки як у Німеччині, що мобілізувала всі ресурси для забезпечення своєї армії та населення, так і в Румунії, яка, декларуючи нейтралітет, також зміцнювала свою економіку та армію, балансуючи між потребами власного населення та вимогами зовнішньополітичних партнерів.

Басіста Лілія (Івано-Франківськ)

**СПРОБИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ ПРИВЕРНУТИ УВАГУ
СВІТОВОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ ДО ПОСИЛЕННЯ РЕПРЕСІЙ
ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ
НА РУБЕЖІ 1970-Х — 1980-Х РР.**

Після підписання Гельсінських угод 1975 року, які передбачали дотримання прав людини та основних свобод, у Радянському Союзі виникли нові правозахисні рухи. В Україні це була, зокрема, Українська Гельсінська група (УГГ), що легально намагалася контролювати виконання домовленостей СРСР. Проте наприкінці 1970-х років радянська влада посилила репресії, заарештувавши багатьох відомих дисидентів, як-от Микола Руденко, Олекса Тихий, Левко Лук'яненко, Олесь Бердник, Василь Стус та ін. В умовах тотальної інформаційної блокади саме українська діаспора стала тим ключовим чинником, який дозволив винести правду про ці злочини на міжнародний рівень, що стало важливим внеском у майбутню незалежність України.

**Участь у XV Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції,
присвяченій 150-річчю ЧНУ ім. Ю. Федьковича (Чернівці, 17–18 жовтня
2025 р.).**

Джерело: Басіста Л. Спроби української діаспори привернути увагу світової громадськості до посилення репресій проти українських дисидентів на рубежі 1970-х – 1980-х рр. *XV Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 150-річчю Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Тези доповідей, Чернівці, 17–18 жовтня 2025 р. / наук. ред. проф. Олександр Добржанський. Чернівці: Технодруk, 2025. 388 с. URL: <https://surl.li/rwmeus>.*

УДК 274:321.74(47+57)[929L.Plyushch

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.17>

ДИСИДЕНТ ЛЕОНІД ПЛЮЩ У БОРОТЬБІ ПРОТИ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ

Паска Богдан,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України і методики викладання історії
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
ORCID ID: 0000-0002-5452-5254

Басіста Лілія,

студентка I курсу магістратури

спеціальності «Середня освіта (Історія та громадянська освіта)»
факультету історії, політології і міжнародних відносин
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
ORCID ID: 0009-0003-0315-5323

Метою статті є комплексне висвітлення життєвого шляху дисидента Леоніда Плюща, зокрема його боротьби з радянською репресивною системою, періоду ув'язнення в психіатричній лікарні й подальшої еміграції до Франції. Стаття сприяє розумінню історичних процесів боротьби за права людини в СРСР і значення внеску Л. Плюща в український дисидентський рух. Методологічною основою статті стали принципи об'єктивності, історизму, усебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних методів. У роботі використано методи аналізу й синтезу, проблемно-хронологічний, ретроспективний, метод порівняння й зіставлення інформації з різних джерел. Основою джерельної бази становлять спогади і твори самого Л. Плюща, матеріали діаспори та іноземної преси, а також доповідні записки Комітету державної безпеки (КДБ) на адресу вищого партійного керівництва Української Радянської Соціалістичної республіки (УРСР) із Гачівського державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ). Автори доходять висновку, що Л. Плющ долучився до дисидентського руху ще в середині 1960-х рр., виступивши за демократизацію радянської системи. На рубежі 1960-х – 1970-х рр. він увійшов до кола московських правозахисників і став одним із основних комунікаторів між російськими дисидентами та представниками українського національного руху. Громадська активність Л. Плюща стала ключовою причиною його арешту під час реалізації працівниками КДБ справи «Блок» у 1972 р. й подальшого заборонення до спеціальної психіатричної лікарні. Пройшовши через репресії, примусове психіатричне ув'язнення й переслідування, він не зламався, а, навпаки, продовжив боротьбу за права людини в умовах перебування за кордоном. Унаслідок міжнародного резонансу дисидента в січні 1976 р. звільнили з ув'язнення; він емігрував до Франції. Опинившись на Заході, колишній політв'язень активно співпрацював із правозахисними організаціями, українською діаспорою й демократичними силами, викриваючи злочини радянської влади. Його діяльність сприяла посиленню міжнародного тиску на СРСР і зміненню руху опору серед українців як за кордоном, так і всередині країни.

Ключові слова: Леонід Плющ, український дисидентський рух, репресії, каральна психіатрія, радянський режим, еміграція, права людини.

Paska Bohdan, Basista Lilia. Dissident Leonid Plyushch in the fight against the Soviet regime

The aim of the article is to cover comprehensively the life path of dissident Leonid Plyushch, in particular his struggle against the Soviet repressive system, his period of imprisonment in a psychiatric hospital, and subsequent emigration to France. The article contributes to the understanding of the historical processes of the struggle for human rights in the USSR and the significance of L. Plyushch's contribution to the Ukrainian dissident movement. The methodological basis of the article was the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a complex of general scientific and special historical methods. The work used methods of analysis and synthesis, problem-chronological, retrospective, method of comparison of information from various sources. The basis of the source base is the memoirs and works of L. Plyushch himself, materials from the diaspora and foreign press, as well as reports of the State Security Committee (KGB) to the top party leadership of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (Ukrainian SSR) from the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU). The authors conclude that L. Plyushch joined the dissident movement in the mid-1960s, advocating for the democratization of the Soviet system. At the turn of the 1960s and 1970s, he joined the circle of Moscow human rights activists and became one of the main communicators between Russian dissidents and representatives of the Ukrainian national movement. Leonid Plyushch's public activism was the key reason for his arrest during the implementation of the "Bloc" case by KGB officers in 1972 and subsequent confinement to a special psychiatric hospital. Having gone through repression, forced psychiatric confinement, and persecution, he did not break down, but, on the contrary, continued his struggle for human rights while abroad. Due to international outcry, the dissident was released from prison in January 1976; he emigrated to France. Once in the West, the former

Стаття «Дисидент Леонід Плющ у боротьбі проти радянського режиму».

Джерело: Паска Б., Басіста Л. Дисидент Леонід Плющ у боротьбі проти радянського режиму. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. № 32. 2025. URL: <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/620>.

Історія

УДК 316.647.6(477.83-21)(091)323.281"1972/1973"
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/85-2-4>

Богдан ПАСКА,

orcid.org/0000-0002-5452-5254

доцент кафедри історії України і методики викладання історії
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна) bohdan.paska@pnu.edu.ua

Лілія БАСІСТА,

orcid.org/0009-0003-0315-5323

студентка I курсу магістратури факультету історії, політології і міжнародних відносин
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна) lilija.basista.20@pnu.edu.ua

Наталія ШЕПІТАК,

orcid.org/0009-0003-9415-5205

студентка 4 курсу факультету історії, політології і міжнародних відносин
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна) natalia.shepitak.21@pnu.edu.ua

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПОГРОМ ЛЬВІВСЬКОГО ДИСИДЕНТСЬКОГО ОСЕРЕДКУ (1972–1973 РР.)

Метою статті є комплексний аналіз затримань та судових процесів, здійснених органами Комітету державної безпеки (КДБ) проти львівського дисидентського осередку в 1972–1973 рр. Методологічною основою статті виступили принципи об'єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс застосування та спеціально-історичних методів. У роботі використано методи аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний, ретроспективний, метод порівняння й зіставлення інформації з різних джерел. Основу дослідницької бази становлять доповідні записки Комітету державної безпеки (КДБ) на адресу вищого партійного керівництва Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) із Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ). Авторі приходять до висновку, що жовтень арештів 1972 р. торкнувся у Львові, стала одним із найжорсткіших ударів радянської влади по українському національно-визвольному руху другої половини ХХ ст. Органи КДБ здійснили ретельно сплановану операцію, унаслідок якої було репресовано найбільш активних представників дисидентської інтелігенції у Львові – В'ячеслава Чорновоза, Ірину та Ігоря Калищів, Івана Гелю, Михайла Осадчого, Стефана Шабатуру. У результаті тривалих судових розправ протягом липня 1972 – квітня 1973 рр. вони отримали тривалі терміни ув'язнення та заслання, що мало на меті не лише їхнє фізичне ізолювання, а й залякування суспільства. Спроби організації рідними та друзями ув'язнених поодиноких акцій протесту під час судових процесів не дали жодного результату та нашкодили на жорстку реакцію з боку КДБ. Попри значний ризик репресій, національний опір не зник. Деякі дієчі, яким вдалося уникнути арештів або звільнитися після відбуття терміну, продовжили боротьбу за права людини, вийшовши за кордон, де стали голосом українського спротиву на міжнародному рівні. Завдяки їхній діяльності світ дізнався про політичні переслідування в СРСР. Таким чином, репресії не змогли знищити боротьбу за національну ідентичність і права людини, а навпаки – зміцнили ідею незалежності України, що згодом знайшло своє відображення у відновленні державності у 1991 р.

Ключові слова: український дисидентський рух, радянський режим, генеральний погром, Комітет державної безпеки (КДБ), операція «Блак», репресії.

36

Актуальні питання гуманітарних наук. Вип. 85, том 2, 2025

Стаття «Генеральний погром Львівського дисидентського осередку (1972–1973 рр.)».

Джерело: Паска Б., Басіста Л., Шепітак Н. Генеральний погром Львівського дисидентського осередку (1972–1973 рр.). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2025. Вип. 85. Т. 2. С. 26–33. URL: https://www.apnh-journal.in.ua/archive/85_2025/part_2/6.pdf

RFE-RL

Архив Самвидава • Радио Свобода

МАТЕРИАЛЫ САМИЗДАТА

Выпуск №14/85

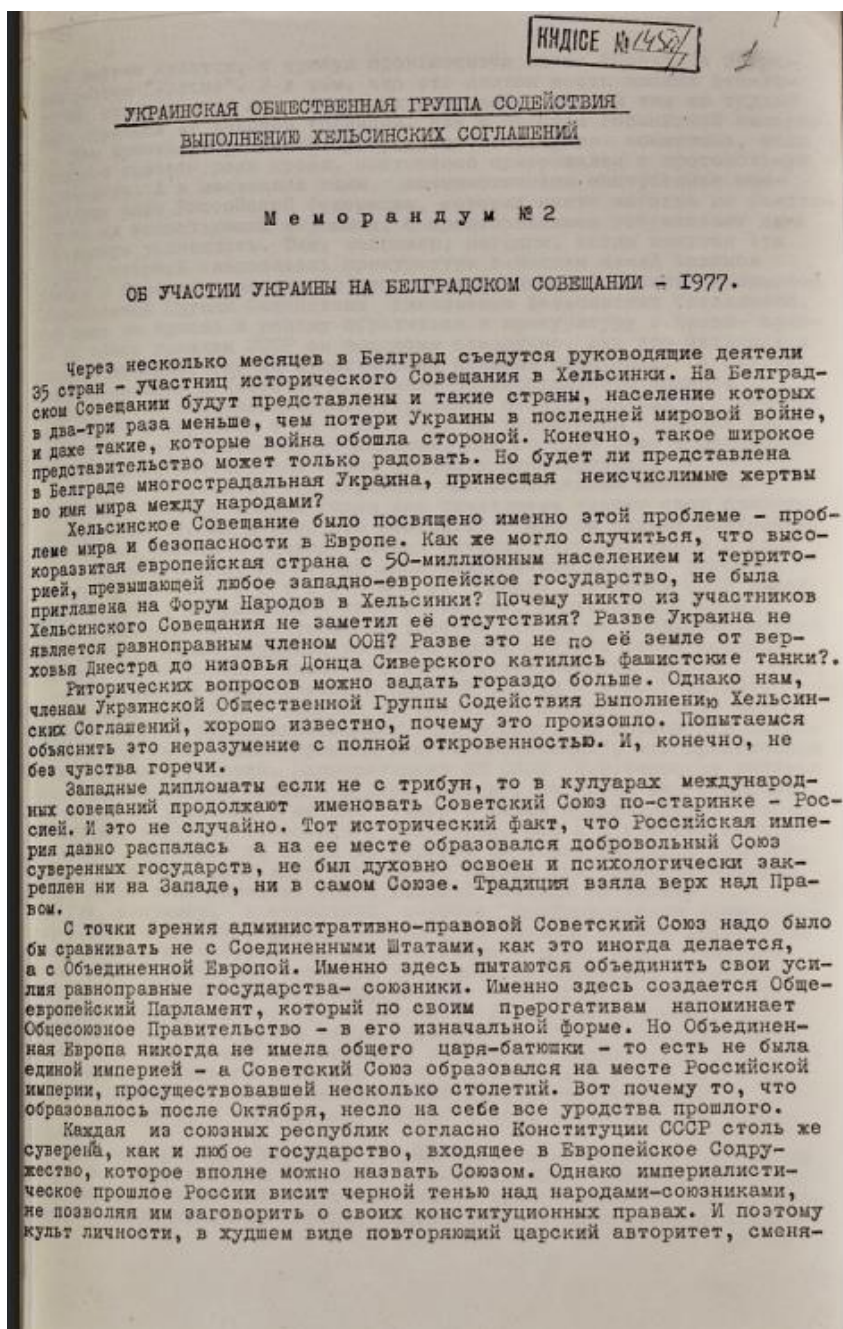
5 апреля 1985 г.

АС №	стр.
5423. "Приговор" Владимирского областного суда Святославу Караванскому (Владимирская тюрьма), 23.4.70.	9
5424. Святослав Караванский, п/з. "Ходатайство" в Прокуратуру СССР о привлечении к ответствен- ности судьи Владимирского облсуда Н.Н. Колосова и прокурора Владимирской облпрокуратуры Ф.Ф. Абрамова (Владимирская тюрьма), 12.8.70.	3
5425. "Выдержка из текста приговора Верховного суда Грузинской ССР по тбилисскому самолетному делу /перевод с грузинского/. Краткое изложение текста. Комментарий" (Тбилиси, конец 1984).	11
--- Справка к АС №№5423-5424. Значение дела С.Караванского 1969-1970 для выяснения обстоятельств "Катынского дела"	10
Справка к АС №№5387, 5425	5

The attached documents have been received and processed by the Samizdat Staff of Radio Liberty Division for broadcast use by programming personnel of RFE-RL, Inc. In this form they may also be made available to interested scholars, libraries and research organizations. RFE-RL, Inc., takes no responsibility for further dissemination or use by non-employees of RFE-RL, Inc.

Святослав Караванський. "Клопотання" в Прокуратуру СРСР про залучення до відомості судді Володимирського облсуду Н.М. Колосова та прокурора Владимирської облпрокуратури Ф.Ф. Абрамова (Владимирська тюрма)

Джерело: Архів Самвидаву. Матеріали Самвидаву. Справа № 5423-5423 Святослав Караванський. Радіо Свобода. Вип. 14/85. URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/materialy_samizdata_1985_14__ocr.pdf

**Меморандум № 2 Української громадської групи сприяння виконанню
Гельсінських угод про участь України на Белградській зустрічі від 22 січня
1977 року**

Джерело: Галузевий Державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ).
Ф. 16. ГПУ-КГБ-УРСР. Спр. 76055. Меморандум №2 Української громадської
групи сприяння виконанню Гельсінських угод про участь України на Белградській
зустрічі від 22 січня 1977 року. Т. 25. Арк. 1. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/27582>.

Лист В.М. Чорновола до друзів 36

Дорогі мої люди! Не дивуйтеся, що я ще в повному "здравіі" і можу звертатися до вас. За день до 1 Травня, коли я мав почати голодовку, мене викликане до начальника табору, який наобіцяв мені золоті гори.

Тому, що я не дуже вірю в ці обіцянки / це міг бути лише не дуже етичний прийом, щоб забезпечити спокій в таборі на 1 Травня/, то я тільки відсунув строк свого "ультиматуму" на 15 днів. Побачу, як за цей час будуть реалізовані ці щедрі обіцянки і паравірю підполковницьку атику.

Від свого наміру відступати не буду, поки не доб'юся задоволення бодай основних своїх вимог. І хоч голодіака – це не лише фізичні муки, а й більші за них муки від образи гідності людської – я на маю чого іншого протиставити свідчиво-холодному варавертаю, що навіть сподіється ридитися з тогу інтелігентності.

Головна причина мого кроку – замчайно, не безпідставне позбавлення побачення, не зобов'язана одержувати листи, не грубе ставлення / воно трапляється хіба зрідка, а основаному до мене ставляться формально-свідчиво/, – хоч і всі ці дрібні укуси досить болючі в останній в'язни. Головна причина – це нічим не обгрунтоване виключення всіх документів осуду й слідства: не лише зняття з систематизованим ~~внеском~~ викладом всіх матеріалів моєї справи, а якому приплюскнута паралакана уява побачила аж "публіцистичний таір", а й продинокіх копій цілком офіційних судових документів / ухвали Верховного суду, мої касації, зауважень до протоколу і т.п./.

Я повторював і повторюю: формально мене не було за що судити, до мене штучно приладнована навіть далека від конституційності свідчоспечана стаття кодексу. факти, наведені в моїх працях, не були накладницькими ні свідомо, ні назавадом, а ніякого "розповсюдження" слідство не встановило. І тільки боячись правди, боячись розкриття цільшувань і підтасовок, люди, поставлені на сторожі законності, адалися до такого беззаконного свавільного акту, як виключення у мене матеріалів свідства і суду.

І в тюрмі, і тут, у таборі, до мене через різні канали ж

Лист В'ячеслава Чорновола до друзів від 3 травня 1968 р.

Джерело: Галузевий Державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ).

Ф [16. ГПУ-КГБ-УРСР](https://avr.org.ua/viewDoc/29149). Спр. 67298. Т.10. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/29149>.

кв-5.

8/9 марта 72
2037

Секретно.
24/2-3373 арк. 284

КОМИТЕТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ ССР

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

Взето на тематический учет
По разделу XXXX/1
Тема
Подпись С.Г. арте

Как Вам уже сообщалось, Комитетом Госбезопасности при Совете Министров Украинской ССР 17 января арестован по обвинению в проведении антисоветской деятельности ПЛЮЩ Леонид Иванович, 1939 года рождения, уроженец гор. Нарын Киргизской ССР, украинец, гражданин СССР, беспартийный, с высшим образованием, без определенного места работы, проживавший в гор. Киеве, женатый, жена работает методистом в методическом кабинете детской игрушки Института Просвещения УССР, имеет 2-х детей.

Основанием для ареста ПЛЮЩА послужили оперативные данные и материалы обыска, произведенного в его квартире 14-15 января с.г.. В ходе обыска обнаружено и изъято: два нелегальных журнала "Український вісник" № 1 и 2, изданных в 1971 году в Париже; четыре экземпляра "Хроника текущих событий" / два экземпляра выпуска 19 и по одному экземпляру выпусков 1-го и 20-го/, изготовленные на микротипных аппаратах; две антисоветские листовки в виде открытого письма советскому композитору Д. БОСТАКОВИЧУ от имени Виктора лан БРИНТЕЛМА, выпущенные в январе 1970 года в гор. Генте /Бельгия/

Доповідна записка керівництва КДБ при РМ УРСр до КДБ при РМ СРСР
щодо Леонід Плюща 1972 р.

Джерело: Галузевий Державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 16. ГПУ-КГБ-УРСР. Спр. 24/2-3373. Арк. 284–289.

Серед численних закордонних гостей в'їзду республіканської партії Леонід Плющ був таким, що привертав найбільшу увагу. Насправді, колишній журналіст, колишній політичний а'яван, нині політичний емігрант, коментатор і аналітик радіо "Свобода" - і радлом знову в Києві. До того ж, стало зрозумілим вже після перших слів бесіди, що наші проблеми - це його проблеми... Брім, усілих самі. Народимо спрочення виклад прес-конференції Леоніда Плюща, яка відбулася під час в'їзду.

- ВАШІ ВРАЖЕННЯ ВІД НЬОГО?

- Тільки що я прослухав блискучий виступ Вячеслава Чорновола. Повністю згоден з ним, коли він критикував Статут партії. Бласно, тут йдеться про те, партію якого типу створювати: анітарну чи демократичну. УПС розвивалася на принципах демократичних і федеративних. Республіканська партія будуватиметься на центристському. Якщо він відкидає таломість по-справжньому в демократичному дусі, це не нічого. Але головне - відмовитися від екстремного принципу організації партії.

А от з тим, що сказав Чорновіл, що з нього немає претензій до Програми партії, я погодитися не можу. У ній відсутня пробле-

центральна проблема - це Чорновіл. Тут же змішані були зовсім різні речі. До того ж, а якщо до планів влади входило б розгромити демонстрації...

Ні, це була політична помилка, непотрібна і без смаку. Якщо ми ідемо всі разом, треба зберігати і погляди тих, хто поруч.

- А спадати книжки, на мою думку, не можна за будь-яких обставин.

Премію редакції: за наші відомості - книжки на цій демонстрації не палили - їх роздавали.

- КАЖУТЬ, ЩО ЦЕ СПАДАННЯ СТАЛО РЕЗУЛЬТАТОМ АНАЛОГІЧНИХ ДІЙ ВЛАДИ У ДОНЕЦЬКУ.

- Це є так званим реактивним мисленням. Виходить з того, що зробив протестники. Суперники ставлять близнюками в методах дій. Це властиво масам, це емоції, а не політика. Розумний прагматик без емоцій може маніпулювати в таких випадках дуже успішно.

- ЯКЕ ТАСЛО НА ВАШУ ДУМКУ, ПАНЕ ЛЕОНІДЕ, КРАЄ: УКРАЇНА - БЕЗ'ДЕРЖАВНА, ЗНАЙТИ НАЦІОНАЛІЗМА ЦІЯ ЛЕГКОЇ ЗЕРНО?

- Це частина питання про республіканську армію. Звичайно,

бється громадянською війною. Інші, як А.Синьковський, заявляють: "З Радянським владом в мене час то стилістичні розходження". Ну, якщо з владою, яка зникла стільки народу, можуть бути час то стилістичні розходження, то про що можна говорити...

- ВАШЕ СТАВЛЕННЯ ДО ГОРБАЧОВА?

- Я проти персоналізації у даному випадку. Скоріше розглядаю його, як сукупність сил апарату.

- ВАША ДУМКА ПРО РОЗСТАНСЬКИ СИЛ У ВЕРХОВНІЙ РАДІ.

- Мені здається, що там пота на розкладі сил. Вона може привести до паралічу, тому що встановилася приблизна рівновага, яка гальмує рух уперед. Паралічально, але можливо, що це гірше, ніж реакційніший парламент, який мав би робити.

- ЧИ МОЖЛИВО ПОВЕРНЕННЯ ДО ТОТАЛІТАРНОЇ ДИКТАВИ?

- "Вони" поки що є реальною силою. Навіть намагання демонструвати, що вони є. За мною ходять ті самі люди, які ходили і багато років тому. Але внутрішню волю програли. Адже корови не почнуть давати більше молока, навіть якщо відбудеться військо-

ЛЕОНІД ПЛЮЩ

ТРЕБА РОЗВИВАТИ ІДЕЮ РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО СУВЕРЕНІТЕТУ...

ма соціалізма, а це - основа суверенітету республіки. Немає нічого про релігійний рух, про право на страйки, немає про землю. Отже, тут повторяться помилки старих програм: розвинути соціалізм і націоналізм ідеї.

- ПАНЕ ЛЕОНІДЕ, ЧИ КОШІННО РУХУ ПЕРЕТВОРИТИ НА ПАРТІЮ?

- Вважаю, що ні. Крім зберігати саме Рух, до якого увійшли б члени саме різних партій. Погано, коли так мало по-справжньому роботисних людей. Коли від одних і тих самих залежить і доля партії, і Руху - це погана ознака. Брім, Рух має можливість працювати на широкому полі позапартійності. Можливо, згодом УПС також стане ядром кількох партій.

- ПОРІВНЯЙТЕ, БУДЬ ЛАСКА, РІВЕНЬ ДЕМОКРАТИЧНОГО МИСЛЕННЯ НА УКРАЇНІ І НА ЗАХОДІ.

- На Україні тільки оволодівають психологічними засадами цього мислення. Хоча теоретичний бік тут кращий. Нам давали час над цим думати, і нам треба було над цим думати, воя, на Заході, ним живуть. Не можна не помітити деякого хамства, яке супроводжує демократичні процеси. Це формальна скорба зростання, але її треба якомога скоріше подолати.

- ВАШЕ СТАВЛЕННЯ ДО ЕКОЛОГІЧНОЇ ДЕМОСТРАЦІЇ В КИЄВІ 22 КИВНЯ І ПОЛІД, ЯКІ СТАЛИ НА НІД: ПОКАЖИТИ ВІНКА З КОМІТЕТО ПРОТУ ПО ПАМ'ЯТІНКА ЛЕНІНУ, СПАДАННЯ НЬОГО КИШКО?

- Мені ця акція уявляється "кічем". Поясню чому. Проводить екологічна демонстрація, її

краще було б закритися без ядерної зброї, але нині це не несподіване питання. Треба боротися за республіканську, територіальну армію, розвивати ідею республіканського суверенітету.

- ВАШЕ СТАВЛЕННЯ ДО ПЕРЕМУДОВИ.

- Вона має багато внутрішніх реальностей. По плану, це була спроба врятувати імперію несуттєвими реформами. Але шми скорі сталися сили, які стали говорити, що таких реформ абсолютно недостатньо. Зараз іде процес розкладу імперії. Головне питання: чи не можна мінімізувати процент крові, яка при цьому пролиється. Мені до вподоби ставлення до цієї проблеми батів, які хочуть обійтися без крові взагалі.

- ПАНЕ ЛЕОНІДЕ, ПО ВИ СКАЖЕТЕ ПРО ФЕМІНІСТИЧНИЙ РУХ?

- Як кажуть, робина раба - двічі раба. Мені здається, що це не в українських традиціях. Дисидентки, які прийшли на захід, від феміністок просто відмахувалися. Насправді, феміністичні проблеми стоять на 10-у, 20-му місці порівняно з іншими.

- ЧИ Є СЕНСІВНІСТЬ У ЕМІГРАНТІВ З РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ "ТАМ"?

- Звичайно, ні. Бо не треба плутати відмовників і дисидентів. Якщо одні покинули країну тому, що захищали права народу, то інші з образи, що ці ілюїти зайняли пости, які мусили б займати вони самі. Та я ставлення до теперішньої влади різне. Одні люди її підтримують, бо

ний перевертот. Це може лише заграти розклад імперії і зробити його більш кривим.

- ПАНЕ ЛЕОНІДЕ, ПО ЗНАХОДИТЬСЯ ЗАРАЗ У СЕРІІ ВАШИХ ІНТЕРЕСІВ?

- Нині я зовсім облишив математику, бо, коли багато років не займався цією наукою - дискваліфікується. Досліджу творчість Тараса Григоровича Шевченка, сучасних українських письменників і поетів. Серед останніх хочу відзначити Василя Барку. На мою думку, ця фігура різня Достоевського. Виячую проблеми антропології, і, звичайно, політичне життя займається в центрі моєї уваги.

Записав прес-конференції
Петро МАГУСЕНКО

ПОХОВАННЯ ЛЕОНІДІ

Напередодні дня народження Леоніда жителі Луцька взяли активну участь у "похованні комунізму" зорганізованого СММом. Похорон був великим всенародним: близько п'ятисот чоловік прийшли провести в останню путь ідеологію людей комуністичного ладу.

Коли настала хвилинка прощання, багато людей не витримало і енергійно закрили груди в якійсь лекальній творчій манері, деї на, газети "Праця", "Праця України" і радянська символіка - серп і молот. Проявляючи в такій спосіб своє ставлення до найпрогресивнішого в світі режиму, учасники поховання виконували трюк на базарній смітці.

Прокурор Волинської області Захаріюкський порушив кримінальну справу по статті 206 п.2 КК

Інтерв'ю Леоніда Плюща «Треба розвивати ідею республіканського суверенітету». 1990 р.

Джерело: Вільне Слово: незалежна газета / Народний Рух України, УРП, Спілка журналістів України, Партія української незалежності, Селянська демократична партія, «Меморіал» та ін. Київ. 1990. № 13.

Леонід Плющ

Джерело: Леонід Плющ: «Дисидентами ніхто не називав — не любили це слово». Історична Правда. 2025. URL: <https://www.istpravda.com.ua/images/doc/d/b/dbb5445-pliushch-leonid-ivanovich2.jpg>.

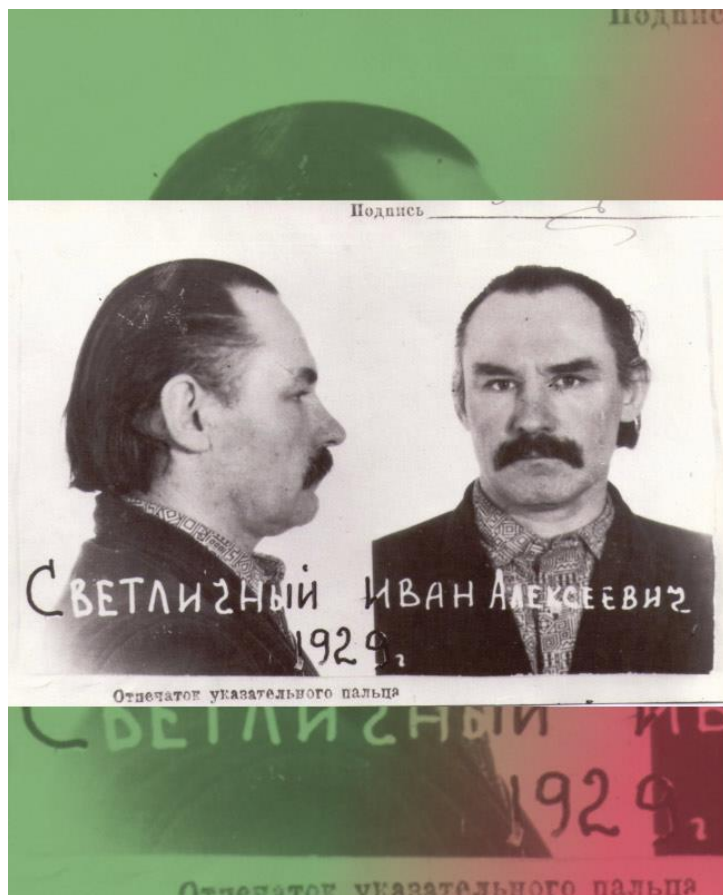

Григоренко Петро

Петро Григоренко

Джерело: Дисидентський рух в Україні. Віртуальний музей Харківської правозахисної групи. URL: <https://museum.khpg.org/1184409443>.

Додаток М

- Д О В І Д К А
про речові докази по кримінальній справі.
- І. Вилучені під час обшуку 31 серпня 1965 року і виїмки від 2 вересня 1965 року в квартирі обвинуваченого СВІТЛИЧНОГО, а також передані слідчим органам, що переховувались у Фроловському монастирі антирадянські, наклепницькі документи знаходяться:
- книжка "Курс історії України" /окремий пакунок № 1/;
 - 5 номерів журналу "Табір" /окремий пакунок № 1/ ;
 - книжка "Кобза і кобзарі" /окремий пакунок № 1/ ;
 - рукописний текст вірша "Піднявшись, падають вожді..." /т.8, а.с.343/;
 - машинописні тексти віршів Б.КАТРИЧЕНКА: "Хутір Михайлівський", "Лист у невідоме", "Бранка", "Апеляція до майбутнього" /т.8 а.с.361-368/;
 - вірші М.ХОЛОДНОГО: "Вмирають поети", "Дядько має заводи й фабрики", "В чийх вертепах тільки ми не грали...", "Сьогодні у церкві коні ночують і воду п'ють...", "Як вам живеться, вуйче..." /т.8 а.с.344-360/;
 - 3 примірники документа С.КАРАВАНСЬКОГО "Прокуророві УРСР" /т.8 а.с.326-338/;
 - книжка "Скоропадщина" /окремий пакунок № 1/;
 - книжка "Махно" /окремий пакунок № 1/;
 - вірш "На актуальну тему" /т.8, а.с.342/;
 - рукописний документ Ю.САМБРОСА "Шаблі" /окремий пакунок № 2/;
 - вірші Б.МАКАМСУРА на 3 аркушах /т.8, а.с.339-341/;

Іван Світличний. Матеріали слідчої справи, 1972 рік.

Джерело: Воля до Свободи: Історія дисидентського правозахисного руху в Україні. URL: <https://spadok.org.ua/vydatni-ukrayintsi/volya-do-svobody-istoriya-dysydentskogo-pravozakhysnogo-rukhu-v-ukrayini>.

Надія Світлична і Віра Вовк. Українська вільна академія наук, поч. 1980-х рр.

Джерело:

Назва

статті.

URL:

<https://www.istpravda.com.ua/columns/2022/11/8/162014/>

Прибуття сім'ї В. Мороза до США. Зустріч В. Мороза із сином Валентином та дружиною Раїсою у аеропорту Кеннеді, початок липня 1979 р., м. Нью-Йорк

Джерело: Паска Б. Громадсько–політична і наукова діяльність Валентина Мороза : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 історія України / Паска Богдан Валерійович; наук. керівник Галицька-Дідух Тамара Вячеславівна ; Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2017. С. 270. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Paska_Bohdan/Hromadsko-politychna_i_naukova_diialnist_Valentyna_Moroza.pdf?

**Зліва направо: Раїса Мороз, Надія Лук'яненко, Надія Світлична, Ольга
Стокотельна. Чернігів, 1977 р.**

Джерело: Українські дисиденти і політв'язні. Фото з Музею визвольної боротьби ім. С. Бандери в Лондоні. *Історична правда*. 16 жовтня. 2024. URL: <https://www.istpravda.com.ua/artefacts/2024/10/16/164392/#nanogallery/ngy2p/0/5>

**Ніна Строката та Святослав Караванський. На двох – майже 40 років таборів
і заслань**

Джерело: Зайцев, Ю. Ніна Строката-Караванська. Донька української
Одеси. *Історична правда*. 8 грудня 2018. URL:
https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/12/8/153386/view_print/

Надія Світлична та Павло Стокотельний

Джерело: Загоруйко Н. Пам'яті Ольги Стокотельної «Нехай назавжди твоє добре ім'я буде між людьми». *Історична правда*. 16 квітня 2024. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2024/04/16/163835/>

Зліва направо: Микола Руденко, Раїса Руденко разом із подружжям інших відомих радянських дисидентів, Зінаїдою та Петром Григоренками, 1970-ті роки

Джерело: Померла українська правозахисниця Раїса Руденко. *Radio свобода*. 04 жовтня 2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-pomerla-pravozahysnycja-rajisa-rudenko/30873904.html>

План-конспект факультативного заняття

Урок

Дата20.. р.

10/11 клас

Тема заняття:

«Українські дисиденти на еміграції:

П.Григоренко, В.Мороз, Л.Плющ, Н. Світлична, Н.Строката, Р. Мороз та Р. Руденко»

Мета:

навчальна:

- Ознайомити учнів з причинами та обставинами еміграції українських дисидентів і дисиденток у кінці ХХ ст.; / *хронологічна, логічна*
- Пояснити, як радянська репресивна політика сприяла формуванню правозахисного руху та його продовженню в еміграції; / *логічна, інформаційна*
- Розкрити внесок українських дисиденток (П.Григоренко, В.Мороз, Л.Плющ, Н. Світлична, Н.Строката, Р. Мороз та Р. Руденко) у збереження національної ідентичності та правозахисну діяльність; / *культурна, інформаційна*
- Сформувати уявлення про міжнародну підтримку українського дисидентського руху та його значення для світової правозахисної спільноти; / *уміння навчатися впродовж життя, інформаційна*
- Навчити учнів працювати з мемуарними та публіцистичними джерелами, документами правозахисних організацій, здійснювати їх критичний аналіз; / *інформаційно-комунікаційна*

- Розвивати навички порівняння ролі чоловіків і жінок у дисидентському русі та їхніх стратегій спротиву; / *аналітична, аксіологічна*
- Формувати здатність аргументовано висловлювати власну думку щодо значення громадянської мужності та правозахисної діяльності в історичному контексті; / *мовленнєва, просторова*
- Поглибити знання про культурну та політичну діяльність українських дисидентів в еміграції, їхній вплив на формування образу України у світі; / *культурна обізнаність і самовираження*
- З'ясувати особливості діяльності українських правозахисних організацій у діаспорі та їхній внесок у боротьбу за права людини; / *аксіологічна*

розвивальна:

- Розвивати вміння аналізувати біографії дисидентів та дисиденток, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між репресіями та еміграцією; / *критичне мислення*
- Формувати навички роботи з мемуарними та публіцистичними джерелами, здійснювати їх критичний аналіз; / *інформаційно-комунікаційна*
- Стимулювати здатність учнів до порівняння діяльності українських дисидентів у різних країнах еміграції; / *математична та аналітична (у контексті логіки та структури)*
- Розвивати навички аргументованого висловлення власної думки щодо значення громадянської мужності та правозахисної діяльності; / *мовленнєва*
- Формувати здатність до самостійного пошуку інформації про дисидентський рух та її осмислення в контексті теми заняття; / *інформаційна, аксіологічна*
- Розвивати здатність до співпраці в групах під час виконання аналітичних завдань та обговорення ролі дисиденток; / *соціальна та громадянська*

- Сприяти формуванню історичної уяви через реконструкцію подій, діяльності та культурної спадщини українських дисидентів в еміграції; / *культурна обізнаність і самовираження, логічна*
- Розвивати здатність бачити зв'язок між історичними подіями дисидентського руху та сучасними викликами у сфері прав людини; / *інформаційна, логічна*

виховна:

- Виховувати повагу до громадянської мужності та моральної стійкості українських дисидентів і дисиденток; / *аксіологічна*
- Формувати почуття відповідальності за збереження історичної пам'яті та правозахисних традицій; / *культурна обізнаність і самовираження*
- Сприяти усвідомленню значення особистої свободи та прав людини як базових цінностей; / *соціальна та громадянська*
- Виховувати толерантність, повагу до різних поглядів та готовність до діалогу; / *громадянська компетентність*
- Формувати здатність учнів співпереживати долям дисидентів, розуміти їхні життєві вибори та жертви; / *емоційно-ціннісна*
- Сприяти розвитку патріотизму та усвідомлення ролі української діаспори у збереженні національної ідентичності; / *культурна та аксіологічна*
- Виховувати прагнення до активної громадянської позиції та готовності захищати права людини; / *соціальна та громадянська*
- Формувати морально-етичні орієнтири через приклади життя та діяльності дисиденток; / *аксіологічна*

Тип уроку: факультативне заняття

Обладнання: ментальні карти (мультимедійні презентації), картка оцінювання

План уроку

Доза Часу	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учня	Примітки
3 хв	I. Організаційний етап	Взаємне привітання. Перевірка готовності учнів до уроку. Організація уваги учнів: побажання гарного настрою, цікавої роботи, нових знань та відкриттів.	Налаштовуються на роботу	мовленнєва
7 хв	II. Перевірка домашнього завдання	Дорогі учні, сьогодні ми розпочнемо наше заняття з короткої перевірки того, що ви підготували вдома. Ваше завдання було не просто знайти факти, а спробувати осмислити їх. Тому я прошу кожного з вас поділитися: – яку думку чи цитату українського дисидента ви знайшли; – що саме вас у ній вразило; – чому ця ідея може бути важливою для нас сьогодні. Пам'ятайте: ми працюємо у форматі факультативу, тому головне тут – не контроль, а розвиток вашого мислення, уміння бачити моральну силу й внутрішню свободу цих людей. Ваші відповіді допоможуть нам краще зрозуміти,	«Асоціативний куш» Кожен учень називає одну думку або асоціацію, яка в нього залишилася після попереднього заняття (наприклад, «дисиденти – це сміливість») 	громадянсь- ка логічна інформацій на аксіологічн а хронологічн а просторов а

		чому правда була небезпечною, але водночас визначала гідність і свободу.		
3 хв	III. Мотиваційний етап	На сьогоднішньому занятті ми проведемо факультативне заняття на тему «Українські дисиденти на еміграції: П. Григоренко, В. Мороз, Л. Плющ, Н. Світлична, Н. Строката, Р. Мороз та Р. Руденко». Але це буде не звичайний урок. Ваше завдання – донести до аудиторії не лише біографічні факти, а й показати моральну силу, ідеї та внутрішню свободу цих людей у час, коли правда була небезпечною. Пам'ятайте: кожен із цих дисидентів був голосом України у світі. Вони довели, що навіть у вигнанні можна залишатися вільним і боротися за правду	Проблемне запитання: 8. Чому люди готові жертвувати свободою та комфортом заради правди? 9. Чи можна вважати дисидентство формою патріотизму? 10. Як би ви пояснили поняття «громадянська мужність» сучасним учням? «Мікрофон» – кожен учень за 30 секунд висловлює свою думку.	аксіологічна логічна інформаційна Просторова мовленнєва

			«Як ви вважаєте, де було страшноше боротис я за Україну — сидячи в таборі, чи говорячи про це по радіо у Нью-Йорку?» (Мета: перейти від ідеї "легкої еміграції" до розуміння відповідальності та постійного ризику). логічна	
				Просторова аксіологія
3 хв	IV.	Перш ніж ми перейдемо до заняття, давайте	● Робота з поняттями: «дисидент»,	Мовлинєва

Актуалізаційний етап	пригадаємо ключові поняття, які допоможуть нам краще зрозуміти тему. • Що означає слово «еміграція» у контексті дисидентського руху? Чому правозахисники змушені були залишати Україну? • Давайте також згадаємо, що таке «самвидав» і яку роль він відігравав у поширенні правди. Пам'ятайте: ми не просто пригадуємо терміни, ми готуємося зрозуміти, як внутрішня свобода і моральна сила допомогли дисидентам залишатися голосом України навіть у вигнанні	«еміграція», «правозахисний рух», «самвидав». Спробуй те скласти асоціативний куш: «Дисиденти – свобода – правда». Потрібно щоб ви показали, які слова чи образи виникають у вас, коли ви думаєте про цих людей.	просторова Логічна Аксіологічна мовленнєва
-----------------------------	---	--	--

20 хв	V. Етап вивчення нового матеріалу	<i>Дисидентство</i> - виступ проти існуючого державного ладу чи загальноприйнятих норм певної країни, протистояння офіційній ідеології й політиці. Слово «дисидент» походить від латинського слова «незгідний». Виходячи з цього можемо виділити причини появи дисидентського руху: - лібералізація внутрішньополітичного життя під час «відлиги»; - збереження монополії партійно-радянської бюрократичної верхівки на владу ; - обмеження національного та культурно-духовного життя; - русифікація освіти; - активізація правозахисного руху, згодом схвалення Декларації прав людини;	<i>Метод «Випереджувальне навчання»</i> <i>(учні групи поділяються на три групи, представники «домашньої» групи навчають учнів кожної групи.</i> <i>Результат роботи – заповнення одинадцятикласниками схеми «Методи боротьби з дисидентами».</i> <i>«Міст між минулим і сучасністю»</i> • Учні в групах складають короткий плакат або схему: • «Що робили дисиденти в еміграції» → «Які сучасні виклики ми маємо» → «Які уроки можемо винести».	<i>Логічна просторова</i> <i>Аксіологічна мовленнєва</i>
-------	-----------------------------------	--	---	---

- антикомуністичні виступи в країнах Східної Європи (Угорщина, Польща, Чехословаччина).

Правозахисний напрямок: Міжнародне визнання (10 хв)

Петро Григоренко (Генерал, правозахисник, засновник Ініціативної групи захисту прав людини в СРСР).

- **Діяльність на еміграції (США, з 1977):** Створення Закордонного представництва Української Гельсінської Групи (ЗП УГГ). Його світова відомість дозволила привернути увагу до репресій проти УГГ. Виступи перед конгресами та парламентами.
- **Обговорення:** Яке значення мала постать радянського генерала для викриття злочинів СРСР?

Надія Світлична (Письменниця, член УГГ, США, з 1978).

- **Діяльність:** Праця на радіостанції

Групов а робота: Аналіз «Кейсів впливу»

Група	Кейс / Сфокусована діяльні	Ключові постаті	Завдання
-------	----------------------------	-----------------	----------

Просторова

Логічна

Комунікативна

Інформаційна

«Свобода» (Радіо «Свобода»).

Передавала інформацію про політв'язнів назад в Україну. Активна участь у ЗП УГГ.

Ніна Строката та Раїса Руденко (Дружини дисидентів, активні учасниці правозахисного руху).

- **Діяльність:** Публічні виступи, прес-конференції, ведення інформаційної кампанії на захист своїх чоловіків (З. Строката, М. Руденко) та інших політв'язнів. Роль жінок-дисиденток у збереженні пам'яті та постійному тиску на радянську владу.

2. Інформаційно-публіцистичний напрямок:
Розбиття інформаційної завіси

Валентин Мороз (Історик, публіцист, звільнений у 1979 році в обмін на радянських шпигунів).

- **Діяльність (США, Канада):**
Викладання в університетах, активна публіцистика. Його звільнення та приїзд на Захід стали великою інформаційною

	сть		
1	«Голос Військового» (Політичне лобювання)	П. Григоренко, В. Мороз	Проаналізувати, чому постать генерала-дисидента була настільки впливовою на Заході. Які двері відкрив цей "кейс" для УГГ?
2	«Інформаційна зброя» (ЗМІ та Публік	Л. Плющ, Н. Світлична, Р. Мороз	Як мемуари ("На карнавалі історії") та праця на Радіо "Свобода" допомогли прорвати "залізну

*Аксіологічна
мовленнєва
просторова*

подією. Виступи, книги («Хроніка опору»).

Леонід Плющ (Математик, правозахисник, звільнений у 1976 році для лікування, **Франція**).

- **Діяльність:** Автор всесвітньо відомих мемуарів «На карнавалі історії», де викрив каральну психіатрію в СРСР. Активна участь у міжнародних правозахисних організаціях, інформування про національне питання в Україні.

Раїса Мороз (Письменниця, правозахисниця, **США**).

- **Діяльність:** Автор спогадів «Проти вітру», де розповідала про боротьбу та побут дисидентів, зосереджуючись на жіночому аспекті боротьби.
/громадянська мовленнєва логічна інформаційна аксіологічна особистісна

ації)

завісу"? Яка інформація була найважливішою?

З

«Жіноча Дипломатія» (Право захист родин)

Н. Строката, Р. Руденко

Яку роль відігравали дружини дисидентів? Чому їхні емоційні свідчення були потужнішими, ніж сухі політичні доповіді?

Мовленнєва

Аксіологічна

Просторова

МЕТОД «БЮЛЕТЕНЬ»

Ознайомтеся з твердженнями та вкажіть свій вибір

1. Українські дисиденти в еміграції активно борілися за незалежність України

☐ Згоден ☐ Не згоден ☐ Власна думка

2. Діяльність дисидентів у еміграції мала незначний вплив на ситуацію в Україні

☐ Згоден ☐ Не згоден ☐ Власна думка

3. Серед депортованих до ГУЛАГу українських інтелектуалів були справжні патріоти

☐ Згоден ☐ Не згоден ☐ Власна думка

Дискусійна панель: «Дилема емігранта»

- Чи можна стверджувати, що вислання дисидентів (як Л. Плюща, П. Григоренка) було найбільшою стратегічною помилкою КДБ?
- Що було більш ефективним у боротьбі за незалежність: підпільний самвидав в Україні чи публічна праця ЗП УГГ у США?
- Яким є головний внесок цих людей у сучасну Україну?

Комунікативна

Логічна

Аксіологічна

Мовленнєва

логічна

просторов

Створення Інформаційного Бюлетеня УГГ
(Практична робота)

Мета: Уявіть, що ви — журналіст Закордонного представництва Української Гельсінської Групи (ЗП УГГ) у 1979 році.

Діяльність: Створіть макет першої сторінки інформаційного бюлетеня (коротка новинна стрічка) для західних політиків та ЗМІ.

Включіть (не більше 5 пунктів):

- Заголовок про діяльність Петра Григоренка (наприклад, виступ у Конгресі).
- Коротка довідка про стан здоров'я Валентина Мороза після його обміну.
- Заклик до урядів Заходу щодо моніторингу дотримання Гельсінських угод в УРСР.
- Згадку про нового політв'язня чи табір (на прикладі реальних імен).

a

				громадянська логічна інформаційна аксіологічна
5 хв	VI. Систематизація знань	Дисиденти-емігранти стали містком між окупованою Україною та вільним світом, підтримуючи моральний дух в'язнів і зберігаючи українське питання в міжнародному порядку денному.	Вправа «Кола ідей»: • чні поділяються на 3 групи. Кожна група отримує завдання: Назвати 3 найважливіші, на їхню думку, форми боротьби дисидентів на еміграції.	Мовленнєва Просторова

			1. Пояснити, чому Петро Григоренко був настільки важливою фігурою на Заході. 1. Яким чином праця на Радіо «Свобода» (Н. Світлична) допомагала боротьбі в Україні Метод «Мікрофон» Які спільні риси можна виділити у діяльності П. Григоренка та Н. Світличної? Чим відрізняється досвід Л. Плюща від досвіду Н. Строкатої? Як діяльність українських	<i>Мовленнєва інформаційна</i> <i>Просторова логічна</i>
--	--	--	--	--

			дисидентів вплинула на міжнародне сприйняття України? «Стікер» Учні пишуть на стікерах одне слово, що асоціюється у них із діяльністю дисидентів на еміграції (наприклад: "Свобода", "Голос", "Трибуна", "Тиск"). Стікери прикріплюються на дошку.	
3 хв	VII. Висновки	Форми діяльності на еміграції: • Праця на радіостанціях («Свобода», «Голос Америки»). • Видання мемуарів та публікацій про репресії (Л. Плющ, В. Мороз, Р. Мороз). • Лобіювання інтересів України в міжнародних політичних колах. • Організація демонстрацій та прес-конференцій.	Рефлексія: «Що мене найбільше вразило в житті цих людей?» Вправа: «Символ» — кожен учень обирає символ (слово, образ), який уособлює для нього дисидентський рух. «Рефлексивне коло» • Учні сідають у коло й кожен завершує фразу:	<i>Мовленнєва інформація на</i>

		Дисиденти-емігранти стали містком між окупованою Україною та вільним світом, підтримуючи моральний дух в'язнів і зберігаючи українське питання в міжнародному порядку денному.	• «Я зрозумів(ла), що...» • «Мене вразило...» • «Я хочу пам'ятати про...»	<i>мовленнєва інформаційна аксіологічна громадянська</i>
1 хв	VIII. Домашнє завдання	Підсумок: Діяльність дисидентів на еміграції була не менш важливою, ніж їхня діяльність у таборах і тюрмах. Вони перетворили особисті трагедії на світову кампанію, що сприяло падінню СРСР. Оцінювання: Відзначення активних учасників.	Скласти хронологічну таблицю життя та діяльності одного з дисидентів на еміграції про якого йшла мова на сьогоднішньому занятті.. Написати пост у соціальній мережі (до 100 слів) про Петра Григоренка під заголовком: «Генерал, який воював за Правду». Створити постер/інфографіку «Дисидентки України в еміграції».	<i>громадянська логічна інформаційна аксіологічна</i> <i>мовленнєва</i>

			<i>особистісна логічна інформаційна</i>
		Додаткове завдання: Історичний Колаж Діяльність: Створіть візуальний колаж або інфографіку, що відображає шлях одного з дисидентів (наприклад, П.Григоренко, В.Мороз, Л.Плющ, Н.Світлична, Н.Строката, Р. Мороз та Р. Руденко) за схемою: ● 1. Життя в УРСР: (наука, дисидентство, арешт). ● 2. Ув'язнення та Психіатрія: (вирок, використання каральної психіатрії). ● 3. Звільнення та Еміграція: (Франція, написання мемуарів,	<i>Аксіологічна інформаційна логічна просторова</i>

			світова слава). Під кожною фазою напишіть ключову цитату або факт.	
--	--	--	--	--